

Een cultuurgeschiedenis van de cholera in Antwerpen in 1866

Emoties, opvattingen en dagelijkse praktijken

Marie Bruyndonckx

Masterproef aangeboden binnen de opleiding
master in de Geschiedenis

Promotor: prof. dr. Kaat Wils

Academiejaar 2022-2023

263.257 tekens

Ik verklaar me akkoord met de code of conduct van de faculteit Letteren voor geloofwaardig auteurschap.

Inhoudstafel

Dankwoord	
Inleiding.....	1
1 Strijd en kennis in de medische wereld	11
1.1 <i>Discussies onder artsen</i>	11
1.2 <i>Angst temperen: een strategie van informeren of verzwijgen?</i>	18
1.3 <i>Een gevoel van onderwaardering</i>	22
1.3.1 <i>Verlangen naar meer erkenning</i>	22
1.3.2 <i>Verzoek om extra middelen</i>	31
2 De bevolking tussen angst en wantrouwen	34
2.1 <i>De elite en haar vrees voor het ‘gewone’ volk: polarisering en moralisering</i>	34
2.2 <i>Een complexe verhouding met de artsen en de overheid</i>	46
3 Geloof en propaganda	57
3.1 <i>Ziekte als een straf van God?</i>	57
3.2 <i>De clerus en het artsencorps: in botsing?</i>	70
3.3 <i>Cholera als een ideologisch wapen</i>	78
Besluit.....	90
Bibliografie.....	94
<i>Bronnen</i>	94
<i>Secundaire literatuur</i>	97
<i>Digitale informatie</i>	104
Abstract	105

Dankwoord

Het schrijven van deze boeiende meesterproef was een mooie manier om mijn opleiding Geschiedenis af te ronden. De totstandkoming van mijn thesis was mij nooit gelukt zonder de hulp van verschillende personen, aan wie ik graag mijn dank betuig.

In eerste instantie wil ik mijn promotor, professor Kaat Wils, heel erg bedanken. Al van in het prille begin, toen ik nog niet goed wist welk onderwerp ik een jaar lang wilde bestuderen, steunde ze mijn ideeën met veel enthousiasme. Ook later kon ik steeds rekenen op haar waardevolle tips, suggesties en kritische bedenkingen.

Daarnaast gaat mijn dank uit aan de archiefmedewerkers van het Felixarchief en het KADOC. Ik dank hen om de vele archiefstukken die ik heb ingekeken klaar te leggen. Dankzij dat bronnenmateriaal kon ik deze meesterproef naar een hoger niveau tillen.

Verder wil ik mijn vrienden en familie bedanken voor alle steun het afgelopen jaar. Bedankt voor de getoonde interesse in en de kritische vragen over mijn onderwerp. Bedankt, zeker aan mijn ouders en mijn broer, om te luisteren naar mijn zorgen en twijfels. Bedankt ook om voor afleiding te zorgen wanneer dat nodig was. Tot slot nog een oprechte dankjewel aan mijn papa, die met veel geduld elke letter van deze thesis heeft nagelezen.

Inleiding

“Al deze rampen en deze onheilen samen genomen zyn zoo gewigtig, dat het jaer hetwelke komt ten einde te loopen, waerlyk een rampspoedig jaer geweest is. Gy zyt daerover met ons diep bedroefd geweest, Z.B.D., en wy hebben onophoudend te zamen den Vader der barmhertigheden en den God van alle vertroosting gesmeekt, dat hy zynen wraeknemenden arm zoude intrekken. [...] Wy hebben zoo al onze poogingen vereenigd om den Heer te bedaren; doch hoe zouden wy kunnen hopen al deze rampen zien gansch op te houden, als eene menigte van zonden en verergernissen onophoudelyk der gramschap des hemels uitdagen? Eilaes! De boosheid en het getal der wanordes is zoo groot dat men moet vreezen dat God nog schrikkeliker zal straffen dan hy tot nog toe gedaen heeft.”¹

Deze passage, afkomstig uit een “*bevelbrief voor den vasten*” van de Mechelse aartsbisschop Engelbertus Sterckx, toont dat de cholera-epidemie van 1866 heel wat opwekte bij mensen. De ziekte maakte veel emoties los, bij alle lagen van de bevolking. Angstgevoelens en een schuldgevoel staan centraal in dit citaat. Sterckx speelde daarop in om de katholieken uit zijn aartsbisdom aan te zetten om verlossing te vragen aan God. Volgens de aartsbisschop was de epidemie immers een straf van God. Gelovigen konden God om genade vragen door onder andere te bidden, te biechten en deel te nemen aan processies. Andere emoties die voorkwamen onder invloed van de epidemie waren onder meer verdriet, hoop, woede, jaloezie en walging. Die kwamen tot uiting in de dagelijkse praktijken van de Belgische bevolking, al zal ik mij focussen op die van de Antwerpenaren. Zo uitte de angst voor de ziekte zich niet alleen in gebeden, maar ook in het weerstand bieden aan de opgelegde cholera maatregelen of het verspreiden van geruchten. Bovendien illustreert dit citaat hoe de Katholieke Kerk dacht over de cholera. Kardinaal Sterckx geloofde dat de ziekte een goddelijke wraakactie was, maar niet iedereen deelde dat denkbeeld. Er bestonden met andere woorden verschillende opvattingen over de epidemie. Over de cholera waren er naast die verschillende denkbeelden, ook echt discussies: onder andere tussen artsen onderling, tussen liberale en katholieke politici en tussen de elite en de lagere klasse.²

Cholera is een infectieziekte van de dunne darm, veroorzaakt door de bacterie *Vibrio cholerae*. De ziekte ging al voor de negentiende eeuw rond in de regio Bengalen in India, maar kende pas een impact op wereldlijke schaal vanaf 1817. Vanuit Jessore, een stad die nu in het zuidwesten van Bangladesh ligt, verspreidde ze zich naar wat toen India, Burma en Ceylon waren. Drie jaar later had de ziekte Siam (vandaag Thailand), Indonesië en de Filipijnen bereikt. Uiteindelijk, in 1821, reikte de ziekte tot aan de grenzen van Europa. Ze zou echter pas met de tweede cholera golf, die in 1829 was gestart, de Europese bevolking treffen. Na die tweede golf volgden er nog vijf andere, die gestart waren in 1852, 1863, 1881, 1899 en 1961. Tijdens de vijfde golf, in de jaren 1880, kon Robert

¹ Engelbertus Sterckx, ‘Bevelbrief voor den vasten’, in *Collectio epistolarum pastoralium, decretorum aliorumque documentorum quae pro regimine dioecesis Mechliniensis publicata fuerunt*, vol. 5 (Mechelen: H. Dessain, 1868), 334.

² Hoewel ik mij bewust ben van de connotaties die woorden zoals “elite” en “lagere klassen” hebben, zal ik die vanaf nu gemakshalve niet meer tussen aanhalingstekens plaatsen. Hetzelfde geldt voor “hogere klassen”, “burgerij”, “gewone bevolking”, “gewone volk” en “arme klasse”.

Koch, Duits bacterioloog, aantonen dat de aanwezigheid van de bacterie *Vibrio cholerae* in de dunne darm tot cholera leidde. Hij was echter niet de eerste die dat inzicht had verworven. Al in 1854 had bijvoorbeeld de Italiaanse anatoom Filippo Pacini de bacterie geïdentificeerd. Ook het feit dat cholera besmettelijk was, was al aangekaart door de Britse onderzoeker John Snow. In 1849 had die beweerd dat iemand cholera kreeg door besmet water. Veel wetenschappers geloofden toen echter dat de epidemie een andere oorzaak had. Andere theorieën kenden meer aanhang, zeker de zogenaamde miasmatheorie, die veronderstelde dat cholera een gevolg was van dampen die waren voortgekomen uit verrot materiaal. Bijgevolg hadden de bevindingen van Pacini en Snow nog niet dezelfde impact als die van Koch.³

België kende in de negentiende eeuw zes choleragolven. De voorlaatste, die vooral slachtoffers maakte in het jaar 1866, was de dodelijkste en zal centraal staan in dit onderzoek.⁴ In totaal overleden er dat jaar 43.400 mensen aan de ziekte, van wie bijna 3.000 in de stad Antwerpen. Dat kwam overeen met 2,39% van de Antwerpenaren. De overige 2.000 besmette personen genazen.⁵ Hoewel de ziekte alle leeftijden trof, vielen de meeste slachtoffers onder jonge kinderen en oudere personen. Op 12 mei, met de komst van het schip “Agnes” uit New York waarop reizigers aanwezig waren die besmet waren met cholera, bereikte de epidemie Antwerpen. Na twee maanden, op 17 juli, kende ze haar hoogtepunt. Op die dag overleden er 89 personen aan de infectieziekte, het hoogste aantal ooit. De stad nam verschillende maatregelen tegen de epidemie: ze verleende informatie over algemene hygiëne aan inwoners, richtte stedelijke gezondheidscommissies op, schafte kermissen af, et cetera.⁶ Vanaf augustus nam de infectieziekte geleidelijk af. Na enkele kleine opflakkingen stierf ze in december volledig uit.⁷ In haar meesterproef concludeerde Lora Pannekoucke, nu doctoraatsstudente geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen, dat Antwerpenaren uit de lagere klassen als gevolg van diverse socio-economische factoren meer kans hadden op besmetting. Toch kenden die groepen niet per se een hoger mortaliteitsrisico dan de elite.⁸

Mario Perini, doctor in de psychiatrie en actief aan de universiteit van Turijn, stelt dat epidemieën meer zijn dan alleen gezondheidskwesties: “*Epidemics are not just a health problem, they also imply psychological, social, cultural, and political processes which require complex, multidimensional approaches*”.⁹ In mijn onderzoek, waarin ik wil achterhalen welke betekenis mensen gaven aan de cholera in 1866, bekijk ik het vraagstuk niet louter vanuit een medisch perspectief. Ik behandel eveneens de cultuur, psychologie en politiek errond. Ik zal geen “biografie” van de cholera schrijven, maar wel haar culturele, sociale en politieke impact schetsen. In dat kader is

³ ‘Cholera’, in *Britannica Online*.

⁴ F. Comer, ‘Geschiedkundig overzicht van de cholera’, *Wetenschappelijke Tijdingen*, 1974, 70.

⁵ Koen De Schrijver, ‘Cholera in Antwerpen in de negentiende eeuw’, *Vlaams Infectieziektenbulletin* 56, nr. 2 (2006): 7.

⁶ Sonja Van de Vijver, ‘De bestrijding van de cholera in Antwerpen tijdens de 19de eeuw’, *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur* 2, nr. 8 (1984): 32.

⁷ Sonja Van de Vijver, ‘Cholera te Antwerpen 19e eeuw’ (Onuitgegeven meesterproef, Gent, Rijksuniversiteit Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 1969), 51-55.

⁸ Lora Pannekoucke, ‘Ongelijkheid in tijden van cholera: comparatief onderzoek in tijd en ruimte naar de cholera-epidemie van 1866 in Antwerpen’ (Onuitgegeven meesterproef, Antwerpen, Universiteit Antwerpen, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 2021), 31–32.

⁹ Mario Perini, ‘Panic and pandemics: from fear of contagion to contagion of fear’, in *Psychoanalytic Reflections on a Changing World* (Londen: Routledge, 2012), 217.

het belangrijk om te onthouden dat de cholera een sociaal construct is. Het is slechts door de infectieziekte te benoemen als een epidemie dat het iets is geworden waarop mensen konden reageren. Zonder een dergelijke constructie, zouden onder andere de angst voor en de spanning rond de ziekte niet in dezelfde mate hebben bestaan.¹⁰

De meesterproef heeft een zekere maatschappelijke relevantie. De verschillende reacties op de hedendaagse corona-epidemie liggen nog vers in het geheugen. Het leek in die context dan ook interessant om te bestuderen hoe mensen in het verleden omgingen met een epidemie. Onder invloed van de pandemie is de interesse in de geschiedenis van epidemieën bovendien toegenomen. De studie is ook academisch relevant. De onderzoeksvraag biedt immers inzichten aan verschillende onderzoeksvelden die recent in opmars zijn gekomen, zoals de medische geschiedenis en de emotiegeschiedenis.

Het onderzoeksveld van de geschiedenis van de geneeskunde bestaat al eeuwen. In België was het eerste historisch werk binnen dat onderzoeksdomein *L'essai sur l'histoire de la médecine belge avant le XIXe siècle* van Jean-Corneille Broeckx. Hij schreef een nationalistisch overzicht van de grote namen binnen de “Belgische” geneeskunde.¹¹ Vanaf de jaren 1980 vond er een omslag plaats in de Belgische medische historiografie. Steeds meer historici vonden de heldenverhalen die academici tot dan toe over de geneeskunde hadden gepubliceerd problematisch. Dat kadert in de maatschappelijk ontwikkelingen van de jaren zestig: vanaf dan kreeg de medische wereld zelf steeds meer kritiek vanuit de samenleving.¹² Sindsdien bestudeerden geschiedkundigen voornamelijk de medicalisering van de samenleving en het ziekenhuiswezen. Medicalisering was het proces waarbij artsen geleidelijk aan meer invloed en een steeds belangrijkere rol in de samenleving verwierven.¹³ Meer recent kwam de focus ook op andere zaken te liggen, zoals de praktische kant van de geneeskunde. Het ging dan niet meer over het intellectuele medisch discours, maar over bijvoorbeeld de rol van ziekenzusters in de gezondheidszorg. Bijgevolg vonden er cross-overs plaats tussen de medische geschiedenis enerzijds en de geschiedenis van gender, de geschiedenis van de seksualiteit, religieuze geschiedenis en wetenschapsgeschiedenis anderzijds.¹⁴ Daarnaast gingen medische historici zich geleidelijk aan meer concentreren op niet-medische actoren zoals politici, geestelijken en de gewone bevolking.¹⁵ Ook ik zal mij in mijn onderzoek niet alleen toeleggen op artsen, maar ook

¹⁰ Joris Vandendriessche, ‘Cholera, corona en de kracht van cijfers’, in *Het diner in de dinosaur en andere verhalen uit de nieuwe cultuurgeschiedenis* (Brussel: ASP, 2021), 141.

¹¹ Jean-Corneille Broeckx, *Essai sur l'histoire de la médecine belge, avant le 19e siècle* (Gent: Hebbelynck, 1837), iii.

¹² Joris Vandendriessche en Benoit Majerus, ‘Introduction’, in *Medical Histories of Belgium: New Narratives on Health, Care and Citizenship in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (Manchester: Manchester University Press, 2021), 3.

¹³ Zie onder meer: Karel Velle, *De Nieuwe Biechtvaders* (Leuven: Kritak, 1991).; Liesbet Nys, Henk de Smaele, en Johan Tollebeek, red., *De zieke natie: over de medicalisering van de samenleving 1860 - 1914* (Groningen: Historische Uitgeverij, 2002).; Luc Vermeiren en Ingrid Hansen, ‘Het hospitaalwezen: ziekenzorg voor armen’, in *Er is leven voor de dood: tweehonderd jaar gezondheidszorg in Vlaanderen* (Kapellen: Pelckmans, 1998), 43-57.

¹⁴ Zie bijvoorbeeld: Kaat Wils, red., *Het lichaam (m/v)* (Leuven: Leuven University Press, 2001).

¹⁵ Zie onder andere: Joris Vandendriessche, ‘Medische expertise en politieke strijd: de dienst medisch schooltoezicht in Antwerpen, 1860-1900’, *Stadsgeschiedenis* 2 (2011): 16.; Jolien Gijbels, ‘L’omniprésence de la religion : les médecins belges et le dilemme obstétrical (1840-1880)’, *Annales de démographie historique* 139, nr. 1 (2020): 207-35.

op bijvoorbeeld de clerus. Die had immers een grote invloed op de beleving van de cholera-epidemie in Antwerpen. Verder focus ik op de arbeidersbevolking en hoe die de epidemie ervaaarde.

Binnen de Belgische medische geschiedenis blijft de geschiedenis van ziekte nog redelijk onderbelicht. Onderzoekers bestudeerden al onder meer de geschiedenis van AIDS, tuberculose en syfilis.¹⁶ Ook bestaan er enkele analyses over de demografische aspecten van ziekte.¹⁷ Over de beleving en perceptie van ziekte in België bestaan er echter slechts weinig studies. Wat betreft het onderzoek naar de beleving en perceptie van epidemieën in het verleden, bestaan er al werken over de pest, syfilis en tuberculose.¹⁸ Internationaal zijn er al enkele studies verschenen waarin de beleving van de cholera centraal staat. Geschiedkundigen deden op dat vlak al onderzoek naar onder andere New York en het Nederlandse Woerden.¹⁹ Voor België is dat echter nog niet bestudeerd. Daarom zal ik mij in deze studie verdiepen in hoe Antwerpenaren de cholergolf van 1866 ervaaarden. Ook hun perceptie van de epidemie zal daarbij een belangrijke rol spelen.

Onder de eerste geschiedkundigen die schreven over de cholera waren voornamelijk sociaal historici. Onder meer Louis Chevalier, Asa Briggs en Charles Rosenberg legden de link tussen de epidemie en de negentiende-eeuwse klassenstrijd door bijvoorbeeld te focussen op de opstanden die ermee gepaard gingen.²⁰ Al verschillende historici hebben de infectieziekte in België bestudeerd, de meerderheid deed dat eveneens binnen de onderzoekstraditie van de sociale geschiedenis. Ze analyseerden dan voornamelijk de demografische impact van de ziekte en de maatregelen die steden ertegen namen. Dat deden ze voor verschillende Vlaamse grootsteden.²¹

Binnen de cultuurgeschiedenis zijn er minder studies over cholera; zeker de reactie op de epidemie en de praktijken die eruit voortvloeiden blijven onderbelicht. Binnen de internationale literatuur zijn daar wel al wat publicaties over verschenen: onder meer over de cholera-opstanden, de angst tijdens opflakkingen van de ziekte en de religieuze

¹⁶ Hans Neefs, *Between Sin and Disease: The Social Fight against Syphilis and AIDS in Belgium (1880-2000)* (Saarbrücken: LAP Lambert, 2010).; Karel Velle, 'De strijd tegen de tuberculose', *Geschiedenis der Geneeskunde* 3 (1996): 1-62.

¹⁷ Zie bijvoorbeeld: Isabelle Devos, *Allemaal beestjes: mortaliteit en morbiditeit in Vlaanderen, 18de-20ste eeuw*, Historische economie en ecologie (Gent: Academia Press, 2006).

¹⁸ Joren Vermeersch, *1349: Hoe de Zwarte Dood Vlaanderen en Europa veranderde* (Antwerpen: Uitgeverij Vrijdag, 2019).; Petra Rebmann, 'Syfilis 1834-1850: de geboorte van een epidemie', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, nr. 22 (1991): 569-623.; Tim Debroyer, 'Het einde van tuberculose? Behandelingen en patiëntenervaringen in het Sanatorium Elisabeth te Sijsele (1945-1986)' (Onuitgegeven meesterproef, Leuven, KU Leuven, Faculteit Letteren, 2021).

¹⁹ Charles E. Rosenberg, *The Cholera Years: The United States in 1832, 1849, and 1866*, Phoenix Books 320 (Chicago: University of Chicago Press, 1962).; Evelien Walhout en Erik Beekink, 'Just Another Crisis? Individual's Experiences and the Role of the Local Government and Church During the 1866 Cholera Epidemic in a Small Dutch Town', *Historical Social Research. Supplement*, nr. 33 (2021): 54-78.

²⁰ Louis Chevalier, *Le Choléra: La Première Epidémie du XIXe siècle* (La-Roche-sur-Yon: Imprimerie Centrale de l'Ouest, 1958).; Asa Briggs, 'Cholera and Society in the Nineteenth Century', *Past & Present*, nr. 19 (1961): 76-96.; Rosenberg, *The Cholera Years*.

²¹ Zie onder andere: Sonja Van de Vijver, 'Cholera te Antwerpen 19e eeuw' (Onuitgegeven meesterproef, Gent, Rijksuniversiteit Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 1969), 1-3.; Claudine Falise, 'Le choléra à Bruxelles en 1866', *Les Cahiers de la Fonderie: revue d'histoire sociale et industrielle de la région bruxelloise* 16 (1994): 26-30.; Nele Verbaeys, 'In de ban van de cholera: Brugge en Gent in 1866' (Onuitgegeven meesterproef, Gent, Universiteit Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 2008), 8-14.; Anne Puissant, 'De cholera te Leuven in het jaar 1866.' (Onuitgegeven meesterproef, Leuven, KU Leuven, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 1981), 1-7.; Pascale Keulemans, 'De cholera in Mechelen tijdens de negentiende eeuw' (Onuitgegeven meesterproef, KU Leuven, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 1984), 3-5.

reactie op de epidemie.²² De weinige Belgische geschiedkundigen die al op de beleving van de ziekte ingingen, bespraken enkel heel algemene ontwikkelingen. Karel Velle, hoogleraar geschiedenis aan de Universiteit Gent, deed dat voor heel België.²³ Jan Van Gerven, als historicus eveneens betrokken bij de Universiteit Gent, en O.L. Standaert, bestudeerden de gebeurtenis in Antwerpen. Hun analyses blijven echter heel algemeen en kennen weinig specificering. Dat gebrek aan specificering doet zich voor op twee vlakken: plaats en tijd. Wanneer auteurs kozen voor een bepaalde periode, bijvoorbeeld voor het jaar 1866, maakten ze niet duidelijk welke reacties waar juist plaatsvonden.²⁴ En als auteurs kozen voor een specifieke plaats, zoals de stad Antwerpen, expliciteerden ze niet wanneer die reacties juist plaatsvonden.²⁵ Het is echter mogelijk dat aan het begin van de negentiende eeuw burgers de epidemie op een andere manier beleefden dan aan het einde van de negentiende eeuw. Het zou ook kunnen dat de ervaring in plattelandsdorpen verschilde van die van in industriële steden. Het gebrek aan precisering is wellicht het gevolg van het feit dat geschiedkundigen een algemeen beeld wilden schetsen van de volledige negentiende eeuw, of van heel België. Mijn onderzoek valt echter eerder onder *microstoria*, omdat het gedetailleerd ingaat op de situatie in één stad, Antwerpen, en één jaar, 1866. Door een ander perspectief te hanteren, kan ik kritisch kijken naar de bevindingen die zij hadden gedaan op basis van hun methode.

Verder is het Belgisch onderzoek naar opvattingen, en dan meer bepaald naar tegenstrijdige opvattingen, tijdens de cholera erg minimaal.²⁶ Onder die tegenstrijdige standpunten vallen onder meer beschouwingen over de oorzaken van de epidemie, ideeën over de positie van artsen binnen de samenleving en denkbeelden van de elite over de lagere klassen. In de negentiende eeuw startte het medicaliseringsproces in België; dat hebben verscheidene historici al bestudeerd. Niettemin blijven de discussies die tijdens cholera-epidemieën leefden onder medici onderbelicht in de literatuur.²⁷

Welke rol emoties speelden tijdens de cholera is nog niet bestudeerd geweest voor België. Emotiegeschiedenis is dan ook een relatief recent onderzoeksveld. Vanaf ongeveer 2000 begonnen de eerste historici, voornamelijk Amerikaanse, zich toe te leggen op hoe mensen in het verleden in de wereld stonden en welke emoties ze

²² Voor opstanden: Samuel Kline Cohn, 'Cholera revolts: a class struggle we may not like', *Social History* 42, nr. 2 (2017): 162-63.; Voor angst: Olaf Briese, *Angst in den Zeiten der Cholera* (Berlijn: Akademie Verlag, 2003), 11-26.; Voor religie: R. J. Morris, 'Religion and Medicine: The Cholera Pamphlets of Oxford, 1832, 1849 and 1854', *Medical History* 19, nr. 3 (1975): 256-57.

²³ Karel Velle, 'België in de 19de eeuw. Gevolgen van de blauwe dood', *Geschiedenis der Geneeskunde* 4, nr. 2 (1997): 99-105.

²⁴ Bijvoorbeeld in: Thierry Eggerick en Michel Poulain, 'L'épidémie de 1866 - le cas de Belgique', in *Peurs et terreurs face à la contagion: choléra, tuberculose, syphilis (XIXe-XXe siècles)*, onder redactie van Jean-Pierre Bardet, Patrice Bourdelais, en Pierre Guillaume (Paris: Fayard, 1988), 56-82.

²⁵ Jan Van Gerven, 'Cholera te Antwerpen. 19de eeuw. Realiteit en reacties', *Oostvlaamse zanten* 68, nr. 2 (1993): 76-85.

²⁶ Zie bijvoorbeeld Velle, 'België in de 19de eeuw. Gevolgen van de blauwe dood', 104. Hij ging kort in op de ideologische spanning tussen klerikalen en antiklerikalen.

²⁷ Voor België worden enkele twistpunten, evenals het proces van medicalisering, kort behandeld in onder andere: Nys, de Smaele, en Tollebeek, *De zieke natie.*; Karel Velle, 'Arts, geneeskunde en samenleving: medicalisering in België in de 19de en 20ste eeuw' (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Gent, Rijksuniversiteit Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 1987).; Velle, *De Nieuwe Biechtvaders*.

beleefden.²⁸ Rob Boddice, *senior research fellow* geschiedenis aan de Finse *Tampere University*, en Bettina Hitzer, als historica verbonden aan de Duitse *Otto-von-Guericke-Universität Magdeburg*, schreven samen al een historisch overzichtswerk over de emotionele beleving van ziekte, maar bleven daarin erg algemeen. Het boek ging noch in op cholera noch op België.²⁹ Hitzer vermeldt in het werk Alfons Labisch, die het concept “*scandalized illnesses*” bedacht om te verwijzen naar ziektes die mensen percipiëren als erg dramatisch, hoewel ze statistisch gezien geen buitensporig groot aantal slachtoffers hebben opgeleverd. Ten gevolge van de aandacht ervoor in de media en het huiveringwekkende effect dat de symptomen hadden op mensen, voldoet de cholera aan de beschrijving van een *scandalized illness*. Of een ziekte onder die categorie valt, heeft een invloed op de gezondheidszorg. Hoe meer aandacht ernaar uitgaat, hoe groter de druk is op de politiek om er maatregelen tegen te nemen.³⁰

Een gevoel dat centraal zal staan in deze studie is angst.³¹ Over het verband tussen angst en epidemieën uit het verleden is nog niet erg veel onderzoek gedaan. Mark Honingsbaum bestudeerde al paniekreacties en histerie tijdens pandemieën, maar deed dat voor de twintigste en eenentwintigste eeuw.³² Voor de negentiende eeuw bestaat er een monografie die het verband legt tussen mentale en somatische ziekten enerzijds en de angst voor aspecten van het “moderne” leven, zoals nieuwe communicatie- en transportmiddelen, anderzijds.³³ Afgezien van één Duitse studie, die enkel ingaat op 1831 en 1832, lijkt het dat er nog geen andere historici specifiek focusten op angst tijdens cholera-epidemieën.³⁴

Verschillende emotiehistorici hebben algemene concepten geïntroduceerd die onderzoek binnen hun domein kunnen ondersteunen. Ik zal hun inzichten toepassen op de cholera. Zo zal ik bijvoorbeeld, geïnspireerd op Monique Scheer, die emoties beschouwt als praktijken, analyseren hoe verschillende groepen emoties gebruikten om bepaalde doelen te bereiken.³⁵ *Agency* is dan ook een belangrijk concept in dit onderzoek: de actieve rol van diverse groepen zal immers centraal staan. Zo zal de studie oog hebben voor de praktijken van bijvoorbeeld arbeiders en artsen, hun omgang met hun emoties en hoe ze opkwamen voor zichzelf. Andere concepten die

²⁸ Elwin Hofman, ‘Vergeet de hartstocht niet’, in *Het diner in de dinosaurus en andere verhalen uit de nieuwe cultuurgeschiedenis* (Brussel: ASP, 2021), 174.; Standaardwerken binnen de emotiegeschiedenis zijn bijvoorbeeld: Rob Boddice, *The History of Emotions, Historical Approaches* (Manchester: Manchester University Press, 2018).; Katie Barclay, *The Routledge History of Emotions in the Modern World* (Milton: Taylor & Francis Group, 2022).

²⁹ Rob Boddice en Bettina Hitzer, *Feeling Dis-Ease in Modern History: Experiencing Medicine and Illness* (Londen: Bloomsbury Publishing Plc, 2022), 3-19.

³⁰ Alfons Labisch, “‘Skandalisierte Krankheiten’ und “echte Killer” – zur Wahrnehmung von Krankheiten in Presse und Öffentlichkeit”, in *Propaganda, (Selbst-)Zensur, Sensation: Grenzen von Presse- und Wirtschaftsfreiheit in Deutschland und Tschechien seit 1871* (Essen: Klartext, 2005), 273-89.

³¹ Voor meer informatie over de geschiedenis van angst: Joanna Bourke, ‘Fear and Anxiety: Writing about Emotion in Modern History’, *History Workshop Journal* 55, nr. 1 (2003): 111-33.

³² Mark Honingsbaum, *The Pandemic Century: One Hundred Years of Panic, Hysteria, and Hubris* (New York: W.W. Norton, 2019).

³³ Amelia Bonea e.a., *Anxious Times: Medicine and Modernity in Nineteenth-Century Britain* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2019).

³⁴ Briese, *Angst in den Zeiten der Cholera*.

³⁵ Monique Scheer, ‘Are Emotions a Kind of Practice (and Is That What Makes Them Have a History)? A Bourdieuan Approach to Understanding Emotion’, *History and Theory* 51, nr. 2 (2012): 193.

cruciaal zullen zijn voor mijn meesterproef zijn *emotionology* en *emotional communities*.³⁶ Dat eerste concept verwijst naar “*the attitudes or standards that a society, or a definable group within a society, maintains toward basic emotions and their appropriate expression*”. Het zal belangrijk zijn om aan te tonen dat verschillende maatschappelijke groepen diverse standaarden hadden wat betreft de beleving van emoties. Bij sommige groepen was het gepast om bepaalde gevoelens te uiten, die bij andere groepen niet geuit hoorden te worden. Met haar begrip *emotional community* verwijst Barbara Rosenwein, emeritus historica en mediëviste aan de Loyola Universiteit van Chicago, naar een groep mensen met dezelfde normen en waarden die hun emoties op eenzelfde manier uiten. Haar concept zal voornamelijk van toepassing zijn op de katholieke bevolking.

De literatuurstudie toont met andere woorden aan dat binnen de Belgische historiografie de beleving van de cholera-epidemie van 1866 in Antwerpen onderbelicht is gebleven; zeker de rol van opvattingen en emoties en de praktijken die eruit voortvloeiden kreeg nog niet veel aandacht van onderzoekers. Mijn analyse poogt de vraag “hoe beleefden inwoners van Antwerpen de cholera-epidemie van 1866?” te beantwoorden. De keuze voor het jaar 1866 is niet toevallig: in dat jaar woedde de cholera het zwaarst in België. Ook de bestudeerde locatie is niet willekeurig: Antwerpen was in de jaren 1860 een industriële grootstad waarin veel verschillende groepen op een kleine oppervlakte samenwoonden: volgens de volkstelling van 1866 woonden er toen 134.574 mensen.³⁷ Wellicht was het daarom een voedingsbodem voor geschillen en diverse reacties. Een groot deel van mijn bronnenmateriaal werd neergeschreven door Antwerpse geneeskundigen en verenigingen of het stadsbestuur, maar zal worden aangevuld met Belgische bronnen die niet specifiek uit Antwerpen kwamen. Het gaat dan om werken die niet nadrukkelijk op Antwerpenaren gericht waren, maar die toch invloed kunnen hebben gehad op hun beleving van de cholera. Antwerpse artsen lazen bijvoorbeeld nationale medische tijdschriften en kwamen daardoor in aanraking met inzichten van niet-Antwerpse collega’s. Enkele van die inzichten hadden wellicht effectief impact op geneeskundigen uit Antwerpen en bepaalden zo mee hoe zij de epidemie beleefden. Bovendien schreven ook enkele Antwerpse medici artikels voor die tijdschriften. Hun kennis verscheen met andere woorden eveneens in bronnen die bestemd waren voor een breder, nationaal publiek.

Er is divers bronnenmateriaal voorhanden voor deze studie, bijvoorbeeld artikels uit medische tijdschriften en de dagbladpers, parlementaire handelingen en archiefstukken. Vooral het archief van de stedelijke Gezondheidsdienst, dat zich in het Antwerpse Felixarchief bevindt, was geschikt voor mijn onderzoek. De gezondheidsdienst, opgericht in 1893, was de eerste gecentraliseerde organisatie van de stad Antwerpen die verantwoordelijk was voor de sanering van de stad. In feite was het de opvolger van de Plaatselijke Geneeskundige Commissie. Naast documenten over de werking van de dienst, bestaat het archief ook uit stukken die gaan over de volksgezondheid van de negentiende eeuw. Die verzameling van dossiers bestaat uit een groot aantal stukken die handelen over de

³⁶ Peter N. Stearns en Carol Z. Stearns, ‘Emotionology. Clarifying the history of emotions and emotional standards’, *American Historical Review* 90, nr. 4 (1985): 813.; Barbara Rosenwein, ‘Problems and Methods in the History of Emotions’, *Passions in Context* 1 (2020): 11.

³⁷ Belgique Ministre de l’intérieur, *Statistique de la Belgique: Population. Recensement général (31 décembre 1866)* (Bruxelles: Ministère de l’Intérieur, 1866), 2.

cholera van 1866. Het gebruikte materiaal omvat onder andere brieven, folders, processen-verbaal en affiches en is bruikbaar om inzicht te krijgen in de rol van de Antwerpse overheid en de Antwerpse artsen.³⁸

Om de positie van medici te bestuderen, heb ik ook drie medische tijdschriften geanalyseerd. Het (gedigitaliseerde) *Bulletin de l'Académie Royale de Médecine de Belgique* (1841 – 1914), dat de vergaderverslagen van de Koninklijke Academie voor Geneeskunde van België publiceerde, had veel invloed op zowel de medische pers als de pers voor het brede publiek. De *Journal de médecine, de chirurgie et de pharmacologie* (1843 – 1896), eveneens gedigitaliseerd, bracht de notulen van de *Société royale des sciences médicales et naturelles de Bruxelles* uit. Hoogleraren van de liberale *Université libre de Bruxelles* beheerden die Brusselse organisatie. Bijgevolg had het tijdschrift een eerder liberale tendens.³⁹ Ik heb ook *Le Scalpel* (1848 – 1971), dat niet gedigitaliseerd is, geraadpleegd. De Luikse arts Auguste Festraets, die erg gekant was tegen de Academie voor Geneeskunde, richtte dat tijdschrift op. *Le Scalpel* (1848 – 1971), dat de meerderheid van de Belgische geneeskundigen las, zou een belangrijk middel in hun emancipatiestrijd worden.⁴⁰

Daarnaast bleken onder andere het KADOC en de Maurits Sabbebibliotheek in Leuven nuttig voor religieuze stukken. Ik raadpleegde er onder meer preekboeken en een brief van de minister van Binnenlandse Zaken aan de zusters van Lier. Die bronnen kwamen respectievelijk uit het Archief Kanunnikessen van het Heilig Graf Turnhout – bij de rest van de preekboeken gaat het om uitgegeven materiaal – en het Archief Gasthuiszusters-Augustinessen - Lier. Ik consulteerde er eveneens enkele boeken uit de leeszaal. Hoewel het niet om specifiek Antwerpse werken gaat, kunnen ze toch nuttig zijn. Clerici verspreidden bijvoorbeeld de vastenbrief van kardinaal Sterckx, waarmee ik deze meesterproef ben gestart, over het volledige aartsbisdom Mechelen, inclusief Antwerpen. Het is moeilijker om met zekerheid te weten of Antwerpenaren preken uit dorpen in de buurt van Antwerpen lazen of hoorden. Daar is immers geen bewijs voor. Ik acht het wel mogelijk dat geestelijken uit die dorpen in contact stonden met de Antwerpse clerus. Het zou dan ook kunnen dat die laatste in aanraking kwam met religieuze denkbeelden uit die dorpen en er zich voor zijn eigen sermoenen op inspireerde. Het is eveneens mogelijk dat de clerici uit dorpen hun preken hadden gebaseerd op inzichten van collega's uit Antwerpen. In elk geval hoop ik met de religieuze bronnen de houding van de Kerk en de katholieke bevolking bloot te leggen.

Ook handboeken over volksgeneeskunde komen van pas voor dit onderzoek.⁴¹ Zij geven eerder een beeld van hoe de gewone bevolking omging of werd verondersteld om te gaan met ziekte. Verder is de verzameling van artikels uit de Antwerpse dagbladpers handig om een beeld te krijgen van verschillende actoren tijdens de cholera: onder

³⁸ 'Archief van de Gezondheidsdienst', Felixarchief, 1 juni 2020, <https://felixarchief.antwerpen.be/nieuwspagina/archief-van-de-gezondheidsdienst>.

³⁹ Jolien Gijbels e.a., 'Mining 19th-Century Belgian Medical Journals: Challenges and Results', *Digital Studies / Le Champ Numérique*, 2022, 4.

⁴⁰ Karel Velle, 'Bronnen voor de medische geschiedenis: de Belgische medische pers (begin XIX^{de} eeuw - 1940)', *Annalen van de Belgische vereniging voor de geschiedenis van de hospitalen en de volksgezondheid* 23-24 (1985): 83-84.

⁴¹ J.F. Osiander, *Volksgeneeskunde, of eenvoudige middelen en raadgevingen tegen de kwalen en krankheden der menschen* (Leeuwarden: L. Schierbeek, 1863), 230-35.

meer de overheid, de artsen, de elite en het gewone volk. Omdat ik een relatief recente periode bestudeer, waarvan nog veel materiaal is bewaard, heb ik een selectie moeten maken van mijn bronnen. Zo heb ik niet alle Antwerpse kranten doorgenomen, maar slechts één katholieke en één liberale. Meer bepaald gaat het om de gedigitaliseerde dagbladen *Het Handelsblad* en *De Koophandel*. Een bijkomend probleem bij dit bronnencorpus is dat het om stukken gaat die nooit een rechtstreeks zicht bieden op de beleving van de gewone bevolking. Er is geen materiaal voorhanden van iemand die uit de lagere klasse kwam. Ik zal mij dan ook moeten baseren op de percepties van anderen, die niet tot een lagere sociale groep behoorden, om een beeld te krijgen van die groep. Wat de hogere klassen schreven over het gewone volk, was echter dikwijls subjectief: de teksten konden stereotypen bevatten. Ook met materiaal dat specifiek gericht was op de gewone bevolking dient voorzichtig te worden omgegaan. Dat iemand iets schreef voor de lagere klassen, betekent niet per se dat zij het daarmee eens waren. Toch hoop ik aan de hand van dit erg diverse bronnencorpus diepgaande inzichten te bieden op de beleving van de cholera van 1866.

Een discoursanalyse zal duidelijk maken welke subjectieve ervaringen en overtuigingen er leefden over de cholera. Met die methode zal ik de (ideologische) positie van de auteurs van mijn bronnen proberen te achterhalen en te begrijpen. Aan de hand van de discoursanalyse zal duidelijk worden dat het discours omtrent cholera in 1866 vaak een moraliserende ondertoon kende. Bijgevolg neemt het fenomeen *othering* een centrale plaats in in deze studie. Diverse actoren distantieerden zich immers van andere groepen via hun taalgebruik. Zo namen de hogere klassen in 1866 letterlijk en figuurlijk afstand van de lagere klassen. Als gevolg van hun levensstijl, die de elite percipieerde als losbandig en vuil, beschouwden de hogere klassen de gewone bevolking als de verspreiders van de epidemie. Na een discoursanalyse te hebben uitgevoerd, kan ik bestuderen of bepaalde teksten eventueel een effect zouden kunnen hebben gehad op de gevoelens van diegenen die ermee in aanraking kwamen. Op die manier kan ik bijvoorbeeld stukken identificeren die beantwoorden aan Monique Scheers concept van emotionele praktijken.

Een discoursanalyse is echter minder bruikbaar om historische emoties zelf te bestuderen of de beleving van mensen uit het verleden bloot te leggen. Om die beleving te achterhalen zal ik op zoek gaan naar letterlijke getuigenissen over emoties. Soms schreven auteurs over hun eigen gevoelens, andere keren schreven ze ook over die van anderen. Hedendaagse concepten hebben echter niet per se dezelfde betekenis of connotatie als in 1866. Rob Boddice deed in verband met emoties de volgende uitspraak: “*The past is a foreign country. Why should we expect its emotions to be ours?*”.⁴² Het zal daarom erg belangrijk zijn om steeds aandacht te hebben voor de context, die een beter beeld kan geven van wat de auteur juist begreep onder bepaalde gevoelens. Ik zal eveneens alert zijn voor beschrijvingen over de fysieke component van emoties. Mensen drukken hun gevoelens immers soms lichamelijk uit, aan de hand van gebaren of gezichtsuitdrukkingen. Ook zo kan ik de beleving van de cholera achterhalen.⁴³

⁴² Boddice, *The History of Emotions*, 40.

⁴³ Josephine Hoegaerts en Tine Van Osselaer, ‘De Lichamelijkheid van Emoties - Een Introductie’, *Tijdschrift Voor Geschiedenis* 126, nr. 4 (2013): 453, 461.

In mijn onderzoek zal ik allereerst stilstaan bij de rol en de houding van Antwerpse artsen tijdens de choleraepidemie van 1866. Meer bepaald zal ik de discussies die ze onderling voerden analyseren, hoe ze communiceerden met leken, en hoe ze de cholera gebruikten om meer erkenning en middelen te vragen. In het tweede hoofdstuk bestudeer ik de positie van de gewone bevolking. Enerzijds wordt er ingegaan op de vrees van de burgerij voor “de massa”. Als gevolg van die angst had de elite het idee opgevat om die “massa” op te voeden om zo tot een moralisering van de samenleving te komen. Ze hoopte zo ook de cholera in te dammen. Anderzijds zal ik de reacties op de epidemie en het gebrek aan vertrouwen van de gewone bevolking in dokters en de verschillende overheden belichten. Dat zal ik echter slechts kunnen doen voor zover mijn bronnen dat toelaten. Door een gebrek aan bronnen *from below* is het voor historici immers moeilijk om de houding van de gewone bevolking in te schatten. Tot slot volgt een luik over geloof en propaganda ten tijde van de epidemie. Daarbij ga ik achtereenvolgens in op het katholieke idee dat cholera een straf van God was, de verhouding tussen geloof en wetenschap – in dit geval de discipline van de geneeskunde – en het gebruik van de ziekte als een politiek propagandamiddel.

1 Strijd en kennis in de medische wereld

Dit eerste hoofdstuk gaat over de rol van artsen tijdens de cholera-epidemie van 1866. Zij debatteerden over verschillende zaken, gaande van de oorzaak van de epidemie tot mogelijke ziektebehandelingen. Ook communicatie vormde een twistpunt. Zowel in de medische als de politieke wereld waren er voor- en tegenstanders van het informeren van de bevolking over epidemische ontwikkelingen. In een laatste onderdeel van dit hoofdstuk focus ik op het gevoel van onderwaardering dat tijdens de epidemie leefde onder sommige dokters. Zij hadden het gevoel dat zowel de bevolking als de verschillende overheden hen onderschatten. Ze argumenteerden dan ook dat ze voor het door hen verrichte werk meer erkenning en extra middelen verdienden.

1.1 Discussies onder artsen

In het negentiende-eeuwse België discussieerden artsen onderling vaak over de cholera en de mogelijke oorzaken ervan. In dit subhoofdstuk belicht ik de punten van dispuut uit 1866. Een eerste discussie ging over het feit dat angst al dan niet een oorzaak was van de cholera-epidemie. Ik ga daarna in op een debat dat ook internationaal sterk gevoerd werd: een debat tussen zij die cholera als een gevolg van besmetting zagen en zij die cholera als een gevolg van miasmen zagen. Een volgend twistpunt gaat over de hiërarchie en de spanningen binnen de medische wereld. Tot slot belicht ik nog dat artsen discussieerden over de verschillende therapieën en geneesmiddelen die ze konden gebruiken om de infectieziekte te behandelen.

Een eerste discussiepunt betrof het gevoel van angst. Hoewel niet iedereen de visie deelde, meenden sommige medici dat die emotie de bron was van de epidemie. Om een beter zicht te krijgen op angst volgen eerst enkele inzichten van historici die daar al onderzoek naar hebben gedaan. Volgens Joanna Bourke, hoogleraar geschiedenis aan de *University of London*, is angst “*one of the most influential emotions in humanity’s history*” en kan het een “*unique insight into everyday life*” bieden aan historici.⁴⁴ Verder bestudeerde Mario Perini, hoogleraar psychiatrie aan de Universiteit van Turijn, de emotie al in de context van ziekte. Hij wijst erop dat samenlevingen tijdens een epidemie angstgevoelens zowel kunnen relativeren als ze in extreme mate kunnen uiten. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat er in een maatschappij paniek ontstaat, hoewel er maar weinig besmettingen hebben plaatsgevonden. Anderzijds is er soms sprake van een “normalisering” van epidemieën: een zekere vorm van aanpassing en gewenning zorgen dan voor een afname van paniekgevoelens.⁴⁵

Daarnaast bestudeerde Bourke de relatie tussen angst en de dood. Ze stelt dat in de twintigste eeuw de angst voor de dood geen universeel gevoel was. Ze zegt daarover: “*After all, many people faced death without shrinking, animated by a higher sense of purpose or by a belief in an exalted afterlife.*”⁴⁶ Dat inzicht is ook van toepassing op mijn onderzoek. In de jaren 1860 waren er bijvoorbeeld medici wier prioriteit het was om zich ten dienste te stellen

⁴⁴ Bourke, ‘Fear and Anxiety’, 111.; Joanna Bourke deed al diverse studies naar angst in een historische context, zie bijvoorbeeld ook: Joanna Bourke, *Fear: A Cultural History* (Londen: Virago, 2005).

⁴⁵ Perini, ‘Panic and pandemics’, 225.

⁴⁶ Bourke, *Fear*, 12.

van patiënten; zij vreesden de dood niet. Ook waren er gelovigen die niet bang waren om te sterven, omdat ze geloofden zo in de hemel te kunnen belanden. Tot slot beweert Mark Honigsbaum, medisch historicus en net als Bourke actief aan de *University of London*, dat artsen een rol hebben gespeeld en nog steeds spelen in de paniek rond pandemieën. Hij postuleert dat meer medische kennis kan leiden tot meer angst. Hoewel de media die kennis verspreiden, ligt de schuld voor bange gevoelens volgens hem toch voornamelijk bij medici.⁴⁷ Uit ander onderzoek blijkt niettemin dat angst ook kan toeslaan bij artsen, en dus niet alleen leken treft.⁴⁸

In België zagen sommige autoriteiten bange gevoelens en paniecreacties als een oorzaak van de cholera, anderen niet. Onder andere Karel Velle heeft daar al kort naar verwezen, maar heeft het fenomeen niet uitgebreid onderzocht.⁴⁹ Mijn bronnenanalyse heeft blootgelegd hoe artsen verklaarden waarom angst kon leiden tot de ziekte. De meesten bleven vaag over het verband tussen bange gevoelens enerzijds en de epidemie anderzijds. Onder andere de lokale geneeskundige commissie van Antwerpen zei dat angst kon resulteren in cholera. Ze gaf er echter geen verklaring voor. Misschien bleven artsen er vaag over omdat ze er zelf geen verklaring voor konden geven, maar wel voordelen zagen in het idee. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat sommigen de emotie als de oorzaak van de ziekte bestempelden, om zo de gemoederen te bedaren, maar dat in feite niet wetenschappelijk konden onderbouwen. Meer bepaald zou het kunnen dat bepaalde autoriteiten ervan uitgingen dat, wanneer ze de bevolking ervan hadden overtuigd dat angst aanleiding kon geven tot cholera, die bevolking paniecreacties zou proberen te vermijden. Zo zou de onrust in de samenleving kunnen afnemen. Zij die het als een bron van de epidemie zagen, wilden er meestal niet over communiceren met de bevolking. Uit rapporten van zittingen van medische verenigingen, die gepubliceerd werden in geneeskundige tijdschriften, blijkt dat sommige artsen stelden dat door over de epidemische situatie te praten, er paniek zou kunnen ontstaan. Die paniek zou volgens hen alleen maar leiden tot nog meer besmettingen. Hoe ze dat concreet zagen, legden ze echter niet uit.⁵⁰

Iemand die minder onduidelijk was en een concrete verklaring gaf voor het verband tussen angst en cholera was dokter Antonius Valerius, afkomstig uit Aarlen. Hoewel hij niet afkomstig was uit Antwerpen, kan hij toch inspirerend geweest zijn voor Antwerpse medici. Het is ook mogelijk dat zijn ideeën gebaseerd waren op die van Antwerpse collega's. In een artikel uit het Belgische tijdschrift *Journal de médecine, de chirurgie et de pharmacologie*, zei Valerius dat angst voor cholera kon resulteren in diarree. Wanneer die niet op tijd ophield, zou de epidemische ziekte bij iemand "toeslaan". Voor hem waren bange gevoelens met andere woorden een bron van de cholera, omdat die konden leiden tot diarree, de potentiële aanleiding van de ziekte. Over het verband tussen diarree en de infectieziekte bleef hij echter vaag: het mechanisme achter zijn visie expliciteerde hij niet.⁵¹

⁴⁷ Honigsbaum, *The Pandemic Century: One Hundred Years of Panic, Hysteria, and Hubris*, 10-11.

⁴⁸ Perini, 'Panic and pandemics', 225.

⁴⁹ Velle, 'België in de 19de eeuw. Gevolgen van de blauwe dood.', 98.

⁵⁰ In *Rapport de la Commission médicale locale de la ville d'Anvers au sujet de l'épidémie du choléra de 1866* (Antwerpen: Imprimerie J.-E. Buschmann, 1866), 41 werd het verband niet uitgelegd.; dokter Valerius deed dat wel in: Ant. Valerius, 'Quelques nouvelles considérations sur les causes et le traitement du choléra', *Journal de médecine, de chirurgie et de pharmacologie* 43, nr. 2 (1866): 338-42.

⁵¹ Valerius, 'Quelques nouvelles considérations sur les causes et le traitement du choléra', 338-42.

Niet alleen in de geneeskundige sector hechtten sommigen geloof aan die stelling; ook bij overheidsinstellingen kwam de gedachte geregeld terug. In een brief gericht aan het gemeentebestuur van Antwerpen stelden het Bureel van Weldadigheid en het Bestuur der Burgerlijke Godshuizen bijvoorbeeld voor om te doen alsof alles zijn normale gang ging. Het was in hun visie beter om geen maatregelen te nemen die de bevolking zouden kunnen alarmeren. Dat communiceerden ze op 8 augustus, wanneer cholera al meer dan twee maanden in Antwerpen aan het woeden was.⁵² Op 17 juli waren de meeste mensen eraan gestorven; vanaf dan begon de ziekte langzaam af te nemen.⁵³ Dat het Bureel van Weldadigheid en het Bestuur der Burgerlijke Godshuizen begin augustus hun oproep deden, toont aan dat de visie op angst als oorzaak van de cholera na drie maanden nog steeds prevalent was. Het was met andere woorden niet een idee dat louter bij de start van de epidemie leefde. Het zou logischer zijn geweest dat de instellingen hun voorstel twee à drie weken eerder hadden gedaan, tijdens het hoogtepunt van de epidemie. Op dat moment, wanneer de ziekte de meeste mensen trof, was de maatschappelijke paniek immers wellicht het grootst. Het zou echter kunnen dat die paniek nog steeds aanwezig was, zeker als we bedenken dat een groot aantal mensen de eerste weken van augustus aan het rouwen waren.

Het idee ging mogelijk ook rond bij de lagere klasse. De gewone bevolking kon in Nederlandstalige volkshandboeken immers lezen dat een te grote vrees voor ziekte de kansen om ziek te worden alleen maar vergrootte. De auteurs staaften dat met bewijzen. Zo zou de Duitse J.F. Osiander, arts en gynaecoloog en doctor aan de Akademie te Göttingen, het volgende hebben betoogd: “*De invloed van zonder vrees voor de besmetting den lijder te verplegen is groot en bekend uit talrijke voorbeelden in hevige woedende ziekten. [...] In 1849 werden 205 cholera-lijdens in een hospitaal opgepast door 62 oppassers, terwijl 5 geestelijken en 3 geneesheren de lijdens bijstonden; van deze 70 personen werden slechts 3 door de ziekte aangetast*”.⁵⁴ De auteur suggereerde met andere woorden dat de verzorgers, die voortdurend contact hadden met patiënten, niet stierven aan de cholera omdat ze niet bang waren om het op te lopen. Op die manier wilde hij wellicht duidelijk maken aan zijn lezers dat ze zich beter niet te veel zorgen maakten over de situatie. Alhoewel het om een werk ging dat werd uitgegeven in Nederland en oorspronkelijk geschreven was door een Duitser, kwamen Antwerpenaren er wel degelijk mee in contact. Het dagblad *De Koophandel* heeft er in de loop van 1866 – van januari tot december – immers dertig keer reclame voor gemaakt.⁵⁵ Dat enkele inwoners het boek hebben geraadpleegd, is dan ook plausibel, zeker omdat er volgens de advertentie ook informatie instond over cholera. Of ze net zoals Osiander geloofden dat angst resulteerde in cholera, kunnen historici uit het handboek echter niet achterhalen. Daarnaast, in een andere instructie,

⁵² ‘Brief van l’Administration du Bureau de Bienfaisance et des Ateliers de Charité de la ville d’Anvers aan l’Administration communale d’Anvers’, 8 augustus 1866, ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst, 641#129.

⁵³ Sonja Van de Vijver, ‘Cholera te Antwerpen 19e eeuw’ (Onuitgegeven meesterproef, Gent, Rijksuniversiteit Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 1969), 51.

⁵⁴ Osiander, *Volksgeneeskunde, of eenvoudige middelen en raadgevingen tegen de kwalen en krankheden der menschen*, 227.; ‘Osiander, Johann Friedrich’, in *Deutsche Biographie Online*, geraadpleegd 31 mei 2023, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd117154423.html>.

⁵⁵ Zie bijvoorbeeld: ‘HET ONMISBAER HUISBOEK VOOR VOLKSGENEESKUNDE’, *De Koophandel*, 5 augustus 1866, 4.

gericht op Franstalige inwoners van het platteland en eveneens uitgegeven door een arts, stond dat niet alleen angst, maar alle “*émotions morales déprimantes*” sterk bijdroegen aan besmetting.⁵⁶

Anderen daarentegen zagen angst niet als een oorzaak van de cholera-epidemie. Zij zagen juist voordelen in de heersende bezorgdheid. Dokter Jean-Corneille Segers, actief in het ziekenhuis en het Bureel van Weldadigheid van Sint-Niklaas en auteur van verschillende artikels in nationale medische tijdschriften, argumenteerde bijvoorbeeld het volgende: wanneer mensen, omwille van een gevoel van ongerustheid, de opgelegde isolatie- en hygiënemaatregelen zouden volgen, zou het aantal besmettingen afnemen. Op basis van die gedachte pleitte hij er samen met andere collega's van de prestigieuze Koninklijke Academie voor Geneeskunde – onder wie een deel uit Antwerpen afkomstig was - voor om iedereen op de hoogte te brengen van de laatste ontwikkelingen van de epidemie. Op die manier zouden ze de verspreiding van de ziekte kunnen inperken.⁵⁷ Uit dit voorbeeld wordt duidelijk dat de emotie angst soms op andere manieren dan verwacht werd ingezet, namelijk als basis voor gezondheids campagnes. In zekere zin gaven die campagnes aanleiding tot een soort hoop: ze boden immers de mogelijkheid om tot een verbetering van de epidemische situatie te komen. Dat gebeurde eveneens in de twintigste en de eenentwintigste eeuw. Ook toen zetten gezondheids campagnes in op het opzettelijk bang maken van de gewone bevolking, zodat die zich zo zou houden aan de gezondheidsmaatregelen. Amy Fairchild, historica gespecialiseerd in de geschiedenis van gezondheidszorg, bood daar al inzichten over. Alhoewel meta-analyses bevestigen dat gezondheids campagnes gebaseerd op angst werken, stelt ze zich samen met Ron Bayer, hoogleraar in socio-medische studies, toch vragen bij de ethische implicaties ervan.⁵⁸

De negentiende-eeuwse dokter Segers stelde bovendien dat het gevaar van de vrees voor de ziekte overdreven was.⁵⁹ Hij voerde daarvoor twee argumenten aan. Hij beweerde ten eerste dat meer vrouwen ziek zouden worden indien angst werkelijk de bron ervan was. Hij was immers van mening dat zij meer gevoelens van vrees kenden dan mannen.⁶⁰ Het idee dat vrouwen emotioneler zouden zijn dan mannen is al eeuwen oud. Tot in de twintigste eeuw geloofde een groot deel van de mensen dat vrouwen onderhevig waren aan meer emotionele uitbarstingen dan mannen.⁶¹ Daarnaast argumenteerde hij dat uit statistieken bleek dat kinderen, die het bestaan van de cholera grotendeels negeerden en er niet bezorgd om waren, het vaakst van al ziek werden. Volgens Segers kon angst dus zeker niet alles verklaren.⁶² In een fel debat van de Koninklijke Academie voor Geneeskunde van België verdedigde hij zijn theorie nogmaals. In diezelfde discussie betwistte de Luikse professor fysiologie Nicolas

⁵⁶ M. Sweron, *Manuel d'hygiène à l'usage des habitants des campagnes* (Mechelen: Imprimerie de Van Velsen - Van Der Elst, 1853), 40.

⁵⁷ Segers, 'Note relative au choléra asiatique', *Bulletin de l'Académie Royale de Médecine de Belgique* 2, nr. 9 (1866): 465-74.

⁵⁸ Amy L. Fairchild en Ron Bayer, 'Public Health with a Punch: Fear, Stigma, and Hard-Hitting Media Campaigns', in *The Oxford Handbook of Stigma, Discrimination, and Health* (Oxford: Oxford University Press, 2017), 430.

⁵⁹ Jean-Corneille Segers, *Nouvelle théorie sur l'asthme* (Brussel: Tircher, 1861), 8.

⁶⁰ Segers, 'Quelques remarques sur l'épidémie régnante', *Bulletin de l'Académie Royale de Médecine de Belgique* 2, nr. 9 (1866): 927.

⁶¹ Rob Boddice, *The History of Emotions, Historical Approaches* (Manchester: Manchester University Press, 2018), 102.

⁶² Segers, 'Quelques remarques sur l'épidémie régnante', 927.

Fossion die stelling echter. Hij zag angst wel als een bron van de epidemie en wilde de ziekte dan ook liever stilhouden.⁶³

Artsen voerden niet alleen discussies over angst als een mogelijke bron voor de cholera, maar ook over andere potentiële oorzaken. Over de oorsprong van epidemieën bestonden twee theorieën: de besmettingstheorie en de miasmatheorie. Wetenschappers konden die toepassen op de cholera. De focus bij dit debat lag echt op de eerste beginselen van de ziekte; geleerden hadden het hier met andere woorden niet over de aanleiding ervan.⁶⁴ De debatten beperkten zich niet tot België, maar waren een internationaal fenomeen.⁶⁵ Volgens aanhangers van de eerste theorie werd de ziekte van mens tot mens overgebracht.⁶⁶ Na diverse observaties te hebben uitgevoerd was de plaatselijke geneeskundige commissie van Antwerpen daarvan bijvoorbeeld overtuigd.⁶⁷ Wetenschappers hadden die these echter nog niet bewezen. Het was voor hen dan ook moeilijk om die met zelfzekerheid te verdedigen.

Aanhangers van de tweede theorie stelden daarentegen dat miasmen – dampen in de atmosfeer, die waren voortgekomen uit verrotting – verantwoordelijk waren voor de verspreiding. Zij zagen de negentiende-eeuwse slecht verluchte, vuile steegjes met arbeiderswoningen als de ultieme plaats voor de circulatie van de epidemie. Om die reden poneerden ze dat het mogelijk was om de ziekte uit te roeien door de hygiëne in de stad te verbeteren.⁶⁸ In een artikel uit de *Gazette Médicale de Paris*, dat *Le Scalpel* herpubliceerde, argumenteerde een anonieme auteur dat de cholera niet besmettelijk kon zijn. Op basis van zijn observaties beweerde hij dat medici vrijwel geen risico liepen om het op te lopen. Bovendien vond hij het eenvoudigweg onlogisch dat mensen de ziekte zouden overdragen aan elkaar. Voor hem bood de miasmatheorie bijgevolg een logischere verklaring. Omdat ook Antwerpse artsen *Le Scalpel* lazen, is het aannemelijk dat zij in contact kwamen met de ideeën uit het artikel.⁶⁹ In lijn met dit debat heersten er in België ook ambivalente opvattingen over sanering: sommigen pleitten voor een uitbreiding van de hygiënemaatregelen, om zo de algemene gezondheidszorg te verbeteren. Anderen dan weer waren niet overtuigd van het nut van dergelijke instructies.⁷⁰

⁶³ ‘Discussion sur le Choléra’, *Bulletin de l’Académie Royale de Médecine de Belgique* 2, nr. 9 (1866): 687-94. Voor zijn biografie, zie: ‘Les membres: FOSSION Nicolas’, ARMB, geraadpleegd 24 maart 2023, https://www.amb.be/l-academie/composition/arbmembrelis/detailmembre/?no_cache=1&L=0.

⁶⁴ J. N. Hays, *The Burdens of Disease: Epidemics and Human Response in Western History* (New Brunswick: Rutgers University Press, 2009), 137-38.

⁶⁵ Voor meer informatie over dit debat zie: Christopher Hamlin, *Cholera: The Biography (Biographies of Diseases)* (New York: Oxford University Press, 2009), 152-57.; Voor meer informatie over het debat in Frankrijk zie bijvoorbeeld: Jean-Pierre Bardet, Patrice Bourdelais, en Pierre Guillaume, *Peurs et terreurs face à la contagion: choléra, tuberculose, syphilis (XIXe-XXe siècles)*. (Paris: Fayard, 1988).; Richard Evans bespreekt het debat voor onder andere Rusland, India en Duitsland in: Richard J. Evans, *Death in Hamburg: Society and Politics in the Cholera Years 1830-1910*. (Harmondsworth: Penguin books, 1990), 231–33.

⁶⁶ Hays, *The Burdens of Disease*, 137-38.

⁶⁷ *Rapport de la Commission médicale locale de la ville d’Anvers au sujet de l’épidémie du choléra de 1866*, 48-59.

⁶⁸ Hays, *The Burdens of Disease*, 137-38.

⁶⁹ ‘Le choléra’, *Le Scalpel* 19 (1866 - 1867): 43.

⁷⁰ Robert Nye, ‘Kennis over macht: medicalisering, de staat en de rechten van het individu’, in *De zieke natie: over de medicalisering van de samenleving 1860 - 1914* (Groningen: Historische Uitgeverij, 2002), 211-13.

Volgens Sylvia Tesh, hoogleraar in de politieke wetenschappen, staafden aanhangers van de miasmatheorie hun stelling door lange en shockerende beschrijvingen te geven van de onhygiënische omstandigheden waarin de arme mensen woonden. Het kon in de ogen van de geleerden immers niet anders dan dat die “vuile” omgeving leidde tot een aantasting van de gezondheid.⁷¹ Dat was bijvoorbeeld het geval bij de auteur van het in Antwerpen uitgegeven boekje *Les victimes du choléra. Episodes des deux dernières épidémies*. De schrijver, die anoniem bleef maar beweerde een arts te zijn, geloofde niet in de theorie van besmetting. Volgens hem konden mensen met een gezonde en hygiënische levensstijl de ziekte immers gemakkelijk voorkomen. In zijn werk beschreef hij meermaals de “onhygiënische” en “erbarmelijke” omstandigheden waarin zijn patiënten leefden. Zo getuigde hij: “*Imaginez-vous une allée large de tout au plus sept ou huit pieds, composée d'une quarantaine de mesures placées de chaque côté et tellement décrépites que les pierres maljointes font défaut en plusieurs endroits; les fenêtres ne ferment plus, des vitres brisées sont recollées par des morceaux de papier, qui les remplacent souvent tout à fait. Les gouttières des toits arrachées en plusieurs endroits ou [sic] trouées laissent échapper l'eau qui coule le long des murs et y laisse des traces verdâtres et noires. Ces mesures n'ont pas été blanchies depuis un temps immémorial. L'égout engorgé exhale une odeur nauséabonde*”.⁷² Dat hij als aanhanger van de miasmatheorie dergelijke uitvoerige en dramatische passages schreef, toont de bevinding aan van Tesh. Zij die geloofden in de miasmatheorie probeerden inderdaad meer autoriteit te verwerven door een beroep te doen op een discours dat tot de verbeelding sprak. Wellicht waren het vooral leden van de elite die met dergelijke toon spraken, om zich zo te distantiëren van de mensen die zij zagen als de verspreiders van de cholera. Op die manier deden zij aan *othering*.

Uit internationale literatuur blijkt dat de verdeeldheid onder de theoretici in zekere zin een discrepantie in de samenleving weerspiegelde. Omdat aanhangers van de besmettingstheorie de ziekte wilden vermijden aan de hand van isolatie en quarantaine, en dus de havens tijdelijk wilden sluiten, verkozen industriëlen en handelaars de miasmentheorie. Zij waren immers niet gebaat bij de economische gevolgen van de afzonderingsstrategie. Besmetting paste bovendien niet in hun liberale gedachtegoed: het was niet te verzoenen met concepten zoals vooruitgang, individualisme en vrijheid.⁷³ Zij die uitgingen van de besmettingstheorie daarentegen, hadden eerder conservatieve ideeën en wilden de oude economische en sociale systemen behouden.⁷⁴ Discussies over de oorzaken van epidemieën waren met andere woorden geen louter medische kwesties meer, maar hadden ook politieke en economische implicaties.⁷⁵ Tot slot waren er geleerden die een soort middenweg aannamen. Dat was wellicht de

⁷¹ Sylvia Tesh, ‘Political Ideology and Public Health in the Nineteenth Century’, *International Journal of Health Services* 12, nr. 2 (1982): 336.

⁷² *Les victimes du choléra: épisodes des deux dernières épidémies* (Antwerpen: Impr. Ed. Van Rooijen, 1866), 6-7.

⁷³ Tesh, ‘Political Ideology and Public Health in the Nineteenth Century’, 327-28.

⁷⁴ Jeffrey B. Bingenheimer e.a., ‘A Brief History and Analysis of Health Promotion’, in *Encyclopedia of Primary Prevention and Health Promotion*, onder redactie van Thomas P. Gullotta e.a. (Boston: Springer US, 2003), 22.

⁷⁵ Tesh, ‘Political Ideology and Public Health in the Nineteenth Century’, 327.

grootste groep.⁷⁶ Zij vermoedden dat de cholera besmettelijk was, maar dat miasmen ook bijdroegen aan de verspreiding ervan.⁷⁷

Er waren nog andere verklaringen voor discussies binnen het artsencorps, zoals de “hiërarchie” binnen de medische wereld. Die machtsverhouding kan een aantal emoties die geneeskundigen beleefden verklaren. Specifiek in België waren er twee grote groepen waartussen geregeld conflicten plaatsvonden: de zogenaamd “elitaire” en de “gewone” dokters. De oudste medische verenigingen, zoals de Academie en de geneeskundige commissies, waren eerder elitair en bestonden uit leden van hogere komaf die veel geld en verscheidene bezittingen hadden. De confrontatie met het bestaan en de leden ervan leidde af en toe tot spanningen en gevoelens van jaloezie en miskenning bij de minder gefortuneerde collega’s. Langzaamaan zouden zij die gevoelens echter omzetten in actie en voor zichzelf opkomen en de door hun gepercipieerde ongelijkheden aankaarten. Zo ontstond het Algemeen Belgisch Geneesherenverbond in 1863 als een tegenbeweging tegen de meer “elitaire” organisaties.⁷⁸ Bronnenonderzoek illustreert die onderlinge verdeeldheid. De Brusselse arts Léopold Durant, die de belangen van de “armere” dokters verdedigde, schreef bijvoorbeeld dat hij de Academie een nutteloze instelling vond. Verder pleitte hij voor een oplossing voor de onderlinge verdeeldheid binnen medische kringen. Volgens hem was samenwerking tussen dokters noodzakelijk, om zo tegemoet te komen aan problemen zoals de dreigende loonsverlaging.⁷⁹ Ik ben van mening dat onder invloed van de cholera het gevoel van ondergewaardeerd te zijn meer naar boven kwam. Bovendien droegen de epidemische ontwikkelingen volgens mij bij aan de onderlinge rivaliteit binnen de medische sector. Dat stel ik op basis van de bevinding van Rob Boddice en Bettina Hitzer, die ondervonden dat mensen tijdens crisissen meer emotionele uitbarstingen beleefden dan tijdens niet-crisissituaties.⁸⁰ Hoewel Durant afkomstig was uit Brussel, stelde hij zich op als verdediger van alle Belgische minder gefortuneerde artsen, ook die uit Antwerpen.

Tot slot gaven tegengestelde opvattingen over welke geneesmethode en welke medicatie dokters moesten gebruiken aanleiding tot bepaalde emoties. In nationale medische tijdschriften verschenen regelmatig tegenstrijdige artikels over potentiële therapieën en geneesmiddelen. Diezelfde tijdschriften publiceerden eveneens verslagen van zittingen waarin geneesheren daarover debatteerden.⁸¹ Een anonieme auteur schreef bijvoorbeeld dat er nood was aan meer uniformiteit in de geneeskundige wereld betreffende de behandelingen van ziektes.⁸² Daarnaast getuigt

⁷⁶ Valeska Huber, ‘The Unification of the Globe by Disease? The International Sanitary Conferences on Cholera, 1851–1894’, *The Historical Journal* 49, nr. 2 (2006): 457.

⁷⁷ Dat valt te lezen in bijvoorbeeld: Lecadre, ‘Choléra, lettre à M. le docteur Cazalas, concernant la contagion’, *Le Scalpel* 19 (1866 - 1867): 146–48. In een erg beleefde brief gaat dokter Lecadre in tegen zijn collega die ervan overtuigd is dat enkel miasmen zorgden voor de verspreiding van de epidemie.

⁷⁸ Nye, ‘Kennis over macht’, 207-10.

⁷⁹ Léopold Durant, *L'épidémie cholérique de 1866 et l'intervention du gouvernement* (Antwerpen: Buschmann, 1866), 30–54.

⁸⁰ Rob Boddice en Bettina Hitzer, ‘Introduction’, in *Feeling Dis-Ease in Modern History: Experiencing Medicine and Illness* (Londen: Bloomsbury Publishing Plc, 2022), 7.

⁸¹ Voor een debat, zie ‘Société royale des sciences médicales et naturelles de Bruxelles. Séance du 1 octobre 1866.’, *Journal de médecine, de chirurgie et de pharmacologie* 43, nr. 2 (1866): 395-405.; Voor een artikel waarin een overzicht wordt gegeven van verschillende behandelingen, zie ‘Le choléra asiatique’, *Le Scalpel* 19 (1866 - 1867): 33–35.

⁸² ‘Le choléra, les médecins et les administrations’, *Le Scalpel* 19 (1866 - 1867): 9–10.

ook een vlamme brief van dokter Koene van onenigheid. De Brusselse burgemeester Anspach had diens geneesmiddel verboden omdat het een gevaar zou geweest zijn voor de volksgezondheid. Koene verweet op zijn beurt zijn collega's en de medische commissies het geneesmiddel te hebben verboden uit vrees voor concurrentie.⁸³ Alhoewel het hier om een Brussels voorbeeld gaat, is het denkbaar dat ook in een grootstad als Antwerpen dergelijke situaties voorkwamen. Wellicht was een deel van de Antwerpse medici het eens met Koene en een ander deel niet. De drie bovengenoemde geschriften kunnen allemaal worden gezien als emotionele praktijken. De auteurs zetten immers hun emotie – in dit geval woede – om in woorden en hoopten zo een specifiek effect te bereiken.

Artsen voerden verschillende discussies tijdens de cholera-golf van 1866. Ze debatteerden onder meer over of angst al dan niet de bron was van de ziekte. Sommige medici beweerden dat angst aanleiding kon geven tot cholera. De meerderheid van hen bleef echter vaag over het verband tussen de emotie en de ziekte. Onder diegenen die niet geloofden dat angst in verband stond met cholera, waren stemmen die voordelen zagen in de paniek die de ziekte met zich meebracht. Of de ziekte een gevolg was van besmetting of van miasmen stond eveneens ter discussie. Ik heb ondervonden dat er geregeld een verband bestond tussen iemands plaats in de maatschappij en de these die die aanhing. Toch nam de meerderheid een tussenpositie in tussen de twee uitersten. Ik heb ook besproken dat er een hiërarchie bestond binnen de medische wereld tussen de meer en de minder gefortuneerde artsen en dat die ter discussie stond. Er was ten slotte geen eensgezindheid over de mogelijke behandelingen van de cholera: verschillende medici hanteerden verschillende methodes. Over welke het effectiefst waren, debatteerden geneeskundigen geregeld.

1.2 Angst temperen: een strategie van informeren of verzwijgen?

In dit tweede subhoofdstuk staat de communicatie over de epidemie centraal. In 1866 was er geen eensgezindheid over of de autoriteiten de bevolking al dan niet moesten inlichten over de ziekte. Ik belicht zowel de stemmen van diegenen die pleitten voor het informeren van de bevolking als de stemmen van diegenen die ertegen gekant waren. Daarna toon ik aan hoe de autoriteiten uiteindelijk tot een soort compromisstrategie waren gekomen en hoe die er juist uitzag.

De debatten in 1866 gingen niet alleen over de oorzaken van de cholera, maar ook over de communicatie erover. Zowel medici als personen actief binnen de overheid voerden die discussies. Dat gebeurde in nationale context en op stedelijk, Antwerps niveau. Academici voeren ook vandaag nog discussies over de communicatie over epidemieën. Zo menen Wim Van Damme en Wim Van Lerberghe, werkzaam aan het Instituut voor Tropische Geneeskunde in Antwerpen, dat zij die actief zijn in de gezondheidszorg zowel de demografische als de psychologische gevolgen van epidemieën in rekening moeten brengen. Dat moeten ze doen vooraleer ze beslissen

⁸³ J.C. Koene, 'Brief van dokter Koene gericht aan de inwoners van Brussel', 11 september 1866, ANTWERPEN, collectie Felixarchief. Archief van de Gezondheidsdiens, 641#147.

hoe ze die concreet zullen aanpakken. De perceptie van het risico is immers niet altijd even groot als het effectieve risico.⁸⁴ Daarnaast pleit onder meer Thomas Abrahams, actief binnen het *Journalism and Media Studies Centre* van de Universiteit van Hong Kong, voor *risk communication* in tijden van epidemieën. Volgens hem is het beter om mensen in te lichten over de risico's die een ziekte met zich kan meebrengen in plaats van in te spelen op hun vrees.⁸⁵

In 1866 was er geen eensgezindheid over verschillende aspecten van de communicatiestrategie over de cholera-epidemie. Zo waren de meningen verdeeld over het al dan niet inlichten van de bevolking over de epidemische toestand, en over hoe en in welke mate dat moest gebeuren. In België waren er wel degelijk stemmen die een duidelijke communicatiestrategie verkozen. Zo stelde een arts in *Le Scalpel*, een tijdschrift dat ook Antwerpse medici lazen, dat dokters met de hulp van de staat en de pers de waarheid over de ziekte bekend moesten maken. De mensen moesten de epidemie niet vrezen, maar leren om ze te herkennen, vermijden en overwinnen.⁸⁶ Daarnaast illustreren brochures zoals *Onderrichtingen over de middelen om zich tegen den cholera te behoeden of hem te bestrijden* dat er inspanningen waren om burgers in te lichten in 1866. Dat was een brochure gedrukt in Brussel, die de overheid door heel het land verdeelde.⁸⁷

In België hadden de samenstelling van de samenleving en de relaties tussen verschillende actoren een impact op de geprefereerde communicatiestrategie. Zo was de vrees voor de lagere klassen een factor die ervoor zorgde dat beleidsmakers en artsen de voorkeur gaven aan het inlichten van de gewone bevolking. Leden van de elite waren immers bang van de “massa” en geloofden dat die door hun “losbandig gedrag” en “onhygiënische woningen” de ziekte verder verspreidde. Bovendien zorgde die massa in hun ogen zo voor een algemene “degeneratie” en “demoralisering” van de samenleving. Om de door hun gepercipieerde verontreiniging en mateloosheid, zowel op individueel als maatschappelijk vlak, tegen te gaan zagen de hogere klassen zich genoodzaakt hen op te voeden. Dat deden ze door hen te informeren over maatregelen tegen de cholera en over algemene hygiëne.⁸⁸ Dat gebeurde via de pers, boeken en lezingen gericht op de arbeiders en de plattelandsbewoners.⁸⁹ Gevoelens van angst en hoop – de elite was immers van oordeel dat ze de samenleving nog kon redden – uitten zich met andere woorden in specifieke strategieën. Bovendien blijkt hieruit dat de hogere klasse, naast haar vrees voor de epidemie, daarbovenop ook nog bang was voor de maatschappelijke situatie. Bij de armere bevolking kwam die extra dimensie van de emotie in mindere mate voor.

⁸⁴ Wim van Damme en Wim van Lerberghe, ‘Editorial: Epidemics and Fear’, *Tropical Medicine and International Health* 5, nr. 8 (2000): 512.

⁸⁵ Thomas Abrahams, ‘The Price of Poor Pandemic Communication’, *British Medical Journal* 340 (2010): 1.

⁸⁶ ‘L’*épidémie de choléra*’, *Le Scalpel* 3 (1866 - 1867): 18.

⁸⁷ *Onderrichtingen over de middelen om zich tegen den cholera te behoeden of hem te bestrijden* (Brussel: Deltombe, 1866), ANTWERPEN, collectie Felixarchief. Archief van de Gezondheidsdienst, 641#142.

⁸⁸ Carl Havelange, ‘De uitvinding van de wanorde: het negentiende-eeuwse verbond tussen collectiviteit en gezondheid’, in *De zieke natie: over de medicalisering van de samenleving 1860 - 1914* (Groningen: Historische Uitgeverij, 2002), 81.

⁸⁹ An Vandenberghe, ‘Lijden, ziekte en genezing: visies van predikanten en artsen (1693-1868)’ (Onuitgegeven meesterproef, KU Leuven, Faculteit Letteren, 2000), 186.

Niet iedereen wilde de bevolking echter informeren over de epidemie. Zo was er weleens sprake van het verdoezelen van slachtoffers. Zeker tijdens latere golven werden in verschillende staten rapporten over de epidemische situatie gecensureerd. Landen als Rusland, Italië en Spanje deden dat om onder andere hun economie en hun prestige te beschermen.⁹⁰ Een voorbeeld uit de bronnenanalyse illustreert dat er ook in België overheden waren die niet alle choleraslachtoffers noteerden als slachtoffers van de epidemie. Zo bekritiseerde de Brusselse dokter Eugène Janssens in een zitting van de *Société royale des sciences médicales et naturelles de Bruxelles* dat de stad Brussel de doodsoorzaak van cholera niet had toegeschreven aan een meisje dat er wel degelijk aan was gestorven. Hij zei daarover “*Je crois utile d’informer mes confrères que pour ne pas effrayer la population, l’administration communale a décidé que l’on inscrirait sur le procès-verbal de décès des cholériques la mention: “diarrhée spécifique”*”.⁹¹ Het is wellicht niet toevallig dat Janssens kritiek uitte op die foute statistiek, aangezien hij de secretaris was van de Statistische Commissie van Brabant.⁹² Of de stad Antwerpen eveneens aan dergelijke “censuur” deed, is niet duidelijk geworden, maar valt niet uit te sluiten.

Het Antwerpse stadsbestuur bereikte uiteindelijk een soort compromis tussen diegenen die de strategie van informeren verkozen en diegenen die de strategie van stilhouden verkozen. Hoewel ik dat niet direct in de bronnen heb teruggevonden, heb ik dat afgeleid uit mijn onderzoek. Daaruit bleek dat er wel degelijk gecommuniceerd werd over de epidemie, maar dat het erg voorzichtig gebeurde. Zo schreven de Antwerpse dagbladen in 1866 pas over de epidemie eenmaal zij Antwerpen had bereikt; informatie over de toestand buiten de stadsmuren gaven zij niet. Eenmaal de eerste besmettingen hadden plaatsgevonden, gaf de pers er overigens niet veel aandacht aan. Ze vermeed bovendien het woord “cholera” en gebruikte in de plaats eufemismen zoals “de huidige ramp” en “de heersende situatie”.⁹³ Volgens O.L. Standaert was dat fenomeen ook zichtbaar in de openbare ruimte in de stad: affiches over de epidemie waren erg subtiel. Met opzet werden woorden zoals “cholera” niet in een groot of vet lettertype gedrukt.⁹⁴ Uit mijn bronnenanalyse is gebleken dat er in 1866 zelfs posters waren die de ziekte niet bij naam noemden. Zo konden burgers lezen dat de stad tijdelijk “*alle danspartijen in herbergen en openbare gestichten*” verbood “*uit hoofde van den toestand der openbare gezondheid*”.⁹⁵

Er waren bepaalde strategieën om de bevolking te informeren. Niet alle geneesheren deden dat rechtstreeks. Soms werd immers gebruikgemaakt van tussenpersonen, namelijk gemeentemedewerkers of clerici. Dokters, de staat en de Kerk werkten met andere woorden geregeld samen tijdens epidemieën. De stad Antwerpen zette tijdens de cholera-epidemie geestelijken, leraren en wijkverantwoordelijken in.⁹⁶ Aan de hand van een poster berichtte de

⁹⁰ Samuel Kline Cohn, *Epidemics: Hate and Compassion from the Plague of Athens to AIDS* (Oxford: Oxford University Press, 2018), 165.

⁹¹ ‘Société royale des sciences médicales et naturelles de Bruxelles. Séance du 4 juin 1866.’, *Journal de médecine, de chirurgie et de pharmacologie* 43, nr. 2 (1866): 82.

⁹² ‘Voorblad’, *Journal de médecine, de chirurgie et de pharmacologie* 43, nr. 1 (1866): 1.

⁹³ Van Gerven, ‘Cholera te Antwerpen. 19de eeuw. Realiteit en reacties’, 84.

⁹⁴ O. Standaert, ‘De cholera te Antwerpen’, *Geschiedenis der Geneeskunde* 2 (1997): 130.

⁹⁵ ‘Affiche die alle danspartijen in herbergen en openbare gestichten verbiedt’, 18 juli 1866, ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst, 641#147.

⁹⁶ Standaert, ‘De cholera te Antwerpen’, 130.

Comiteit voor Openbare Gezondheid Antwerpen over de zogenaamde “heeren toezichters”. Die moesten zowel de inwoners informeren over de ziekte als hen controleren. Daarvoor voerden ze huisbezoeken uit. Op een plakkaat stond te lezen dat zij zich erop zouden toelagen “*den schrik voor de ziekte bij de burgers weg te nemen, en hun vooral doen begrijpen, dat dezelve slechts ontstaat bij personen die ongeregeld leven of onzindelijk in hunne huishouding zijn*”.⁹⁷ De controles die ze uitvoerden waren een standaardprocedure tijdens epidemieën in heel Europa. Toezichters keken daarbij na of huisbewoners last hadden van diarree, vuil waren of zich buitensporig gedroegen.⁹⁸

Verder gingen er brochures rond die het resultaat waren van samenwerking tussen het Antwerpse stadsbestuur en de medische wereld. Op basis van suggesties van artsen had de stad een instructiebundel met maatregelen tegen de cholera voorzien. Daarin ging het onder andere over de algemene voorwaarden voor een goede gezondheid, de symptomen en het verloop van de ziekte.⁹⁹ Daarnaast blijkt uit de briefwisseling tussen het gemeentebestuur van Antwerpen en de lokale geneeskundige commissie dat zij het gewoon waren om elkaar op de hoogte te houden van de epidemiologische toestand. In een brief gericht aan de Antwerpse burgemeester besprak de commissie verschillende zaken. Ten eerste voegde ze een kladversie toe van een brochure met maatregelen die de stad zou verspreiden onder haar inwoners. De commissie ging ermee akkoord dat die zowel in het Nederlands als in het Frans zou verschijnen. Verder gaven ze het advies om op te treden tegen danspartijen in herbergen, om zo de verspreiding van de epidemie te temperen.¹⁰⁰ Toch verliepen de samenwerkingsverbanden niet altijd even vreedzaam: zowel tussen artsen en overheid als artsen en Kerk waren er regelmatig twistpunten.

Er waren ook medici die zich rechtstreeks tot de arbeiders en plattelandsbevolking richtten en geen tussenpersonen nodig hadden. Zo beweerde de Nederlandse dokter Bleeker in een van zijn brochures: “*Ik heb getracht kort en voor een iedereen verstaanbaar te zijn, omdat ik deze bladzijden vooral gelezen wensch voor het groote publiek en ik ze méér schreef voor leeken dan voor geneeskundigen*”. Dat is ook te merken in zijn discours: de auteur had zich duidelijk aangepast aan zijn doelpubliek. Hij wilde zijn lezers erop wijzen dat de behandeling van zieken belangrijker was dan kennis over de oorzaken ervan. Ze moesten met andere woorden waken over hun lichaamshygiëne en zieken verzorgen in plaats van zich bezig te houden met geruchten over onder andere angst en miasmen.¹⁰¹ Daarnaast waren er vulgariserende medische tijdschriften, specifiek gericht op de gewone Belgische bevolking, en dus ook op Antwerpenaren. Die verleenden hygiëne-instructies aan hun lezers en probeerden hen

⁹⁷ ‘Comiteit van openbare gezondheid te Antwerpen: aanwijzingen voor de heeren toezichters’, z.d., ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst, 641#147.

⁹⁸ Hamlin, *Cholera: The Biography*, 128.

⁹⁹ *Behoedmiddelen tegen de cholera bekend gemaakt door de zorgen vh gemeentebestuur van Antwerpen*, z.d., ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst, 641#130.

¹⁰⁰ ‘Brief aan de burgemeester en schepenen van Antwerpen van de lokale medische commissie van Antwerpen’, 16 juli 1866, ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst, 641#144.

¹⁰¹ P. Bleeker, ‘De cholera wenken voor allen’, 1865, 3, ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst, 641#144, 4. Hoewel het om een Nederlandse brochure gaat, is het een van de archiefstukken uit het Antwerpse Felixarchief. Ik ga er dan ook vanuit dat de brochure ook rondging in Antwerpen.

tegelijk gerust te stellen. In september 1867 bijvoorbeeld, wanneer de cholera opnieuw was uitgebroken, konden arbeiders lezen dat die golf wellicht niet zo erg zou zijn als die van in 1866.¹⁰²

Autoriteiten discussieerden geregeld over of er al dan niet gecommuniceerd moest worden over de cholera-epidemie, maar kwamen uiteindelijk tot een soort compromisoplossing. De pers en de autoriteiten informeerden uiteindelijk de bevolking voorzichtig over de epidemische situatie. Ze hadden daar diverse strategieën voor: sommige artsen schakelden tussenpersonen in, andere communiceerden rechtstreeks met patiënten. Bovendien werkten de verschillende overheden, de Kerk en de medische wereld vaak samen: elk hadden ze hun eigen rol. Dat zorgde niettemin weleens voor conflicten en gevoelens van miskenning onder medici. Op dat gevoel zal het volgende subhoofdstuk ingaan.

1.3 *Een gevoel van onderwaardering*

Medici gebruikten geregeld de cholera om hun eigen belangen te verdedigen. Ze deden dat niet alleen om meer erkenning voor hun beroep te vragen, maar ook om hun acties en bestaan te legitimeren. Sommigen voelden zich bedreigd in hun positie, als gevolg van zowel interne factoren – zoals het individualisme binnen het artsencorps en het te grote aantal geneesheren –, als externe factoren – zoals irreguliere geneeskunde en de door hen gepercipieerde ondankbaarheid van de bevolking.¹⁰³ In dit deel ga ik eerst in op de vraag van medici naar meer erkenning. Vervolgens bespreek ik hun vraag naar concrete middelen, zoals een hoger loon of een herorganisatie van de gezondheidszorg.

1.3.1 *Verlangen naar meer erkenning*

Sommige artsen voelden zich tijdens de cholera-golf van 1866 miskend omwille van verschillende redenen. Ik behandel in dit subhoofdstuk hoe en waarom zij meer respect wensten te krijgen voor hun diensten. Ik analyseer daarbij de medische visie op hoe de overheden en de rest van de bevolking naar hun sector keken. Ik bestudeer ook hoe zowel medici als personen actief binnen de overheid nood hadden aan elkaar, onder meer voor het negentiende-eeuwse medicaliseringsproces. Op het einde volgt er nog een deeltje over de irreguliere geneeskunde, die een laatste reden vormde voor het misnoegen binnen de geneeskundige wereld.

De macht van de overheden over de lokale en provinciale geneeskundige commissies vormde een eerste factor die ervoor zorgde dat de medische wereld zich misbegrepen voelde. Omdat dat overheidsorganen waren, was het de overheid die bepaalde wie erin zetelde en die de leden enigszins controleerde. De overheid had bovendien zelfs het

¹⁰² ‘Maladies régnantes’, *Le médecin de la famille ou l’art d’entretenir la santé. journal utile à tout le monde, traitant de l’hygiène publique* 18 (1867): 133.

¹⁰³ Carl Havelange, ‘Quelques aspects du discours médical pendant la seconde moitié du XIXe siècle. L’exemple de la province de Liège’, *Journal of Belgian History* XVI, nr. 1-2 (1985): 183.

recht om de leden te straffen.¹⁰⁴ Naar aanleiding van die spanningen poogden een aantal medici aan de hand van een emotioneel geladen discours op te komen voor zichzelf en meer rechten te vragen. Zij zetten hun emoties met andere woorden om in actie. Zij waren echter geen homogene groep die allemaal dezelfde opvattingen deelden. Zo wilde niet iedereen meer macht krijgen of optreden tegen diegenen die “illegaal” geneeskunde uitvoerden.¹⁰⁵ Omdat onder invloed van crisissen emoties meer naar voren komen, veronderstel ik dat het gevoel van ondergewaardeerd te zijn nog meer leefde tijdens de cholera-epidemie, en dus nog meer aanleiding gaf tot diverse verzoeken om respect.¹⁰⁶

Sommige artsen stelden dat zowel de overheid als de gewone bevolking onvoldoende waardering toonden voor hen. Léopold Durant, die een fel betoog schreef tijdens de cholera-epidemie van 1866, verwees meermaals naar de “ondankbare” bevolking. Volgens hem was die ondankbaar over de verrichte diensten van artsen tijdens de epidemie. Zo schreef hij dat de overheid hen beschouwde als “*agents secondaires dans la question du choléra*”. Bovendien verweet hij hun meer te luisteren naar buitenlandse dan naar eigen, binnenlandse geneeskundigen. Hij gaf niet alleen kritiek op de staat, maar ook op de rest van de samenleving: “*Le médecin est un esclave qui doit son existence à la société et la société ne lui doit rien; bien plus, elle impose l'exercice de la profession médicale comme s'il s'agissait d'une industrie dangereuse et insalubre. Voilà pour le respect qu'on nous accorde.*”¹⁰⁷ Door zichzelf en zijn collega's voor te stellen als slaven die amper respect kregen voor hun verdiensten tijdens de epidemie, wilde hij wellicht zijn lezers overtuigen om over te gaan tot actie. Ze moesten in zijn visie meer erkenning vragen voor hun daden. Er is hier met andere woorden opnieuw sprake van een emotionele praktijk. Ook Durants taalgebruik droeg daaraan bij: door te kiezen voor emotioneel geladen termen zoals “*esclave*”, “*impose*” en “*respect*” benadrukte hij zijn woede en miskenning.

Hoewel veel geneeskundigen zich ondergewaardeerd voelden, tonen verschillende voorbeelden uit de bronnenanalyse aan dat personen in dienst van de overheid geregeld in lovende termen over hen spraken. Zo had de provinciegouverneur van de provincie Antwerpen, Edouard Pycke, het over de “*zelfopoffering*” van de provinciale geneeskundige commissie.¹⁰⁸ Daarnaast bedankte de stad Antwerpen in een van haar rapporten de verschillende medische organisaties voor hun bewezen diensten. Eerst werd er gewezen op “*les bons offices*” van het openbaar gezondheidscomité, vervolgens benoemde ze de lokale geneeskundige commissie die “*a [...] notablement fait son devoir.*”, en daarna volgde een passage over de geneeskundigen actief in hospices. Zij hadden “*accompli leur noble*

¹⁰⁴ Rita Schepers, ‘Een wereld van belangen: artsen en de ontwikkeling van de openbare gezondheidszorg’, in *De zieke natie: over de medicalisering van de samenleving 1860 - 1914* (Groningen: Historische Uitgeverij, 2002), 206.

¹⁰⁵ Joris Vandendriessche, ‘Geneeskunde en politiek. De Antwerpse carrière van Victor Desguin (1838 - 1919).’ (Onuitgegeven meesterproef, Leuven, KU Leuven, Faculteit Letteren., 2009), 7.

¹⁰⁶ Boddice en Hitzer, ‘Introduction’, 7.

¹⁰⁷ Zie respectievelijk: Durant, *L'épidémie cholérique de 1866 et l'intervention du gouvernement*, 7, 19, 68.

¹⁰⁸ *Memoriaal van administratie der Provincie Antwerpen*, vol. 26 (Kipdorp: Imprimerie de J.H. Conart, 1866), 463.

mission avec un dévouement sans bornes”. Tot slot waren er ook dankwoorden voor het Bureel van Weldadigheid, waar artsen “*ont été accablés nuit et jour*”.¹⁰⁹

Bovendien deelde de nationale overheid na epidemische golven beloningen uit aan een aantal geneeskundigen, ook aan Antwerpse. In 1867, een jaar na de uitbraak van de cholera, volgden die voor “*le dévouement désintéressé*” en “*l’abnégation héroïque*” die ze hadden vertoond.¹¹⁰ In de parlementaire zitting van 27 november 1868 toonde de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken Alphonse Vandenpeereboom zich voorstander van die praktijk. Hij drukte overigens zijn respect uit voor al diegenen die zorgen hadden toegediend tijdens de epidemie. Zo zei hij: “*Des actes de dévouement et de courage se produisent fréquemment dans le pays, et lors de la dernière invasion du choléra, des citoyens avaient généreusement exposé leurs jours pour sauver leurs semblables. Nous avons pensé que de tels actes méritaient une récompense éclatante*”.¹¹¹ Toch zorgden die beloningen er niet voor dat iedereen tevreden was of zich meer geaccepteerd voelde. Volgens Karel Velle reageerde een groot deel immers minachtend op de medailles die de overheid na elke cholera-golf uitdeelde. Zij waren van mening dat in de plaats beter de hervormingen zouden komen waarnaar artsen al jaren vroegen. Een medaille zou hun werkomsstandigheden namelijk niet veranderen.¹¹²

Verder volgden ook klachten van collega’s die geen beloning of erkenning hadden gekregen. Zij richtten zich dan tot het parlement om eveneens aanspraak te maken op een medaille of om later een goed pensioen te krijgen.¹¹³ Een voorbeeld van iemand die pleitte voor een ander beloningssysteem was Léopold Durant. Volgens hem was het een onzinnig idee dat de ene arts meer toewijding zou hebben vertoond dan de andere tijdens de epidemie. Dat hing volgens hem ook af van de locatie waar die dokter actief was geweest. Om extra autoriteit te verwerven voegde hij nog een brief van de Duitse dokter H. Willmar toe, waarin die zijn verontwaardiging uitdrukte over de Belgische situatie. Hij getuigde daarin dat Duitse medici een hoger loon kregen en na elke cholera-golf een extra premie hadden gekregen.¹¹⁴

Ook dokter Joachim-Joseph Lebel en zijn mede-assistenten van het Sint-Pietersziekenhuis in Brussel klaagden het beloningssysteem aan. Naar aanleiding van de in hun ogen oneerlijke verdeling van medailles schreven ze een pamflet dat ze samen met een klaagbrief naar de minister van Binnenlandse Zaken verstuurden. Inderdaad, om zichzelf te legitimeren, maakten artsen geregeld gebruik van verschillende instrumenten, waaronder petitie’s. Die verstuurden ze naar gemeente- en provincieraden of naar het parlement. Vaak hadden enkelen van hen hiervoor het initiatief genomen in een medische beroepsvereniging. De Kamer begon echter slechts over een klein aantal van

¹⁰⁹ ‘Conseil communal choléra. Rapport au conseil’ (Antwerpen, z.d.), 2–3, ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst, 641#143.

¹¹⁰ Joachim-Joseph Lebel, *Epidémie cholérique de 1866* (Brussel: Imprimerie de Ve Parent & Fils, 1867), 8.

¹¹¹ ‘Séance du 27 novembre 1867’, 1867 *Annales Parlementaires* § (1867).

¹¹² Velle, ‘België in de 19de eeuw. Gevolgen van de blauwe dood.’, 103.

¹¹³ Karel Velle, ‘Arts, geneeskunde en samenleving: medicalisering in België in de 19de en 20ste eeuw’ (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Gent, Rijksuniversiteit Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 1987), 920.

¹¹⁴ Durant, *L’épidémie cholérique de 1866 et l’intervention du gouvernement*, 58-64.

hen een parlementair debat en klasseerde de rest.¹¹⁵ Lebel's pamflet staat vol met metaforen en verhief artsen voortdurend tot helden. Met zijn retorische vraag “*Les héros des salles d’hôpital sont-ils en pareilles circonstances, moins grands que les héros des champs de bataille?*” drukte Lebel bijvoorbeeld sarcasme uit.¹¹⁶ Het was voor hem immers vanzelfsprekend dat dokters even veel respect verdienden als soldaten. Volgens hem stierven beiden voor hun eigen zaak. Daarnaast vallen de woorden “*les héros*” en “*des champs de bataille*” op. Die vallen onder oorlogstaal, een vorm van discours dat mensen kan motiveren en hen een gevoel van verbondenheid kan geven. Daaruit kan een stimulans voortvloeien om zich te verdedigen tegen een gemeenschappelijke vijand, in dit geval de overheid. Het discours bevat eveneens een patriotische component, waarbij Lebel de indruk wekte een oproep te schrijven om te strijden voor de natie.¹¹⁷ Hoewel het om een Brussels pamflet gaat, is de kans toch groot dat ook Antwerpse artsen ermee in aanraking zijn gekomen. Ook zij waren immers van mening dat ze beter verdienden voor de daden die ze verricht hadden.

Ook in medische tijdschriften, mede geschreven en gelezen door Antwerpse geneeskundigen, klonken stemmen van kritiek. Die beschuldigden de overheid van favoritisme, waardoor medici slachtoffers zouden zijn geworden van een “*calamité des temps modernes*”. Met die “*calamité*” verwees de auteur naar het gebrek aan een rechtvaardig beloningssysteem.¹¹⁸ Niettemin veroordeelde een anonieme auteur in een ander artikel in hetzelfde tijdschrift die kritiek. Voor hem was het logisch dat niet iedere arts een beloning kreeg, aangezien niet iedereen even veel cholera-patiënten had behandeld. Hij verkondigde bovendien dat critici dan conciërges van ziekenhuizen op hetzelfde niveau plaatsen als de dokters die daar werken. Dat vond hij niet terecht.¹¹⁹ De discussie over beloningen toont met andere woorden aan dat er geen universele gevoelens bestonden binnen de medische sector. Sommigen waren gelukkig met de medailles, anderen vonden het een belachelijke afleiding en nog anderen voelden zich miskend omdat ze er geen hadden ontvangen. De bevindingen van Boddice en Hitzer ondersteunen die beschouwing. Volgens hen kunnen mensen – in dit geval artsen – een eerste gebeurtenis op dezelfde manier ervaren – in dit geval de start van de cholera-epidemie. Hoe iemand de daaropvolgende gebeurtenissen – de beloningen na de epidemie – ervaart is echter niet per se universeel en hangt af van verschillende factoren.¹²⁰

Ondanks de kritiek van de medische wereld op de staat, waren beiden afhankelijk van elkaar. Ten eerste had de Belgische staat nood aan een goed gezondheidssysteem om wat zij toen als problemen zagen, op te lossen. Onder die zaken vielen onder andere gezondheidsopvoeding, woningnood, hygiëne in de industrie en prostitutie. Daarnaast wilde ze medici inzetten als een middel van sociale controle om zo tot een “modernisering” van de maatschappij te komen.¹²¹ Toch zou de overheid er voor de start van de Eerste Wereldoorlog niet in slagen om een

¹¹⁵ Velle, *De Nieuwe Biechtvaders*, 175-77.

¹¹⁶ Lebel, *Epidémie cholérique de 1866*, 9.

¹¹⁷ Deborah Schiffirin, Deborah Tannen, en Hamilton E. Heidi, red., *The Handbook of Discourse Analysis* (Malden: Blackwell Publishers Ltd, 2001), 485.

¹¹⁸ ‘Les récompenses du choléra’, *Le Scalpel* 19 (1866 - 1867): 193.

¹¹⁹ ‘Le choléra et les récompenses’, *Le Scalpel* 19 (1866 - 1867): 177.

¹²⁰ Boddice en Hitzer, ‘Introduction’, 7.

¹²¹ Velle, ‘Arts, geneeskunde en samenleving’, 1086.

wettelijk en systematisch gezondheidszorgsysteem te installeren. Dat resulteerde in veel kritiek van de artsen. Zij hadden op hun beurt ook nood aan de overheid, ten eerste omdat ze financiële middelen van haar verwachtten. Verder verlangden ze bescherming tegen wat zij beschouwden als bedreigingen voor hun monopolie: het gepercipieerde willekeurige beleid van gemeenten, de verdeeldheid binnen de medische sector zelf en de concurrentie met apothekers en niet-medisch geschoolde zorgverstrekkers.¹²² Tot slot speelde de staat een rol in het medicaliseringsproces. Robert Nye definieert medicalisering als “*de wijze waarop medische concepten en praktijken worden uitgebreid naar en toegepast op andere domeinen van het sociale, politieke en culturele leven*”.¹²³ Dat verliep zowel *bottom-up*, vanuit de geneeskundige sector, als *top-down*, vanuit de staat. Artsen hadden de overheid met andere woorden nodig om hun invloed uit te breiden over de maatschappij.¹²⁴

Volgens Velle was het medicaliseringsproces aan het einde van de achttiende eeuw gestart. Dat proces ontwikkelde zich verder tijdens de negentiende eeuw. Als gevolg daarvan slaagden artsen er uiteindelijk in om een bevoorrechte positie te krijgen in de samenleving, ook in Antwerpen. Onder andere een uitbreiding van hun aantal, hun militante discours en de verschillende actiemiddelen waarvan ze gebruikmaakten droegen bij aan die professionalisering. Om hun positie te legitimeren gebruikten dokters diverse argumenten, waarvan Velle een classificatie heeft gemaakt. Die classificatie kan extra context bieden aan mijn onderzoek. Het is nuttig om te weten hoe artsen poogden om meer erkenning te krijgen tijdens de cholera-epidemie, wanneer ze meer dan anders de perceptie hadden dat zowel de overheid als de bevolking ondanikbaar was voor de zorgen die medici hen verleenden.

Velle ondervond ten eerste dat geneesheren een beroep deden op hun deskundigheid. Ze beweerden namelijk dat zij als enige in toenemende mate gespecialiseerd waren geworden in bepaalde behandelingen die gewone leken niet konden uitvoeren. De maatschappij was daardoor steeds afhankelijker van hen geworden.¹²⁵ Uit getuigenissen van verschillende geneeskundigen blijkt dat zij allen claimden de beste behandeling tegen cholera te hebben gevonden. Ze reikten verschillende bewijzen aan om die stelling te ondersteunen.¹²⁶

Ten tweede legden de artsen de nadruk op hun kennis. Volgens hen was die cruciaal voor de hele bevolking. Ze gebruikten hun inzichten bovendien om op te treden tegen wat zij beschouwden als valse informatie en maatschappelijke onwetendheid.¹²⁷ Onder andere in lezingen en boeken gericht op de gewone bevolking reageerden ze op dat *fake news*. J.F. Osiander schreef bijvoorbeeld het volgende over geneesmiddelen waarover veel advertenties verschenen in de dagbladen: “*De ondervinding heeft geleerd, dat in de dagbladen met veel ophef*

¹²² Schepers, ‘Een wereld van belangen’, 201 - 203.

¹²³ Robert Nye, ‘Kennis over macht: medicalisering, de staat en de rechten van het individu’, in *De zieke natie: over de medicalisering van de samenleving 1860 - 1914* (Groningen: Historische Uitgeverij, 2002), 22.

¹²⁴ Velle, ‘Arts, geneeskunde en samenleving’, 1085.

¹²⁵ Velle, *De Nieuwe Biechtvaders*, 201–5, 329.

¹²⁶ Zie onder andere: ‘Quelques mots sur les modifications que j’ai apportées au traitement du choléra’, *Journal de médecine, de chirurgie et de pharmacologie* 43, nr. 2 (1866): 340-41.; ‘Choléra, traitement’, *Le Scalpel* 19 (1866 - 1867): 27.; Durant, *L’épidémie cholérique de 1866 et l’intervention du gouvernement*, 26.

¹²⁷ Velle, *De Nieuwe Biechtvaders*, 205 - 215.

*aangeprezenе voorbehoudmiddelen tegen de cholera, als: elixirs, vele soorten van bitter, enz volstrekt geen nut aanbrengeп dan de beurzen der leveranciers te vullen”.*¹²⁸

Verder vergeleken sommige geneesheren hun taken met die van pastoors; volgens hen waren ze net als die laatste een soort biechtvaders bij wie patiënten terecht konden om in discretie te gaan “biechten”.¹²⁹ Hervé Guillemain, hoogleraar medische geschiedenis aan *Le Mans Université*, onderzocht hoe in Frankrijk dokters hun beroep voorstelden als een roeping. Dat deden ze op een moment dat de medische discipline een crisis doormaakte en, net zoals in België, geconfronteerd werd met allerlei “bedreigingen” van buitenaf. Vooral tijdens de choleragolven van 1832 en 1854 hanteerden ze een religieus discours. Zo konden ze zichzelf overigens onderscheiden van de rest van de bevolking. Guillemain merkte ook op dat medici hun beroepsgeheim vergeleken met dat van priesters. Op die manier hoopten ze hun macht en invloed over de Franse samenleving uit te breiden en zich te verdedigen tegen krachten die zij als bedreigend zagen, zoals de irreguliere geneeskunde. In de tweede helft van de negentiende eeuw, toen Franse artsen geleidelijk aan meer invloed verwierven en meer professionaliseerden, begonnen ze zich steeds minder voor te stellen als een soort priesters, die zich opofferden voor hun patiënten.¹³⁰

Een volgend argument dat medici aanhaalden om meer erkenning op te eisen was het volgende: volgens hen zou een uitbreiding van hun rechten een bijdrage aan het openbaar belang betekenen. Op die manier kregen hun aanspraken een extra dimensie van legitimiteit: bijkomende voordelen en bevoegdheden werden gezien als rechtvaardig omdat ze zouden bijdragen aan de maatschappelijke vooruitgang.¹³¹ Opnieuw kunnen de ironische woorden van Léopold Durant dat toelichten. Hij suggereerde dat de overheid niet bijdroeg aan het algemeen belang, zolang zij geen hervormingen van de gezondheidszorg invoerde. De passage daarover luidt: “*J’en appelle aux personnes charitables, le gouvernement ne trahit-il pas ses devoirs en laissant les médecins dans l’impossibilité de rendre les services que l’humanité demande? Pourquoi cette obstination à laisser le service médical en souffrance? Il y a donc un intérêt plus grand que l’intérêt de l’humanité, que l’intérêt général ?*”.¹³²

Tot slot benadrukten medici hun morele rol door zichzelf voor te stellen als volledig toegewijd aan de hele samenleving.¹³³ Hun “voortdurende inzet” was met andere woorden hun laatste argument om duidelijk te maken waarom ze meer appreciatie en dankbaarheid verdienden tijdens de cholergolf van 1866. Een citaat uit een rapport van de plaatselijke geneeskundige commissie van Antwerpen kan dat illustreren: “*Les médecins des hôpitaux & les médecins des pauvres, tous les praticiens de la ville ont [onleesbaar] de zèle et d’abnégation pour prodiguer jour et*

¹²⁸ Osiander, *Volksgeneeskunde, of eenvoudige middelen en raadgevingen tegen de kwalen en krankheden der menschen*, 233-34.

¹²⁹ Velle, *De Nieuwe Biechtvaders*, 223.

¹³⁰ Hervé Guillemain, ‘Devenir médecin au XIXe siècle: Vocation et sacerdoce au sein d’une profession laïque’, *Annales de Bretagne et des Pays de l’Ouest. Anjou. Maine. Poitou-Charente. Touraine* 116, nr. 3 (2009): 110-16.

¹³¹ Velle, *De Nieuwe Biechtvaders*, 229-32.

¹³² Durant, *L’épidémie cholérique de 1866 et l’intervention du gouvernement*, 70.

¹³³ Velle, *De Nieuwe Biechtvaders*, 224.

nuit leurs soins aux malades”¹³⁴. Hun “onophoudelijke toewijding” was voor hen het bewijs dat ze verantwoordelijk waren voor de moralisering van de maatschappij. Volgens hen was hun beroep dan ook “*het nuttigste, het meest nobele en het meest verheven beroep van allemaal*”.¹³⁵ Dat verheerlijkend discours kwam niet alleen tot uiting in de medische rapporten en pamfletten die medici hadden geschreven. Ook in bijvoorbeeld de rubriek *nécrologie* van de *Journal de médecine* wordt duidelijk hoe geneesheren poogden om meer erkenning te krijgen voor de “*périlleux devoirs de la profession médicale*” die zij uitoefenden op het “*champ d’honneur de l’humanité*” en waardoor zij “*victime[s] du dévouement*” werden.¹³⁶ In zekere zin was de rubriek tegelijkertijd een verheerlijking van overleden artsen en een pleidooi voor meer respect voor hun nog levende collega’s. In hetzelfde tijdschrift was ook *variétés – bulletin des épidémies* een rubriek waarin geregeld verheerlijking van geneeskundigen plaatsvond. Zo viel er onder andere te lezen dat dokters “*ont sacrifié le repos et exposé leur vie pour secourir leurs semblables*” en dat twee verplegers als “*héros de batailles [...] viennent déjà de payer de leur vie*” in een strijd met “*l’ennemi invisible*”.¹³⁷

In het gehanteerde taalgebruik van die twee rubrieken vallen twee zaken op. Ten eerste illustreren woorden zoals “*dévouement*” en “*sacrifié*” dat het elementen bevat uit een religieus discours.¹³⁸ Het lezen van die begrippen had een bepaald effect op lezers. De termen zouden immers kunnen aanzetten tot bepaalde handelingen, bijvoorbeeld tot gemeenschapsvorming of tot het schrijven van petitie’s. Bovendien zorgden die religieus-geladen concepten voor herkenning: een katholiek publiek was immers vertrouwd met die termen en begreep dan ook snel welke betekenis en welk gewicht de begrippen hadden.¹³⁹ De al eerder aangehaalde Hervé Guillemain analyseerde hoe Franse artsen aan de hand van een dergelijk religieus discours zichzelf in de negentiende eeuw voorstelden als toegewijde priesters. Zo hoopten ze meer invloed te verwerven in de maatschappij.¹⁴⁰

Ook elementen uit een militair discours kwamen terug. Volgens Carl Havelange, hoogleraar geschiedenis aan de universiteit van Luik, vertoonde het medisch discours van de tweede helft van de negentiende eeuw een grote mate van uniformiteit. Hij stelt dat artsen zichzelf op een militante en emotionele manier beschreven omwille van de onzekerheden die het beroep met zich meebracht. Om zich te verdedigen, wilden ze zich voordoen als volledig toegewijd aan de bevolking, als diegenen die zich voor hen “opofferden”.¹⁴¹ Woorden zoals “*champ d’honneur*”, “*l’ennemi invisible*” en “*héros de batailles*” vallen onder die oorlogstaal. Het is mogelijk dat die termen lezers ertoe

¹³⁴ Plaatselijke geneeskundige commissie Antwerpen, ‘Rapport des travaux 1866’ (Antwerpen, 16 mei 1866), 3, ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst, 641#631.

¹³⁵ Velle, *De Nieuwe Biechtvaders*, 224.

¹³⁶ ‘Nécrologie’, *Journal de médecine, de chirurgie et de pharmacologie* 43, nr. 2 (1866): 96.; ‘Nécrologie’, *Journal de médecine, de chirurgie et de pharmacologie* 43, nr. 2 (1866): 203-4.

¹³⁷ Edouard Van Den Corput, ‘Variétés - bulletin des épidémies’, *Journal de médecine, de chirurgie et de pharmacologie* 43, nr. 2 (1866): 193.; ‘Variétés - bulletin des épidémies’, *Journal de médecine, de chirurgie et de pharmacologie* 43, nr. 1 (1866): 606.

¹³⁸ Stephen Pihlaja, ‘Analysing Religious Discourse: Introduction’, in *Analysing Religious Discourse* (Cambridge: Cambridge University Press, 2021), 1.

¹³⁹ Aletta G. Dorst, ‘Metaphor’, in *Analysing Religious Discourse*, onder redactie van Stephen Pihlaja (Cambridge: Cambridge University Press, 2021), 236.

¹⁴⁰ Guillemain, ‘Devenir médecin au XIXe siècle’, 110-16.

¹⁴¹ Havelange, ‘Quelques aspects du discours médical pendant la seconde moitié du XIXe siècle’, 209.

aanzetten om mee deel te nemen aan de “strijd” tegen al diegenen die geneeskundigen niet voldoende waardeerden. Bovendien wilden de auteurs van de artikels *agency* toeschrijven aan de artsen die ze verheerlijkten door hun daden te beschrijven in actieve werkwoordsvormen. Het volgende citaat illustreert dat: “*Tout le personnel des hôpitaux, médecins et internes rivalisent jour et nuit, au mépris des fatigues, de dévouement et d’abnégation en ces tristes circonstances*”. Niettemin stellen ze hen ook soms voor als een passieve groep die haar lot ondergaat, zo “offeren ze zich” op en “betalen ze dat offer met hun leven”.¹⁴²

Patiënten waren afhankelijk van hun dokters, maar omgekeerd was dat ook het geval, zeker op financieel vlak. Bovendien waren medici gebonden aan de verwachtingen van zieken. Die verwachtingen konden veranderen en negatieve gevolgen hebben wanneer ze zich daaraan niet aanpasten. Dan verkozen zieken een alternatief en raadpleegden ze bijvoorbeeld personen die onbevoegd de geneeskunde beoefenden.¹⁴³ Havelange ziet hun populariteit in de negentiende eeuw als paradoxaal: enerzijds vond er een proces van medicalisering plaats, maar anderzijds maakten steeds meer mensen gebruik van de irreguliere geneeskunde. Die vorm van geneeskunde omvatte zowel raadplegingen bij personen die illegaal de geneeskunde uitoefenden als het gebruik van pseudowetenschappelijke medicatie.¹⁴⁴ Zowel de arme als de rijke bevolking deed een beroep op niet-medisch geschoolde genezers. Voor beide groepen waren hun adviezen en behandelingen immers een bijkomende kans op een mogelijke genezing bij ziekte. Toch waren het voornamelijk de armen die hun toevlucht namen tot hen, aangezien het voor hen niet altijd financieel haalbaar was om een arts te betalen. Nochtans waren er ook zogenaamde armendokters, die voor de Burelen van Weldadigheid werkten. Zij boden gratis verzorging aan voor de hulpbehoevenden van de samenleving, deden dienst in de noodhospitalen en waren verantwoordelijk voor het opstellen van statistieken over choleraslachtoffers.¹⁴⁵ Bovendien speelden er ook culturele factoren mee: de gewone bevolking zag medici immers als een groep die geen moeite deed om te assimileren of om de gewone bevolking te begrijpen.¹⁴⁶

De irreguliere genezers, die hoogstwaarschijnlijk ook tijdens de cholera-epidemie van 1866 in Antwerpen actief waren, vormden een tweede reden waarom geneeskundigen zich miskend voelden in de jaren 1860. Dokters hekelden hen omdat ze hen zagen als een gevaar voor hun monopolie. Ze beweerden bovendien dat die genezers de bevolking uitbuiten en hen wijsmaakten de genezing voor de cholera te kennen.¹⁴⁷ *Le Scalpel* bijvoorbeeld publiceerde verschillende artikels over die kwestie, waarin ze het fenomeen voorstelde als een *aberration*. De auteurs beschuldigden de onbevoegden er bovendien van bij te dragen tot een verlies van de rede.¹⁴⁸ Geïnspireerd door het werk van emotiehistorici Peter en Carol Stearn kan ik een hypothese voorstellen over de visie op de

¹⁴² ‘Variétés - bulletin des épidémies’, 606.

¹⁴³ Velle, *De Nieuwe Biechtvaders*, 204-5.

¹⁴⁴ Carl Havelange, ‘Survivance ou résistance? Les pratiques populaires ou marginales de l’art de guérir (XVIIIe-XIXe siècles)’, in *Comprendre le recours aux médecines parallèles* (Brussel: Université Libre de Bruxelles, 1989), 59.

¹⁴⁵ Velle, ‘België in de 19de eeuw. Gevolgen van de blauwe dood.’, 103.

¹⁴⁶ Havelange, ‘Quelques aspects du discours médical pendant la seconde moitié du XIXe siècle’, 183-84.

¹⁴⁷ Havelange, 183.

¹⁴⁸ ‘Le charlatanisme et les charlatans’, *Le Scalpel* 19 (1866 - 1867): 273.

erkende en op de onwettelijke geneeskunde. Artsen stelden de erkende geneeskunde voor als iets dat voortkwam uit de ratio, en daardoor wellicht als iets waar geen plaats was voor emoties. Onwettelijke geneeskunde, dat ze beschouwden als iets irrationeels, zouden ze bijgevolg als iets emotioneels zien.¹⁴⁹

Verder nam een auteur zelfs een gesprek met een onbevoegde uitoefenaar van de geneeskunde op in zijn artikel, waarin die bekende dat hij de mensen bedroog. Zo gaf hij toe: “*J’ai reconnu que les hommes voulaient être trompés et je les trompe. Toutefois, pour eux, c’est leur faute et non la mienne*”.¹⁵⁰ Of dit echt een getuigenis was van een irreguliere geneeskundige is twijfelachtig. Het staat wel vast dat de auteur van het artikel de onbevoegde uitoefenaar van de geneeskunde in een slecht daglicht wilde plaatsen, om zo zijn lezers op te roepen zich ook te verzetten tegen het fenomeen. Bovenstaande voorbeelden illustreren dat artsen zich echt miskend voelden en zelfs jaloers waren op de niet-medisch geschoolde genezers. Opnieuw gebruikten ze dus hun emoties om tot verandering te komen. Aan de hand van hun emotioneel taalgebruik en ironische uitdrukkingen wilden ze immers de overheidsinstellingen aanzetten om strenger te reageren op de “illegale” uitoefening van de geneeskunde.

Hoewel medici al sinds de achttiende eeuw de irreguliere genezers, die overigens een heterogene groep vormden, poogden te stoppen, kreeg slechts een klein aantal van hen een effectief verbod op de uitoefening van hun ambt. Vervolgelingen waren in feite uitzonderlijk. Rita Schepers stelt dat “*noch elite, noch gemeentelijke overheden, noch rechtbanken, noch gewone cliënten [het monopolie op de uitoefening van de geneeskunde] respecteerden*”.¹⁵¹ In de ogen van de geneesheren troffen dus zowel de gewone bevolking als de overheden schuld voor het blijvende bestaan van de niet-medisch geschoolde geneeskunde. De provinciale medische commissies waren verantwoordelijk voor het indienen van klachten bij de rechtbank, maar deden dat enkel in zeldzame gevallen. Aanklachten van lokale gemeenten waren nog geringer. Soms ontvingen de irreguliere genezers waarschuwingsbrieven, met daarin de vraag om hun activiteiten te stoppen. Dat zag de administratie vaak al als een voldoende afschrikmiddel.¹⁵² Desalniettemin leidde het fenomeen tot meer harmonie binnen het wettelijk artsencorps. Het zorgde immers voor een gevoel van eensgezindheid, een afname van de ongelijkheid binnen de sector en nieuwe initiatieven voor hervormingen, zowel op lokaal als nationaal niveau.¹⁵³ In zekere zin had het gevoel van onderwaardering een onverwacht effect en zorgde het voor een gevoel van verbinding onder geneesheren. Wellicht was dat ook het geval tijdens de cholera-epidemie van 1866 in Antwerpen.

In dit deel heb ik getoond dat tijdens de cholera-epidemie van 1866 diverse artsen ontevreden waren over hun positie in de samenleving. Hoewel de verschillende overheden geregeld in lovende termen over hen spraken en beloningen gaven aan diegenen die in hun ogen het beste werk hadden verricht, vonden niet alle geneeskundigen

¹⁴⁹ Boddice, *The History of Emotions*, 105-6.

¹⁵⁰ ‘Le charlatanisme et les charlatans’, *Le Scalpel* 19 (1866 - 1867): 298.

¹⁵¹ Rita Schepers, *De opkomst van het medisch beroep in België: de evolutie van de wetgeving en de beroepsorganisaties in de 19e eeuw.*, Nieuwe Nederlandse bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde en der natuurwetenschappen 32 (Amsterdam: Rodopi, 1989), 225.

¹⁵² Havelange, ‘Quelques aspects du discours médical pendant la seconde moitié du XIXe siècle’, 193-94.

¹⁵³ Schepers, *De opkomst van het medisch beroep in België*, 226.

dat voldoende. Ondanks de spanningen tussen beide partijen waren ze toch afhankelijk van elkaar, omwille van diverse redenen. Zeker aan medische kant was er nood aan een gunstig gezinde overheid. Die speelde immers een grote rol in het medicaliseringsproces. Tot slot heb ik bestudeerd hoe de irreguliere geneeskunde een laatste oorzaak vormde van waarom artsen zich miskend voelden tijdens de cholera-epidemie.

1.3.2 Verzoek om extra middelen

Tijdens de cholera-epidemie van 1866 vroeg een deel van de Belgische artsen, waaronder ook enkele Antwerpse, niet alleen om meer erkenning, maar ook om extra middelen. In dit deel toon ik hoe ze dat juist deden. Ik zal eveneens blootleggen om welke verzoeken het juist ging: meer financiële middelen, de bouw van nieuwe ziekenhuizen – zowel in steden als op het platteland – en een herorganisatie van de rurale gezondheidszorg.

Geholpen door het medicaliseringsproces, stelden artsen zich voor als verdedigers van het openbaar belang. Ze kaderden hun verzoek om hervorming dan ook in dat licht. Ze wilden immers niet dat de maatschappij zou denken dat ze ernaar vroegen om professionele of materiële redenen.¹⁵⁴ Dat wordt duidelijk uit de woorden van dokter Durant: “*Les médecins, même les plus dévoués à la chose publique, sont mis dans l'impossibilité de rendre aux populations les services qu'on eût été en droit d'attendre d'eux avec une bonne organisation du service médical*”.¹⁵⁵ Volgens zijn redenering was het door de toestand van de gezondheidszorg onmogelijk om patiënten goed te behandelen. Enkel een reorganisatie ervan zou kunnen bijdragen tot een gezondere samenleving.

Een eerste verzoek uit de medische sector betrof financiële middelen: hogere lonen, uitkeringen voor weduwen van artsen, et cetera.¹⁵⁶ De bouw van nieuwe ziekenhuizen was een tweede zaak waarvoor artsen pleitten. In een rapport van de plaatselijke medische commissie van de stad Antwerpen kwam bijvoorbeeld de vraag om twee nieuwe ziekenhuizen op te richten. Die vraag kwam er specifiek nadat de cholera zo veel slachtoffers had gemaakt.¹⁵⁷ Ziekenhuizen waren in de negentiende eeuw geen fijne plekken: het was er vuil, enkel armen gingen ernaartoe en de aangeboden therapieën waren er teleurstellend. Als gevolg van de omstandigheden daar had de gewone bevolking een angst ontwikkeld voor de instelling.¹⁵⁸ Stilaan kwam echter het besef dat het moderne medische instituten zouden moeten worden waar mensen terecht moesten kunnen voor een goede medische behandeling. Het mochten niet langer afschrikwekkende opvangplaatsen zijn voor het armste deel van de maatschappij.¹⁵⁹ Ook op nationaal niveau klonk de vraag naar de bouw van nieuwe ziekenhuizen: “*Les circonstances calamiteuses que nous traversons, mieux que tous les plus logiques discours, en feraient sentir la nécessité*”. Bovendien stelden

¹⁵⁴ Velle, *De Nieuwe Biechtvaders*, 280.

¹⁵⁵ Durant, *L'épidémie cholérique de 1866 et l'intervention du gouvernement*, 9.

¹⁵⁶ Velle, ‘Arts, geneeskunde en samenleving’, 822.

¹⁵⁷ ‘Rapport over 1867 van de plaatselijke geneeskundige commissie van Antwerpen aan de provinciale geneeskundige commissie van Antwerpen’, z.d., 4, ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst, 641#631.

¹⁵⁸ Luc Vermeiren en Ingrid Hansen, ‘Het hospitaalwezen: ziekenzorg voor armen’, in *Er is leven voor de dood: tweehonderd jaar gezondheidszorg in Vlaanderen* (Kapellen: Pelckmans, 1998), 43 - 57.

¹⁵⁹ Karel Velle, ‘Eglise, médecine et soins de santé au XIXe et au début du XXe siècle’, in *Caritas et la FIHW: un demi siècle de vie hospitalière 1938-1978-1988*, onder redactie van Joke Depuydt (Namen: FIHW, 1988), 54-55.

geneeskundigen dat de oprichting van nieuwe instellingen “aux intérêts de tous” zou zijn.¹⁶⁰ Opnieuw onderbouwden ze hun stelling dus met het argument dat een hervorming voordelig zou zijn voor het openbaar belang.¹⁶¹ Karel Velle maakt echter een kanttekening bij het verzoek van artsen om nieuwe hospitalen. Hij stelt dat zij vaak handelden met voorbedachten rade. Ze zouden immers kunnen profiteren van de nieuwe instellingen, waarin ze meer invloed zouden hebben, onder andere op de directie.¹⁶²

Ook buiten de stad was er vraag naar nieuwe ziekenhuizen. Dokter Edouard Van den Corput, redacteur van de *Journal de médecine* en werkzaam in het Sint-Jansziekenhuis in Brussel, zei daarover: “Combien de maladies, combien de décès même, combien aussi de longs jours d’incapacité de travail ou de chômage pour des familles entières d’ouvriers et, partant, que des pertes pour le rendement social ne seraient point évités, si au lieu de laisser croupir les malades des campagnes dans leurs habitations malsaines, on leur offrait un asile hospitalier où, entourés de soins intelligents rendus plus efficaces et plus faciles par l’éloignement de proches inexpérimentés où d’empiriques ignorants, ils se trouveraient soustraits aux causes nombreuses d’insalubrité au milieu desquelles leurs maladies se sont développées!”¹⁶³ Aan de hand van bepaalde discursieve elementen, zoals de drievoudige herhaling van “combien” en woorden zoals “croupir” slaagde Van den Corput erin zijn boodschap een dramatischer effect te geven. Wellicht hoopte hij op die manier zijn lezerspubliek te overtuigen van de noodzaak van de hervorming. Ook een anonieme auteur van *Le Scalpel* kaartte het probleem aan. Volgens hem zou de overheid na de cholera-golf van 1866 weer op dezelfde manier reageren als altijd. Politici zouden wat medailles uitdelen aan de meest toegewijde medici en hun beloften over hervormingen vergeten. Hij riep bijgevolg alle lezers op om actief druk te zetten op de regering via onder andere petitie en politieke bladen.¹⁶⁴

Sommigen wilden naast nieuwe rurale zorginstellingen ook nog andere hervormingen. Al voor de cholera-golf van 1866 was er vraag geweest naar een volledige reorganisatie van de gezondheidszorg op het platteland. In 1866 nam die vraag nog meer toe. Meer specifiek waren de eisen nieuwe hospitalen en openbare wasgelegenheden, een beter loon voor de plattelandsartsen en -vroedvrouwen, een vaste vergoeding voor artsen en meer inmenging van de staat.¹⁶⁵ Een vast tarief was nodig volgens de geneeskundigen, aangezien de arme bevolking niet altijd in staat was een doktersbezoek te betalen. Artsen wilden echter wel een vergoeding voor hun bewezen diensten. Velen waren van mening dat met een hervorming van de rurale gezondheidszorg de ongelijkheid en de concurrentie binnen de geneeskundige sector zouden afnemen. Er was immers onderling verdeeldheid tussen plattelands- en stadsartsen. Sommigen bekeken die eerste groep als inferieur omdat de geneeskundigen uit die groep een lager loon ontvingen en gebonden waren aan bepaalde stereotypen (zoals dat ze minder modern zouden zijn dan hun collega’s in steden). Dat gevoel van minderwaardig te zijn dan hun stedelijke collega’s – uit bijvoorbeeld Antwerpen – zetten de

¹⁶⁰ ‘La médecine des pauvres’, *Le Scalpel* 19 (1866 - 1867): 41.

¹⁶¹ Velle, *De Nieuwe Biechtvaders*, 229-32.

¹⁶² Velle, ‘Eglise, médecine et soins de santé au XIXe et au début du XXe siècle’, 55.

¹⁶³ Van Den Corput, ‘Variétés - bulletin des épidémies’, 1866, 200.

¹⁶⁴ ‘A propos du choléra’, *Le Scalpel* 19 (1866 - 1867): 57.

¹⁶⁵ Velle, ‘Arts, geneeskunde en samenleving’, 1001.

plattelandsdokters om in actie; voor hen waren hervormingen onontbeerlijk. Ze haalden ook nog een bijkomend argument aan, namelijk dat een reorganisatie van de zorg niet alleen zou resulteren in een betere situatie voor hen, maar ook voor de patiënt. Opnieuw wierpen ze zich dus op als verdedigers van het openbaar belang.¹⁶⁶ Na onderzoek bleek dat ze echt hun hoop uitdrukten dat er snel hervormingen van de rurale gezondheidszorg zouden komen. De volgende woorden uit *Le Scalpel* verduidelijken dat gevoel: “*Nous n’osons l’espérer que si la Fédération médicale s’en occupe elle-même et presse nos gouvernants de l’accorder*”.¹⁶⁷

In dit deel heb ik besproken hoe medici tijdens de cholera-golf van 1866 zowel om meer erkenning als om extra middelen vroegen. Dat deel van de artsen dat graag meer waardering wilde krijgen, vroeg vaak ook naar extra middelen: een hoger loon, nieuwe ziekenhuizen of een hervorming van de gezondheidszorg op het platteland. De epidemie bood de mogelijkheid aan artsen om emoties vorm te geven die voordien niet of in mindere mate tot uiting waren gekomen. Volgens Boddice en Hitzer komen emoties tot stand na bepaalde gebeurtenissen. Tegelijkertijd leiden die emoties echter ook tot andere gebeurtenissen.¹⁶⁸ Het is aannemelijk dat ten gevolge van de epidemie artsen hun gevoelens feller beleefden en voorstelden dan tijdens niet-crisissituaties. Zo waren jaloezie binnen de medische wereld, hoop op een uitbreiding van de gezondheidszorg en een gevoel van gepercipieerde miskennen door zowel de overheid als de gewone bevolking wellicht intenser als gevolg van de epidemie. De emoties die voortkwamen uit de cholera-golf van 1866 hebben met andere woorden potentieel geleid tot gestage hervormingen binnen de geneeskundige sector. Toch hebben andere factoren daarbij ook een rol gespeeld.

¹⁶⁶ Havelange, ‘Quelques aspects du discours médical pendant la seconde moitié du XIXe siècle’, 198 - 202.

¹⁶⁷ ‘A propos du choléra’, *Le Scalpel* 19 (1866 - 1867): 57.

¹⁶⁸ Boddice en Hitzer, ‘Introduction’, 16.

2 De bevolking tussen angst en wantrouwen

De focus in het eerste hoofdstuk lag vooral op de medische sector. In dit tweede hoofdstuk concentreer ik mij op het gewone volk. Ten eerste bestudeer ik de elite en hoe die tijdens de cholera-golf van 1866 keek naar de gewone bevolking. De begrippen degeneratie en *blaming* staan daarbij centraal, omdat de hogere klassen geloofden dat de lagere klassen verantwoordelijk waren voor de verspreiding van de epidemie. Ten tweede onderzoek ik hoe de gewone bevolking dacht over de opgelegde cholera-maatregelen en de rol van de overheid en artsen daarin. Ook de geruchten die het gewone volk over de epidemie verspreidde, staan centraal.

2.1 De elite en haar vrees voor het 'gewone' volk: polarisering en moralisering

Aan het einde van de negentiende eeuw werden theorieën over de zogenaamde degeneratie van de samenleving steeds populairder, zowel bij wetenschappers als bij leken. Iedereen definieerde dat begrip wat anders, maar binnen de wetenschappen groeide een consensus dat het concept bruikbaar was om te verwijzen naar afwijkingen van de norm. Onder die afwijkingen vielen voornamelijk problemen die, volgens de degeneratiedenkers, meer naar de voorgrond waren gekomen door de ontwikkelingen van de moderne tijd, zoals alcoholisme en prostitutie. Voor geleerden was degeneratie een evolutionaire neergang waarbij bepaalde verworven kenmerken, die bijna altijd negatief waren, erfelijk werden doorgegeven.¹⁶⁹ Die kenmerken situeerden ze vooral bij de arbeidersklasse en het leger.¹⁷⁰ Een groot deel van de aanhangers van de theorie, waaronder vele artsen, zag in die ontwikkelingen een gevaar voor de maatschappij. De degeneratietheorie leidde dan ook tot allerlei negatieve emoties; gevoelens zoals pessimisme, ellende en angst voor achteruitgang waren kenmerkend. Dat staat in scherp contrast met de positieve gevoelens verbonden aan het negentiende-eeuwse vooruitgangsgeloof. Volgens Jo Tollebeek echter, was juist dat vooruitgangsgeloof de oorzaak van het degeneratiedenken. Aanhangers ervan waren immers bang dat er een einde zou komen aan de vooruitgang, hoewel die eerst eindeloos had geleken.¹⁷¹

Antwerpse dokters hielden tijdens de epidemie van 1866 statistieken bij met gegevens over de Antwerpse choleraslachtoffers. Dat ze in die statistieken de sociale positie van hun patiënten moesten benoemen, illustreert dat het stadsbestuur belang hechtte aan de plaats waar iemand zich bevond binnen de maatschappij. Iedere arts gebruikte daarvoor bovendien andere termen, die verschillende connotaties hadden. De ene maakte bijvoorbeeld enkel een onderscheid tussen patiënten uit de categorie "*médiocre*" en die uit de categorie "*pauvre*", terwijl anderen daar nog andere categorieën aan toevoegden, zoals "*passable*" en "*bonne*".¹⁷²

¹⁶⁹ Jo Tollebeek, Geert Vanpaemel, en Kaat Wils, 'Een codewoord. Bij een geschiedenis van ideeën en praktijken', in *Degeneratie in België 1860 - 1940: een geschiedenis van ideeën en praktijken* (Leuven: Universitaire pers Leuven, 2003), 3-5.

¹⁷⁰ Liesbet Nys, 'De Ruiters van de Apocalyps. "Alcoholisme, tuberculose, syfilis" en degeneratie in medische kringen, 1870 - 1940', in *Degeneratie in België 1860 - 1940: een geschiedenis van ideeën en praktijken* (Leuven: Universitaire pers Leuven, 2003), 33-34.

¹⁷¹ Jo Tollebeek, 'Degeneratie, moderniteit en culturele verandering. Een Belgisch perspectief', in *Degeneratie in België 1860 - 1940: een geschiedenis van ideeën en praktijken* (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2003), 300.

¹⁷² 'Statistieken van dokters' (1866), ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst, 641#134.

Aan het einde van de negentiende eeuw werden sociale verschillen steeds meer uitvergroot en nam de sociale polarisatie toe. Dat gebeurde tegelijk met de verspreiding van het degeneratiedenken. Het ging eveneens gepaard met andere factoren, zoals de vraag van de gewone bevolking naar democratisering en stemrecht en de geleidelijke toename van geletterdheid binnen de samenleving. Die dingen zorgden voor angstgevoelens bij de elite, die zich bedreigd voelde en vreesde haar privileges te verliezen. Ze zou zich dan ook bezighouden met het controleren van die zaken. Dat deed ze bijvoorbeeld door zich meer en meer te distantiëren van de lagere klassen. De Antwerpse sociale polarisatie was vanaf het begin van de negentiende eeuw prominenter naar voren gekomen, nadat de focus van de stad op de haven was toegenomen en de textielindustrie was ineengezakt. De werkloosheid en de daaruitvolgende verpaupering waren daardoor toegenomen: in 1850 leefde bijna 40% van de Antwerpenaren in armoede. Dat was ook te zien in de openbare ruimte, waar een duidelijk verschil tussen armenwijken en burgerlijke wijken zichtbaar werd. De elite wilde zich niet associëren met de lagere klassen en nam daarom letterlijk afstand van hen, door bepaalde delen van de stad op te eisen voor zichzelf.

Ook met haar gedrag wenste de elite zich van de armere bevolking te distantiëren: door een gematigd leven te leiden wilde ze tonen dat ze anders was dan de rest. Dat uitte zich ook in het zich begeven naar andere etablissementen dan de lagere klassen. Terwijl die laatsten naar arbeiderskroegen trokken, gingen de rijkere klassen naar “beschaafdere” zaken. Veel medici geloofden dat kroegen plaatsen waren waar zedeloosheid veel voorkwam. Alcoholisme en kroeglopen werden in de tweede helft van de negentiende eeuw meer en meer als een sociaal probleem gezien. Wie vaak in herbergen vertoefde, had volgens die artsen meer kans op alcoholisme, tuberculose en geslachtsziekten. Over het algemeen zagen zij de stad en haar vele herbergen als de plaats waar verval het vaakst voorkwam. Het platteland daarentegen verheerlijkten ze.¹⁷³ Dat kroegen als gevaarlijk werden beschouwd, wordt ook duidelijk uit de wetgeving. Zo voerde het Antwerpse stadsbestuur in 1862 een politiereglement in op openbaar dronkenschap, dat straffen voorzag voor zowel de geïntoxiceerde zelf als de herbergier die hem drank had verschaft. Volgens Maarten Van Dijck en Antoon Vrints, hoofddocenten geschiedenis aan de Universiteit Gent, viseerde de politie daarbij voornamelijk de arbeiderskroegen en niet de etablissementen waar de elite vertoefde.¹⁷⁴

Een levensstijl gekenmerkt door beheersing, zoals het geval was bij de hoge klasse, was niet realistisch voor de behoeftige inwoners van de stad omdat hun onzeker bestaan deelname aan buurtnetwerken en transparantie vereiste. Burgers die steun wensten te krijgen wanneer ze in de problemen zaten, moesten in ruil daarvoor namelijk bijstand aan anderen bieden. Omdat ze in geval van nood afhankelijk waren van elkaars hulp, konden ze zich geen slechte reputatie permitteren. Bij hen betekende prestige echter iets anders dan bij de burgerij: geweld hoorde er

¹⁷³ Nys, ‘De Ruiters van de Apocalyps.’, 12-13.

¹⁷⁴ Maarten Van Dijck en Antoon Vrints, ‘De kroeg als bron van alle kwaad? Percepties van het openbaar lokaal in Antwerpen, 1350-1950’, in *Antwerpen bierstad: acht eeuwen biercultuur*, onder redactie van Ivan Derycke (Brasschaat: Pandora, 2011), 184-85.

deels bij het leven. Wanneer iemand binnen de lagere klassen zijn goede reputatie wilde behouden, moest die soms een beroep doen op geweld.¹⁷⁵

Wellicht waren niet alleen de handelingen van de elite beheerster dan die van de lagere klasse, maar ook haar emoties. Het is denkbaar dat bepaalde emoties die niet in haar normatief kader pasten, wel voorkwamen onder de rest van de bevolking. Welke normen in een (bepaald deel van een) samenleving gelden, bepaalt immers de emotionele standaarden die in diezelfde maatschappij bestaan. Die emotionele standaarden hebben Peter en Carol Stearns benoemd met het concept *emotionology*. Ze onderscheiden die van emoties zelf, die al dan niet in lijn kunnen liggen met de standaarden erover. Dat de hogere klassen andere emotionele standaarden hadden, betekent niet per se dat er emoties waren die bij hen helemaal niet voorkwamen. Het wilde louter zeggen dat er bepaalde gevoelens waren die ze niet “hoorden” te uiten. Individuen waren niet passief en bepaalden zelf of ze de zogenaamde *emotionology* aanvaardden of verwierpen.¹⁷⁶ Bovendien is de veronderstelling dat bepaalde emoties eigen zijn aan bepaalde groepen fout. Niet iedereen die deel uitmaakte van de burgerij vreesde bijvoorbeeld de arbeidersklasse.¹⁷⁷ Het is daarenboven incorrect om de elite als een homogene groep te beschouwen: niet iedereen beleefde dezelfde emoties.

Het degeneratiedenken had ook invloed op de ideeën van de elite tijdens de verschillende choleraolven van de negentiende eeuw. De ziekte was er deels in geslaagd het vooruitgangsgeloof aan te tasten. Dat kwam doordat ze gepaard ging met symptomen die voor velen shockerend waren: diarree, braken, een huid die blauwgrijns werd en een apathische lichaamshouding.¹⁷⁸ Mogelijk droeg de epidemie ook bij aan een sterker geloof in degeneratie. Ze zorgde er immers voor dat bepaalde gevoelens meer tot uiting kwamen, bijvoorbeeld angst voor de “massa” en walging van hun levensstijl. Dat is een bevinding die in lijn ligt met een inzicht binnen de emotiegeschiedenis, namelijk dat crisissen aanleiding geven tot meer emotionele uitbarstingen.¹⁷⁹ De gevoelens ten aanzien van de gewone bevolking die volgden uit de epidemie, resulteerden wellicht in een wijdverspreider geloof in de degeneratietheorie.

De elite zag cholera als een ziekte van het gewone volk en schreef de epidemie toe aan zijn “vuile” en “losbandige” levensomstandigheden.¹⁸⁰ Het beschuldigen van “anderen” voor de verspreiding van ziekte is een concept dat onderzoekers *blaming* noemen. Uit verschillende studies blijkt dat mensen tijdens epidemieën vaak op zoek gingen – en gaan – naar een zondebok. Zij deden dat om hun eigen positie in de samenleving te beschermen en om hun normen en waarden op te dringen aan anderen. Ze wilden met name de controle hebben over de maatschappij en de

¹⁷⁵ Bruno Blondé, Maarten Van Dijck, en Antoon Vrints, ‘Een probleemstad?: spanningsvelden tussen burgerlijke waarden en sociale realiteiten’, in *Antwerpen: biografie van een stad*, onder redactie van Inge Bertels, Bert De Munck, en Herman Van Goethem (Antwerpen: De Bezige Bij, 2010), 295-98.

¹⁷⁶ Stearns en Stearns, ‘Emotionology’, 813, 826.

¹⁷⁷ Bourke, ‘Fear and Anxiety’, 123-24.

¹⁷⁸ Richard J. Evans, ‘Epidemics and revolutions: Cholera in nineteenth-century Europe’, *Past & Present* 120, nr. 1 (1988): 127.

¹⁷⁹ Boddice en Hitzer, *Feeling Dis-Ease in Modern History*, 7.

¹⁸⁰ Van Gerven, ‘Cholera te Antwerpen. 19de eeuw. Realiteit en reacties’, 79.

status quo handhaven. De angst om de controle te verliezen was met andere woorden de stimulans voor de dominante groep om de onderdrukte groep te *blamen*. Verder ontdekten academici dat door anderen te beschuldigen van het verspreiden van bepaalde ziektes, er psychologische en sociale grenzen tussen groepen ontstaan. Dat leidt ertoe dat de dominante groep aan *othering* kan doen, of anders gezegd de epidemie met de “andere” gaat associëren. In middeleeuws West-Europa kregen Joden bijvoorbeeld de schuld van de pest. Voorbeelden uit het verleden illustreren dat die beschuldigingen vaak gepaard gingen met rechtsvervolgingen van de geviseerde groep.¹⁸¹

Tijdens de cholera-epidemie van 1866 zagen de elites niet Joodse personen, maar wel de arme bevolking als de “andere”. Dat was niet alleen het geval in België. In heel Europa beweerden stemmen dat de epidemie meer arme dan rijke burgers trof.¹⁸² Omdat de armere klassen leefden in andere, ongezonere levensomstandigheden dan de rijkere klassen, zijn de meeste historici het daarmee eens. Toch zijn er ook stemmen die die bevinding in vraag stellen.¹⁸³ Nelkin en Gilman, de onderzoekers die *blaming* bij ziekte in het verleden bestudeerden, stelden na hun onderzoek, dat heel algemeen bleef, dat in verschillende samenlevingen de dominante groep “het andere ras” en “de andere etnische groep” vaak verweet bepaalde ziektes te verspreiden.¹⁸⁴ Die bewering gaat op voor de Amerikaanse context. Alan Kraut, hoogleraar geschiedenis aan *American University* in Washington D.C. en gespecialiseerd in medische geschiedenis en immigratiegeschiedenis, ondervond namelijk dat in de Verenigde Staten Joden werden gezien als de schuldigen van de cholera.¹⁸⁵ De bronnen die ik heb bestudeerd in het kader van dit onderzoek leverden echter geen bewijs voor de stelling van Nelkin en Gilman. Er waren geen voorbeelden van suggestief taalgebruik in de Antwerpse correspondentie over migranten en de tehuizen waarin ze verbleven; de auteurs deden niet aan *blaming*. De brieven gingen louter over de praktische kant van de zaak en de auteurs ervan verbonden geen bepaalde kenmerken aan de migranten: ze beschreven hen steeds in neutraal taalgebruik.¹⁸⁶ Het lijkt erop dat *blaming* op vlak van ras of etnie niet toepasbaar is op Antwerpen, waar aan het einde van de negentiende eeuw niet echt een duidelijke etnische minderheid aanwezig was. *Blaming* omwille van klasse kwam er wel voor.

Het was voornamelijk de arme bevolking die het stigma kreeg de verspreider van de cholera te zijn. Volgens Richard Evans waren leden van de burgerij van mening dat het hun eigen schuld was dat de lagere klassen disproportioneel meer bezweken aan de ziekte. Aanhangers van het negentiende-eeuwse vooruitgangsgeloof

¹⁸¹ Dorothy Nelkin en Sander L. Gilman, ‘Placing Blame for Devastating Disease’, *Social Research* 87, nr. 2 (2020): 336-48.

¹⁸² Evans, ‘Epidemics and revolutions: Cholera in nineteenth-century Europe’, 128.

¹⁸³ Pannekoucke, ‘Ongelijkheid in tijden van cholera: comparatief onderzoek in tijd en ruimte naar de cholera-epidemie van 1866 in Antwerpen’, 4.

¹⁸⁴ Nelkin en Gilman, ‘Placing Blame for Devastating Disease’, 337.

¹⁸⁵ Allen M. Kraut, *Silent Travelers: Germs, Genes, and the ‘Immigrant Menace’* (New York: Basic Books, 1994), 32-34, 108-12, 155-58.

¹⁸⁶ Zie bijvoorbeeld: ‘Brief over de inspectie van emigrantenhuzen van de voorzitter van de medische commissie aan de burgemeester van Antwerpen’, 26 mei 1866, ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst, 641#140.; ‘Brief over cholera-gevallen in een emigrantenziekenhuis van de politiecommissaris aan de burgemeester van Antwerpen’, 18 mei 1866, ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst, 641#140.

stelden bovendien dat het niet hun schuld was dat de samenleving een zogenaamde degradatie onderging. Volgens hen lag de verantwoordelijkheid daarvoor onder andere bij de arbeiders.¹⁸⁷ Ook Sylvia Tesh, al eerder aangehaald bij de vergelijking tussen de besmettings- en miasmentheorie, ging reeds in op *blaming* bij ziekte. Op basis van haar historisch onderzoek onderscheidt zij vier wetenschappelijke theorieën betreffende de verspreiding van epidemieën. Eén daarvan is de *personal behavior theory*. Zij die daarin geloofden, waren ervan overtuigd dat ongepast persoonlijk gedrag aanleiding gaf tot ziekte. Dat gedrag was in hun ogen volledig hun eigen verantwoordelijkheid. Volgelingen van de these gebruikten het argument om een levensstijl te verdedigen die de natuur vooropstelde en ver weg wilde blijven van artificiële zaken. Ze hechtten veel belang aan vrijheid, zowel op economisch vlak – ze waren bijvoorbeeld voorstander van *laisser-faire* kapitalisme – als op medisch vlak. Zo vonden ze dat dokters zieken niet konden verplichten om bepaalde behandelingen te ondergaan. Een gezond leven bestond in hun ogen uit natuurlijke producten eten, veel water drinken en voldoende uitrusten in de natuur. Volgens hen waren sociale hervormingen dan ook niet nodig om het lot van de armere burgers te verbeteren. Als ze de levensstijl van de burgerij zouden imiteren, zouden ze volgens hen minder vatbaar worden voor ziektes. Die levensstijl was echter niet evident voor de lagere klassen, die er noch de tijd noch de financiële middelen voor hadden. Het waren volgens Tesh dan ook voornamelijk de hogere klasse en de middenklasse die de theorie aanhingen.¹⁸⁸

Naast het idee dat cholera de arme bevolking meer trof omdat ze “slecht” gedrag vertoonde, ging er nog een andere mogelijke verklaring rond voor het feit dat er onder dat deel van de bevolking meer choleraslachtoffers vielen. Volgelingen van de al eerder toegelichte miasmatheorie, die miasmen als oorzaak van de epidemie zagen, beweerden dat die ongezonde dampen vanuit het Oosten waren overgekomen naar Europa, waardoor ze “aan kracht hadden verloren”. Om opnieuw energie te krijgen, moesten ze op zoek gaan naar nieuwe slachtoffers, die in een ongezonde situatie leefden. Die vonden ze volgens de aanhangers van de theorie voornamelijk in de armenwijken, waar problemen zoals overbevolking, afval en verontreiniging doorsnee waren. Op basis van die gedachte ontstond er een duidelijke scheidingslijn in het denken van de elite, namelijk tussen enerzijds de “*zuivere, verlichte, matige burgerij*” en anderzijds het “*onzuivere, onwetende, losbandige volk*”. Dat volk bevond zich volgens dat idee in wijken die deden denken aan het “barbaarse” Oosten.¹⁸⁹ Er was met andere woorden sprake van stigmatisering van die tweede groep, die de elite aanduidde als de verspreider van de cholera. Mario Perini merkt in dat verband op dat stigmatisering geen product is van epidemieën – het is immers altijd mogelijk dat dat op een ander moment in een samenleving naar boven komt – maar dat epidemieën de kans wel doen vergroten dat het proces naar de oppervlakte komt.¹⁹⁰ Ik wil echter opmerken dat de twee theses die ik net heb beschreven – de *personal behavior theory* en de miasmatheorie – wellicht vaak overlapt. Het is mogelijk dat leden van de elite geloofden dat een combinatie van gedrag en een onhygiënische leefsituatie ervoor zorgde dat de lagere klassen meer bezweken aan de

¹⁸⁷ Evans, ‘Epidemics and revolutions: Cholera in nineteenth-century Europe’, 128.

¹⁸⁸ Tesh, ‘Political Ideology and Public Health in the Nineteenth Century’, 332-34.

¹⁸⁹ Carl Havelange, ‘De uitvinding van de wanorde: het negentiende-eeuwse verbond tussen collectiviteit en gezondheid’, in *De zieke natie: over de medicalisering van de samenleving 1860 - 1914* (Groningen: Historische Uitgeverij, 2002), 80 - 81.

¹⁹⁰ Perini, ‘Panic and pandemics’, 225.

cholera dan de hogere klassen. Bovendien waren beide verklaringen er wellicht gekomen naar aanleiding van gevoelens van afkeer voor niet alleen de cholera, maar ook voor de lagere klasse.

Karel Velle heeft in zijn onderzoek al bestudeerd hoe de Belgische burgerij de arme bevolking als een gevaar zag voor de verdere verspreiding van de cholera. Volgens hem was hun “*afkeer voor onreinheid en persoonlijk contact met het volk een ware obsessie*”.¹⁹¹ Ook Jan Van Gerven ondervond dat. Uit zijn analyse blijkt dat het stadsbestuur van Antwerpen aan de behoeftige bewoners had verkondigd dat de ziekte enkel diegenen trof die zich zedeloos en ongedisciplineerd gedroegen.¹⁹² Ik ontdekte eveneens dat *blaming* voorkwam tijdens de choleragolf van 1866 in Antwerpen. Onder de “aanklagers” bevonden zich zowel personen die anderen beschuldigden omwille van hun gedrag, als personen die anderen beschuldigden omwille van hun leefomstandigheden. Een eerste voorbeeld illustreert dat zowel artsen als de administratie geloofden in wat Tash beschreef als de *personal behavior theory*. Zo schreef het Comité van Openbare Gezondheid te Antwerpen dat de cholera slechts ontstond “*bij personen die ongeregeld leven of onzindelijk in hunne huushouding zijn*”. In het citaat sprak het Comité van “*burgers*”, maar een zin eerder had ze het over “*werkmanshuisgezinnen*”. Het is bijgevolg mogelijk dat ze die groep nog steeds voor ogen had, en de “te vermijden” handelingen voornamelijk bij de arbeidersklasse situeerde.¹⁹³ Ook de artsen van de lokale geneeskundige commissie van Antwerpen deden aan *blaming* van het armere volk, wederom omwille van het gedrag dat het vertoonde. Meer bepaald wezen ze op zijn omgang met laudanum, een geneesmiddel dat ze gebruikten tegen cholera. Ze zeiden daarover dat het enkel hielp bij mensen die er op een gepaste manier mee omgingen, maar dat “*entre les mains du vulgaire qui en ignore la force, poussé par la peur, impatient, pressé d’obtenir un résultat et prenant dose sur dose sans mesure, elle devenait la cause de graves accidents*”.¹⁹⁴ Ze meenden met andere woorden dat de “massa” onbekwaam was om het geneesmiddel te gebruiken, omdat het de instructies niet juist zou opvolgen.

Ook op nationaal niveau deden geneeskundigen aan *blaming*. In een rapport van het Belgische *Conseil supérieur d’hygiène publique*, opgesteld op vraag van minister van Binnenlandse Zaken Alphonse Vandenpeereboom, raadden de commissieleden het “*public au général*” aan om dronkenschap en losbandigheid te vermijden en een gematigde, hygiënische levensstijl te volgen. Uit hun bewoordingen blijkt dat ze niet specifiek de lagere klassen viseerden, maar wel de manieren die een groot deel van de commissieleden wellicht associeerde met hen.¹⁹⁵ In de *Bulletin de l’Académie* klonken eveneens stemmen die zeiden dat cholera een gevolg was van wat zij beschouwden als buitensporig gedrag. De al eerdergenoemde dokter Fossion stelde bijvoorbeeld vast dat in gevangenissen, kloosters en abdijen de ziekte niet voorkwam. Hij concludeerde daaruit dat burgers – hij benoemde geen specifieke

¹⁹¹ Velle, ‘België in de 19de eeuw. Gevolgen van de blauwe dood.’, 100.

¹⁹² Van Gerven, ‘Cholera te Antwerpen. 19de eeuw. Realiteit en reacties’, 79-80.

¹⁹³ ‘Comité van openbare gezondheid te Antwerpen: aanwijzingen voor de heeren toezichters’, z.d., ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst, 641#147.

¹⁹⁴ *Rapport de la Commission médicale locale de la ville d’Anvers au sujet de l’épidémie du choléra de 1866*, 67.

¹⁹⁵ ‘Conseil supérieur d’hygiène publique: rapport sur les instructions concernant le choléra’ (Antwerpen, 1866), ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archieven van gemeenten voor hun aanhechting bij of fusie met Antwerpen, 1222#74.

sociale groep - de epidemie konden vermijden door een regulier en kalm leven te leiden.¹⁹⁶ Tot slot schreef dokter Valerius in de *Journal de médecine* dat de ziekte vooral toesloeg in arme, slecht verluchte wijken met weinig licht. Wellicht bedoelde hij daarmee de arbeiderswijken.¹⁹⁷ Die gedachte is in overeenstemming met de theorie die zei dat miasmen ervoor zorgden dat de armere bewoners sneller cholera opliepen dan de rest van de bevolking. Alhoewel bovenstaande voorbeelden niet specifiek Antwerps zijn, is het interessant om ze te vermelden. De kans is immers groot dat Antwerpenaren in contact kwamen met de ideeën, ofwel door erover te lezen, ofwel omdat ze aanwezig waren in een van de debatten.

Nu het duidelijk is geworden dat er twee mogelijke verklaringen rondgingen die een antwoord boden op de vraag waarom cholera meer armen dan rijken trof, kan ik expliciteren hoe de elite daar een einde aan wilde proberen te maken. Geïnspireerd op de ideeën die waren voortgekomen uit het degeneratiedenken, hoopte ze dat te realiseren. Dankzij de medicalisering van de maatschappij konden de hogere klassen in de tweede helft van de negentiende eeuw iets doen aan de zogenaamde degeneratie van de samenleving. Dokters hadden onder invloed van dat proces immers een prominentere plaats gekregen. Door die toegenomen legitimiteit konden ze makkelijker de rol van controleurs aannemen, zowel van individuele burgers als van de volledige maatschappij.¹⁹⁸

Degeneratiedenkens geloofden dat “degradatie” het gevolg was van zowel erfelijke factoren als van milieufactoren.¹⁹⁹ Zo meende de Antwerpse elite dat die twee aspecten samen konden verklaren waarom de arbeiders zich in “erbarmelijke” levensomstandigheden bevonden en waarom ze vatbaar waren voor onder andere alcoholisme, zedeloosheid, spijzucht en degeneratie.²⁰⁰ In heel België meende de burgerij dat dat door in te spelen op het milieu, ze al een deel van het degeneratieprobleem zou kunnen oplossen. Haar houding was met andere woorden niet fatalistisch. Vandaar dat ze meende dat ze de samenleving opnieuw kon verbeteren door de zogenaamd ontaarde individuen op te voeden.²⁰¹

In de visie van geleerden was het logisch om het zogenaamde verval van de maatschappij tegen te gaan door de lagere klasse op te voeden. Voor hen was het aanleren van beheersing in dat opzicht essentieel. De opvoeding van de armere klassen door de hogere klasse bestond uit verschillende componenten. Enerzijds wilde de burgerij meer inzetten op controle. Ze controleerde bijvoorbeeld welke huizen te “onhygiënisch” waren om in te leven en welke inwoners zich te “losbandig” gedroegen. In die context zetten autoriteiten soms leden van de lagere klassen uit hun huizen, omdat ze die te ongezond en vuil achtten.²⁰² Anderzijds ging ze een poging doen om via onder andere boeken, tijdschriften en lessen de bevolking op de hoogte te brengen van wat een goede hygiëne juist inhield, hoe

¹⁹⁶ Borlée, ‘Traitement rationnel du choléra’, *Bulletin de l’Académie Royale de Médecine de Belgique* 2, nr. 9 (1866): 879.

¹⁹⁷ Valerius, ‘Quelques nouvelles considérations sur les causes et le traitement du choléra’, 338.

¹⁹⁸ Karel Velle, ‘Arts, geneeskunde en samenleving: medicalisering in België in de 19de en 20ste eeuw’ (Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Gent, Rijksuniversiteit Gent. Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 1987), 1087.

¹⁹⁹ Nys, ‘De Ruiters van de Apocalyps.’, 24-25.

²⁰⁰ Blondé, Van Dijck, en Vrints, ‘Een probleemstad?: spanningsvelden tussen burgerlijke waarden en sociale realiteiten’, 297.

²⁰¹ Nys, ‘De Ruiters van de Apocalyps.’, 24-25.

²⁰² Tollebeek, Vanpaemel, en Wils, ‘Een codewoord’, 4-5.

een goed burger leefde, en zo verder.²⁰³ Via die kanalen raadde ze burgers bovendien aan om een “gematigdere” levensstijl te beoefenen. Dat betekende: niet te veel alcohol, niet te veel eten en niet te veel feesten.²⁰⁴ Wat ze juist zag als “te veel” legde ze echter zelden uit, waardoor het onderricht vaak vaag bleef.²⁰⁵

Door de “degeneratie” van de samenleving aan te pakken, hoopten de hogere klassen ook tegemoet te komen aan de cholera-epidemie van 1866. Zij die geloofden dat het gedrag van de armere bevolking aan de basis lag van de verspreiding van de cholera, waren van mening dat een in hun ogen correcte opvoeding voor een kentering kon zorgen, meer bepaald in mentaliteit en handelingen.²⁰⁶ Zo meenden ze dat het afraden van veel alcohol drinken en het invoeren van een sluitingsuur voor de herbergen zou helpen om de ziekte terug te dringen.²⁰⁷ Diegenen die veronderstelden dat het miasmen waren die ervoor zorgden dat de epidemie meer armen dan rijken trof, vermoedden dat onderricht over onder andere hygiëne de situatie kon veranderen. Een “properdere” en “gezondere” levensstijl zou er immers voor zorgen dat de miasmen de behoeftige inwoners niet meer zouden gebruiken als bron voor nieuwe kracht. Ze redeneerden dat als de dampen geen nieuwe energie zouden krijgen, zij de ziekte ook niet verder zouden kunnen verspreiden.²⁰⁸

Hygiënecontroles en verplichte saneringen in arbeiderswijken zijn echter voorbeelden van maatregelen die zowel aanhangers van de *personal behavior theory* als van de miasmentheorie namen. Ook diegenen die meenden dat handelingen en leefomgeving er samen voor zorgden dat cholera bepaalde individuen meer trof dan anderen, waren er voorstander van.²⁰⁹ Het merendeel van de elite hechtte met andere woorden veel belang aan hygiëne en dat bleek eveneens uit het bronnenonderzoek. In bijvoorbeeld het vulgariserend nationaal tijdschrift *Le médecin de la famille* kon de gewone bevolking, ook de Antwerpse, verschillende hygiëne-instructies lezen. In een artikel van de editie van 1867 schreef de auteur, die niet bij naam werd genoemd, dat de kans klein was dat de cholera dat jaar zou terugkomen. Hij benadrukte echter dat het toch nuttig was om zo hygiënisch mogelijk te blijven leven en gezond te blijven eten.²¹⁰

De net beschreven instructies tegen de epidemie en tegen een verdere maatschappelijke “degeneratie” zijn in mijn ogen een voorloper van latere hygiënistische praktijken. Hygiënisten waren voorstander van een verbetering van de situatie waarin de gewone bevolking leefde, zowel op vlak van hun gezondheid als op moreel en sociaal vlak. Bijgevolg stond interventie in het leven van de lagere klassen centraal bij hun handelingen: de verschillende

²⁰³ An Vandenberghe, ‘Lijden, ziekte en genezing: visies van predikanten en artsen (1693-1868)’ (Onuitgegeven meesterproef, KU Leuven, Faculteit Letteren, 2000), 186.

²⁰⁴ Tollebeek, Vanpaemel, en Wils, ‘Een codewoord’, 4-5.

²⁰⁵ Nys, ‘De Ruiters van de Apocalyps.’, 33.

²⁰⁶ Havelange, ‘Een wereld van belangen’, 81-82.

²⁰⁷ Standaert, ‘De cholera te Antwerpen’, 135.; Velle, ‘België in de 19de eeuw. Gevolgen van de blauwe dood.’, 101.

²⁰⁸ Havelange, ‘Een wereld van belangen’, 81.

²⁰⁹ Standaert, ‘De cholera te Antwerpen’, 135.; Velle, ‘België in de 19de eeuw. Gevolgen van de blauwe dood.’, 101.

²¹⁰ ‘Maladies régnantes’, 30 juni 1867, 133.

overheden moesten zich meer inzetten. Voor de jaren 1870 was de beweging nog voornamelijk lokaal actief, maar vanaf 1876 was ze dat ook nationaal, na de oprichting van de *Société Royale de Médecine Publique*.²¹¹

Het discours dat de rijkere gebruikten voor de opvoeding van de rest van de bevolking was erg moraliserend en polariserend. Een artikel van de Brusselse dokter Van Den Corput uit het tijdschrift *Journal de la médecine* illustreert dat. Het volgende citaat maakt duidelijk dat de geneesheer geloof hechtte aan de degeneratietheorie, en meer bepaald meende dat de door hem gepercipieerde degradatie kon resulteren in ziektes: “*Nous ne saurions assez le répéter, il est un fait que l'on semble trop souvent vouloir se dissimuler, c'est que la dégradation physique entraîne forcément la dégradation morale de l'homme. Les vices et les crimes, aussi bien que les maladies, couvent et se développent dans l'ombre des bouges infects où croupit l'insalubrité. La mendicité, l'ivrognerie, la prostitution et le vol, ne sont que trop souvent les hôtes de ces lieux réprouvés où la misère ne trouve d'autres consolation que l'abrutissement ; à moins que, se réveillant enfin de sa lourde apathie, la dignité humaine ne déchaîne un beau jour contre la société imprévoyante et égoïste ses brutales vengeances chargées d'envies et de haine séculaires ; car, qu'on ne l'oublie pas, c'est de ces ignobles repaires où fermentent tous les levains du mal, que sortent, tôt ou tard, implacables et terribles, les pestes et les révolutions!*”²¹² Uit het citaat blijkt dat de geneesheer zowel bepaalde “immorele” gedragingen – zoals criminaliteit, prostitutie en dronkenschap – als de “smerige” fysieke omgeving waarin een deel van de bevolking moest leven, als oorzaken van de morele “degeneratie” van de samenleving zag. Die zaken situeerde hij bij de arme bewoners van industriële wijken. Aan de hand van een opsomming van woorden met een zware, negatieve lading gaf hij zijn boodschap meer effect. In zijn artikel had hij het enkel over de arbeiders en ging hij niet in op de situatie waarin hij en de rest van de rijkere bevolking leefden. Toch is het mogelijk dat hij die tweede groep zag als tegengesteld aan de andere, en dus aan *othering* deed. Als we die lijn volgen, ging hij met andere woorden mee in het polariserend taalgebruik van zijn tijdgenoten. Het is bovendien mogelijk dat hij het gedrag en de woonwijken van zijn eigen groep, die hij als tegengesteld aan de gewone bevolking beschouwde, als voorbeeld zag voor de arbeidersklasse.

Met zijn artikel wilde Van den Corput waarschuwen voor “het kwaad” dat een verdere “degeneratie” van de maatschappij zou voortbrengen, namelijk epidemieën en revoluties. Hij stelde bijvoorbeeld dat de overbevolking waarin een groot deel van de samenleving moest wonen, de kans op cholera deed toenemen. Om dat probleem op te lossen had hij een plan uitgestippeld. De stad Brussel zou nieuwe woningen kunnen bouwen op “*les nombreux terrains vagues existant entre les différents faubourgs de l'agglomération bruxelloise*”. Ze zou daarenboven pleinen en publieke ruimtes moeten aanleggen waar arbeiders terechtkonden om samen te komen om te lezen, te baden en te sporten. Zo een omgeving zou volgens Van Den Corput helpen “*à moraliser les classes ouvrières qu'à préparer pour l'avenir une race plus forte et plus vaillante*”.²¹³ Hier komt duidelijk het vooruitgangsideaal naar

²¹¹ Joris Vandendriessche, ‘Medische expertise en politieke strijd: de dienst medisch schooltoezicht in Antwerpen, 1860-1900’, *Stadsgeschiedenis* 2 (2011): 16.

²¹² Edouard Van Den Corput, ‘Variétés - bulletin des épidémies’, *Journal de médecine, de chirurgie et de pharmacologie* 43, nr. 2 (1866): 316.

²¹³ Van Den Corput, 316.

voren, namelijk dat er in de toekomst een “sterker en moediger ras” zou zijn. Ook aanwezig was het moraliserend idee van een elite die de arbeiders moet opvoeden om los te komen van de “degeneratie” die in zijn ogen de samenleving aan het bedreigen was. Door in te spelen op de angst van zijn lezers voor de “massa”, poogde Van Den Corput hen aan te zetten tot actie. Meer bepaald riep hij hen op om de zogenaamde degeneratie van de maatschappij tegen te gaan door het probleem van overbevolking op te lossen. Het artikel is met andere woorden een illustratie van wat Monique Scheer een emotionele praktijk noemt.

Het in Antwerpen uitgegeven boekje *Les victimes du choléra* is een ander voorbeeld van een emotionele oproep om de gepercipieerde degeneratie van de samenleving tegen te gaan. Het is dus eveneens een voorbeeld van een emotionele praktijk. Zoals al eerder vermeld, werd het geschreven door een anonieme auteur, die beweerde een arts te zijn. Hij startte met een beschrijving van de cholera in Antwerpen in het jaar 1859 en introduceerde twee meisjes uit de arbeidersklasse, Sophie en Justine. Hij gaf daarbij een uitgebreide schets van hun leefsituatie. “*C'est là que grouille et que végète dans toute la laideur de sa cynique réalité la dernière expression de la misère, des souffrances et du vice du peuple. Tous ceux auxquels l'immensité de leur misère refuse jusqu'à un rayon de soleil viennent chercher un refuge dans les tanières humides de cette impasse obscure où ne règne jamais qu'un demi jour douteux. Dans ces réduits dont on ne voudrait ni pour son cheval, ni pour son chien, la pauvreté, nue, décharnée et hideuse, vit côte à côte avec la débauche et le vice des basses classes.*”²¹⁴ Het citaat toont aan dat de auteur, net zoals dokter Van Den Corput, op twee manieren aan *othering* deed. Hij beschreef de lagere klassen immers zowel op vlak van hun gedrag als op vlak van hun leefomgeving als “anders” dan de rest van de bevolking. Doorheen de volledige tekst creëerde hij bovendien een semantisch veld rond de arbeiders, die hij voorstelde als vuil, arm, losbandig en ellendig. Nadat hij hun handelingen en leefomgeving had bestudeerd, was hij dan ook niet verbaasd dat zij het vaakst bezweken aan de cholera.²¹⁵

De ouders van beide meisjes waren gestorven ten gevolge van de epidemie. Derhalve bracht de schrijver, die zichzelf meerdere malen in emotionele termen beschreef, hen uit medelijden onder de hoede van een kennis: een oudere, “deftige” vrouw.²¹⁶ Het tweede deel van zijn werk gaat in op de situatie in 1866. De dokter gaf toen toe dat hij de twee meisjes helemaal vergeten was, tot hij Justine opnieuw tegenkwam. Zij was er met de hulp van de oudere vrouw in geslaagd uit het arbeidersmilieu te ontsnappen en te trouwen. Intussen liet ze zich aanspreken als Madame Helmann. De auteur beschreef haar als “*une personne d'une classe distinguée*” met “*le visage doux et quelque peu sérieux, malgré la beauté de cette dame*”.²¹⁷ Die omschrijving staat in schril contrast met hoe hij personen uit de arbeidersklasse beschreef, wat illustrerend is voor de sociale polarisatie van die tijd.

Madame Helmann wist niet hoe het met haar jeugdvriendin Sophie was afgelopen, omdat de twee elkaar uit het oog waren verloren. De eerstgenoemde was wel actief gebleven in de omgeving waarin ze was opgegroeid om voor

²¹⁴ *Les victimes du choléra*, 7.

²¹⁵ *Les victimes du choléra*, 3.

²¹⁶ *Les victimes du choléra*, 11-12.

²¹⁷ *Les victimes du choléra*, 15.

hulpbehoevende arbeiders te zorgen. Na haar ontmoeting met de arts besloot ze dan ook even mee op huisbezoek te gaan. Daar troffen ze een erg zieke vrouw aan, die Sophie bleek te zijn. Zij bevond zich nog steeds in dezelfde situatie als zeven jaar eerder. Volgens de auteur was haar toestand er zelfs op achteruitgegaan. Hij had het immers over “*la dégradation de cette malheureuse femme*”. Uit de tekst wordt duidelijk dat, toen ze zag in wat voor toestand haar vroegere vriendin zich bevond, Madame Helmann erg emotioneel werd en er zelfs wat ziek van werd. Dat volgt uit de woorden van de schrijver, die haar beschreef als “*toute pâle*” en “*agitée comme par un pressentiment tremblant*”. Dat was volgens hem het gevolg van “*cette triste scène, dans l’ignoble mansarde, où la mort planait en ce moment*” die hij nooit zou vergeten.²¹⁸ Hij beschreef met andere woorden zowel zijn eigen, individuele gevoelens als die van zijn patiënten en hun omgeving. In zekere zin vertolkte hij in dit verhaal dus ook de stem van niet-medisch geschoolden – niet alleen uit de lagere, maar ook uit de hogere klassen. Hun emoties stelde hij voor als homogeen; uit het verhaal zouden lezers dan ook kunnen besluiten dat iedereen de epidemie op dezelfde manier ervaarde.

Wat eerder in het boekje had de auteur de arbeiders rechtstreeks aangesproken. Hij had geschreven dat zij slachtoffers waren geworden van hun eigen gewoonten en misbruiken en hun lage weerstand tegen de cholera. Sophie bleek daarop geen uitzondering. Zij was net zoals haar broer en echtgenoot het slachtoffer geworden van wat velen als kenmerken van degeneratie beschouwden, ze was namelijk verslaafd aan alcohol en leefde in een “vuile, verwaarloosde” woning. Enkele dagen na het huisbezoek bleek bovendien dat het lijk van de broer van Sophie in een kanaal was gevonden; wellicht was hij daar in zijn dronken toestand in gevallen.²¹⁹ Toch klonk de toon van de auteur in dit verhaal niet beschuldigend ten opzichte van Sophie en haar gezin. Dat staat in contrast met de gebruikelijke aanklagende houding van degeneratiedenkers in die tijd. Volgens historica Liesbet Nys legden zij vaak de schuld van hun zogenaamde afwijkingen bij de “gedegenererde” individuen zelf. Toch duiden ze soms ook slachtoffers aan, bijvoorbeeld kinderen die in de situatie waren beland als gevolg van erfelijke factoren. In hun ogen was het oneerlijk om die kinderen verantwoordelijk te stellen voor hun gedrag.²²⁰ Dat was ook de houding van de auteur van dit werk, wanneer hij over Sophie sprak.

De schrijver eindigde zijn werk met een oproep aan de rijkere bevolking om actie te ondernemen. Hij beseftte dat het verhaal van Justine uitzonderlijk was, maar dat “*entre ces deux extrêmes il y a un immense terrain où la charité bien entendue peut agir efficacement contre les souffrances physiques et les peines morales qui attendent surtout les orphelins*”. Uit het voorbeeld dat hij had gezien, putte hij hoop dat de samenleving kon genezen van de zogenaamde degeneratie. De toekomst van weeskinderen hing volgens de auteur dus af van de hulp van de hogere klassen. Hij beweerde bovendien dat het in hun eigen belang was om die kinderen te helpen; zo zouden ze immers een verdere “degradatie” van de maatschappij vermijden. Hij sprak hen rechtsreeks aan: “*Donnez donc, vous qui êtes riches, vous qui êtes bons [...] Ouvrez leur une place [...] Songez que l’abjection morale des pauvres est une*

²¹⁸ Zie respectievelijk : *Les victimes du choléra*, 16-20, 21, 17, 19.

²¹⁹ *Les victimes du choléra*, 14, 21.

²²⁰ Nys, ‘De Ruiters van de Apocalyps.’, 34.

gangrène infectante qui fait plus de ravages et se propage d'une manière plus terrible dans la classe ouvrière que le choléra lui-même".²²¹ Bij deze tekst, die ik beschouw als een emotionele praktijk, moet echter een kanttekening worden gemaakt. Omdat de auteur anoniem bleef en het om een werk gaat met een duidelijke politieke boodschap en met een erg polariserend taalgebruik, is het denkbaar dat de schrijver geen deel uitmaakte van de medische wereld, maar wel van de politieke. Het is mogelijk dat hij gebruik wilde maken van de autoriteit die dokters hadden, om zo meer mensen te overtuigen van zijn zaak.

Er waren ook stemmen die minder ingingen op het idee van degeneratie, maar wel tegen sociale polarisatie waren. Zo koos onder andere de al eerder vermelde Brusselse dokter Léopold Durant de kant van het 'gewone volk'. In zijn ogen deed de nationale overheid, hoewel ze vreesde dat dat gewone volk in opstand zou komen, niets voor haar. Hij verweet de Belgische staat dat ze niet beseftte dat ze zich in een vicieuze cirkel bevond. Haar reactionaire houding, die hij op een ironische wijze benoemde als "*la doctrine de la philanthropie moderne*" zou volgens hem juist leiden tot revolutie. Hij schreef bovendien dat "*la lutte du despotisme contre l'humanité aura une fin*" en dat de overheden de Belgische natie op dat moment helemaal niet richting vooruitgang leidden, maar juist richting "ontmenselijkheid".²²² De bovenstaande uitspraken lezen als een maatschappijkritiek verborgen achter een kritiek op het cholera-beleid, waarbij Durant de rol aannam van voorman van een arbeidersklasse die onderhevig was aan onderdrukking door de staat. Hij sloot af met: "*Je ne serai heureux que lorsque les peuples le seront*".²²³ Door te verwijzen naar een gevoel van geluk, bespeelde Durant zijn lezerspubliek; in zekere zin verbond hij zijn geluk aan dat van hen. Iemand die hoorde bij de hogere klassen zou pas vreugde ondervinden zodra de lagere klassen dat hadden gevonden.

Desalniettemin is er ook in zijn werk sprake van *othering* ten opzichte van de arbeiders. De auteur stelde hen immers voor als levend in een totaal andere wereld, waarin een "*dégradation morale [...] achève d'ôter à l'ouvrier tout ressort pour résister au mal*". Er was sprake van *othering* op twee vlakken. Een eerste manier waarop Durant daaraan deed was door de levensomstandigheden van de lagere klassen te beschrijven als afwijkend van de andere sociale groepen. Het volgende citaat illustreert dat: "*Visitez les logements des ouvriers, pénétrez dans les bouges infectés où ils vivent; voyez leur misère et vous comprendrez qu'à un moment donné il y ait des murmures contre la richesse, que le peuple se révolte et réclame l'appui, la justice et l'assistance auxquels il a droit. D'un autre côté, n'est-il pas de l'intérêt du devoir de tout bon citoyen, de chercher à améliorer le sort des masses, à augmenter leur bien-être?*". Opnieuw waarschuwde de arts, die meer autoriteit hoopte uit te stralen door zijn lezers op een gebiedende manier rechtstreeks aan te spreken, voor een revolutie van de arbeiders. Dat zou de overheid volgens hem kunnen tegenhouden door hun leefsituatie te verbeteren. Een tweede manier waarop Durant zichzelf onderscheidde van de armere bevolking was op vlak van mentaliteit. Enerzijds zei hij over de arbeiders dat zij in staat waren tot dezelfde gevoelens van liefde en vriendschap als de rijkere klassen, maar anderzijds, een aantal

²²¹ *Les victimes du choléra*, 22.

²²² Durant, *L'épidémie cholérique de 1866 et l'intervention du gouvernement*, 27-28.

²²³ Durant, 35.

pagina's verder, beweerde hij dat vriendschap niet bestond bij hen. Dat ze isolatie niet schuwden en dat vriendschappen hen niet tegenhielden om te vluchten voor de cholera, maakte dat voor hem duidelijk.²²⁴

Onder invloed van de degeneratietheorie beschuldigde de elite de lagere klassen ervan verantwoordelijk te zijn voor de verspreiding van de epidemische ziekte. Dat fenomeen noemen onderzoekers *blaming*. Om iets aan de “degeneratie” van de samenleving te doen, wilde de elite de lagere klassen opvoeden. Dat deed ze door hen te controleren en hen te voorzien van informatie over wat een goede hygiëne volgens hen juist inhield. Op die manier hoopte ze ook de epidemie in te dammen. Daarbij maakte ze gebruik van een erg polariserend en moraliserend discours. In het volgende deel staan niet de ideeën van de hogere klassen centraal, maar wel die van de gewone bevolking.

2.2 Een complexe verhouding met de artsen en de overheid

Ann Kelly, Frédéric Keck en Christos Lynteris, drie sociaal antropologen die zich gespecialiseerd hebben in medische thema's, beschouwen epidemieën als “*total social phenomena: processes and events which encompass and exercise a transformational impact on social life whilst at the same time functioning as catalysts of shifts and ruptures as regards human/non-human relations*”. Ze zien epidemieën bovendien als crisissen die controlepraktijken zoals quarantaine, segregatie en isolatie legitimeren.²²⁵ De weerstand tegen die praktijken – zoals die bestond in Antwerpen in 1866 – is in die visie een bijproduct van epidemieën. In dit subhoofdstuk behandel ik de houding van de gewone bevolking tegenover de verschillende overheden en de artsen en de maatregelen die ze oplegden om de cholera in te dammen. Daarbij nemen geruchten een prominente plaats in. Vervolgens ga ik in op de pers, de kritiek die ze kreeg en de geruchten die ze ontcrachtte. Tot slot focus ik op escapisme, en meer bepaald de tendens van de lagere klassen om zich naar kroegen te begeven. Daarbij zal ik ook ingaan op de discussie over de rol van alcohol.

Epidemieën geven aanleiding tot allerlei geruchten, die een antwoord willen bieden op diverse zaken, gaande van de oorzaak en de “schuldige” van de epidemie tot de aard ervan. Siniša Malešević, professor sociologie aan het *University College* in Dublin, stelt dat complottheorieën over epidemieën al een eeuwenlange geschiedenis kennen, maar dat sinds de opkomst van het nationalisme de aard ervan is veranderd. Terwijl de premoderne complottheorieën voornamelijk van theologische aard waren, waren ze vanaf het einde van de achttiende eeuw eerder van een nationalistische aard.²²⁶ In de negentiende eeuw gingen onder de gewone bevolking verschillende geruchten de ronde over de cholera-epidemie. Die zorgden ervoor dat ze in heel Europa zowel de overheid als de artsen wantrouwde.

²²⁴ Zie respectievelijk : Durant, 10, 71, 11-21.

²²⁵ Ann H. Kelly, Frédéric Keck, en Christos Lynteris, red., *The Anthropology of Epidemics* (Londen: Taylor & Francis, 2019), voorwoord, 1-3.

²²⁶ Siniša Malešević, ‘Imagined Communities and Imaginary Plots: Nationalisms, Conspiracies, and Pandemics in the *Longue Durée*’, *Nationalities Papers* 50, nr. 1 (2022): 46.

Zoals hierboven al werd uitgelegd, zag de hogere klasse de gewone bevolking als de schuldige van de verspreiding van de cholera. Binnen die gewone bevolking waren er echter stemmen die stelden dat het de overheid en de artsen waren die verantwoordelijk waren voor de ziekte, of voor de wantoestanden die ermee gepaard gingen. Ze viseerden ten eerste de verschillende overheden omwille van hun steeds groter wordende rol: sinds de zeventiende eeuw hadden zij steeds meer macht verworven, waardoor zij in de negentiende eeuw actie konden nemen tegen de epidemie. Omdat dokters de maatregelen die de overheden hadden getroffen moesten uitvoeren en controleren, werden zij het tweede “doelwit” van de gewone bevolking.²²⁷ Dit hoofdstuk belicht welke weerstanden er juist waren. Ik ga eerst in op de weerstanden tegen de overheid en vervolgens op die tegen de medische sector.

Ten eerste was er weinig vertrouwen in de overheid, zowel in de nationale overheid als in het Antwerps stadsbestuur. Dat Antwerps stadsbestuur had op vraag van de artsen isolatiemaatregelen ingevoerd om de cholera in bedwang te houden. Hoewel de stad Antwerpen samscholingen nooit heeft verboden in 1866, voerde ze wel verboden in op bals, andere feesten en kermissen. Leden van het gemeentebestuur gingen er namelijk van uit dat mensen zich daar vaak bedronken, wat in hun ogen tot meer besmettingen zou leiden.²²⁸ Toch waren er ondanks dat verbod nog steeds feesten die doorgingen. Dat wordt duidelijk uit een brief van de democratisch-Vlaamsgezinde burgemeester van Antwerpen, Jozef Cornelis Van Put. Die was lid van de Meetingpartij, een Antwerpse partij die expliciet gekant was tegen het beleid van de Belgische regering en over Antwerpen regeerde tussen 1862 en 1872.²²⁹ In zijn brief gericht aan de politiecommissaris, legde Van Put uit dat de vigilantkoetsiers en de bakkersgasten van Antwerpen gevraagd hadden om hun bal uitzonderlijk te laten doorgaan. Hij deelde mee dat hun bals mochten doorgaan, en beval de commissaris om enkele mensen daarover in te lichten.²³⁰ Een dergelijke uitzondering bleek echter niet heel zeldzaam. Een brief van een dag ervoor toont namelijk aan dat de burgemeester toen eveneens vroeg om ook een ander bal te laten doorgaan, ondanks het officiële verbod erop.²³¹

Er zijn twee mogelijke verklaringen voor die uitzonderingen. Ten eerste waren de organisatoren van de bals wellicht leden van de hogere klasse. Mogelijk geloofden diegenen die in de stadsraad zetelden dat hun feesten “deftig” zouden blijven en bijgevolg een minimaal gevaar zouden betekenen voor de verdere verspreiding van de epidemie. Dat idee paste binnen het kader van de degeneratietheorie. Toch is het verkeerd om te veronderstellen dat iedereen die een afkeer had voor de lagere klassen, de degeneratietheorie aanhing. Ten tweede is het mogelijk dat de burgemeester de feesten toch liet doorgaan in de hoop dat de initiatiefnemers bij de volgende verkiezingen op hem zouden stemmen. Het is denkbaar dat die toepassing van een dubbele standaard ertoe leidde dat onder de

²²⁷ Evans, ‘Epidemics and revolutions: Cholera in nineteenth-century Europe’, 136-37.

²²⁸ Standaert, ‘De cholera te Antwerpen’, 135.

²²⁹ Lode Wils, ‘Meetingpartij’, in *NEVB Online*.

²³⁰ ‘Brief van de burgemeester aan de politiecommissaris over de bals van de vigilantkoetsiers en de bakkersgasten’, 5 oktober 1866, ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst, 641#147.

²³¹ ‘Brief van de burgemeester aan de politiecommissaris over het uitzonderlijk laten doorgaan van een bal’, 7 oktober 1866, ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst, 641#147.

gewone bevolking de gedachte leefde dat het stadsbestuur hypocriet was. Het kan dat die groep zich daarom miskend voelde. Door een gebrek aan bronnen *from below* kan ik die hypothese echter niet bevestigen.

Het stadsbestuur had (isolatie)maatregelen opgelegd om de cholera in te dammen; daar kwam langs twee kanten kritiek op. Enerzijds waren er stemmen die vonden dat de maatregelen te ver gingen. Nadat het bestuur een verbod had ingevoerd op religieuze processies, brak er bijvoorbeeld protest uit.²³² Een voorbeeld uit de bronnenanalyse toont bovendien hoe een gezelschap van muzikanten een brief stuurde naar de stadsraad van Antwerpen, met de vraag om het verbod op dansen terug te schroeven. Haar inkomsten waren immers afhankelijk van het doorgaan van die partijen. Als bijkomend argument verwees ze naar andere steden zoals Gent en Brussel, die geen feesten afgelasten. Met 68 handtekeningen en een dramatisch, persoonlijk taalgebruik hoopten de muzikanten hun gemeentebestuur van gedachten te doen veranderen. Zo schreven ze: “*Maar hachtbare heeren, indien U alle wist wat wij geleden hebben door die opschorsing onzer broodwinning, zoudt gij medelijde hebben met den ongelukkigen toestand waar wij alle ons in bevinden tengevolge van dien zoo dierbaren maatregel. Mijnhere, er bevinden zich tusschen ons vaders van huisgezinnen die de nooddrift moeten verschaffen aan 9 en 10 personen, en die door Uw besluit de middelen ontnomen zijn, die zich tot den bedelzak zouden moeten begeven indien Gij, Mijnhere, het tegenwoordig besluit langer in werkzaemheid hield*”.²³³ De auteurs deden hier duidelijk een poging om medelijden op te wekken. Ze hoopten op een afschaffing van het verbod en door te verwijzen naar hun kinderen, wilden ze inspelen op de gevoelens van het stadsbestuur. De brief is met andere woorden een voorbeeld van een emotionele praktijk. Verder verscheen in het Antwerpse dagblad *Het Handelsblad* een artikel waarin stond geschreven dat “*langs alle kanten ryzen klachten tegen de regeering, die zoo lang gewacht heeft, vooraleer het bevel te geven, dat er geene bals mochten gehouden worden*”. Dat citaat zou op twee manieren kunnen worden geïnterpreteerd, enerzijds als een kritiek op het verbod en anderzijds als een kritiek op het te late ingrijpen van de stad. Toch kwam de klacht er wellicht om de eerste reden. De liberale krant deelde later immers ook mee dat de late communicatie van de stad ervoor had gezorgd dat verschillende ondernemingen verlies hadden geleden.²³⁴

Anderzijds is gebleken dat er wel degelijk mensen waren die vonden dat de maatregelen onvoldoende waren of te laat kwamen. Volgens sommigen vereiste de cholera-epidemie meer regels. In *Het Handelsblad* verscheen bijvoorbeeld een lezersbrief waarin een inwoner van de Molenaarsstraat aanklaagde dat de stad Antwerpen allerlei maatregelen nam, maar dat er geen geld was om zijn straat te saneren, die “*zich in zoo slechten staat [bevond] dat de bewoners der naburige straten weg omgaan, om er niet te passeeren*”. Ook die brief is een voorbeeld van een emotionele praktijk. De auteur poogde immers om door het opwekken van emoties bij zijn lezers, hen ervan te overtuigen dat de stad dringend iets aan de toestand van de straat moest doen. Hij zei: “*Ik acht den armsten man zooveel als mijzelve, Mijnheer; maar ik denk dat het onrechtvaardig is, wanneer men voor dien man alle maatregelen neemt, van ons aan al de gevaren der schrikkelijke ziekte blootgesteld te laten; en notans [sic] is M. de*

²³² Koen Fillet, ‘Kermis in de Cholertijd’, Het Geheugen van de Mug, 20/09/2021.

²³³ ‘Brief van muzikanten aan het Antwerps College van Burgemeesters en Schepenen waarin ze hun ontevredenheid uiten over het verbod op dansen’, z.d., ANTWERPEN, collectie Felixarchieef, Archief van de Gezondheidsdienst, 641#147.

²³⁴ ‘ANTWERPEN, 8 October. Cholera-morbus. 1832 - 1866’, *De Koophandel*, 8 oktober 1866, 3.

burgemeester reeds door geneesheren van het gevaar verwittigd geweest".²³⁵ Op basis van dat citaat lijkt de brief geschreven te zijn door iemand die niet tot de laagste klasse behoorde, maar eerder tot de middenklasse en zich miskend voelde. Hij verweet de burgemeester immers enkel aan de meest armen te denken.

Ook over de hygiënische omstandigheden van bepaalde plaatsen kwamen soms klachten. Dat was bijvoorbeeld het geval in een artikel uit het weekblad *De Vrijheid*, dat schreef over de stank van de Antwerpse Zwanengang, waarin een slachthuis was gevestigd. Hoewel het slachthuis een nieuwe vloer had aangelegd, bleef de stank volgens de anonieme auteur onverdraaglijk. Bovendien negeerden zowel de politie, de medische commissies als het stadsbestuur de klachten erover. In het artikel schreef de auteur dat het niet anders kon dan dat uit die stank de cholera zou voortkomen. Dat de drie net genoemde instanties zich daar niet eens over uitspraken, zag hij als "*smeerlapperij*".²³⁶ Tot welke sociale klasse de auteur van het artikel behoorde is niet duidelijk, maar het staat vast dat hij kritisch stond tegenover zowel de geneeskunde als de politiek.

Ook een deel van de meer gegoeden keerden zich tegen de maatregelen van de stad. Zo boden sommige verhuurders van arbeiderswoningen weleens weerstand. Omdat het Antwerps bestuur het recht had om onhygiënische huizen die zich in een slechte toestand bevonden onbewoonbaar te verklaren, verloren zij een deel van hun inkomsten. In de voor dit onderzoek ingekeken processen-verbaal zijn enkele voorbeelden terug te vinden van rapporten die de stadspolitie had opgesteld na het onbewoonbaar verklaren van een pand.²³⁷ Uit één daarvan blijkt dat een huurder – wellicht iemand die behoorde tot de lagere klasse – zich kante tegen die uitzetting. Zo weigerde hij om zijn woning te verlaten en bedreigde hij vervolgens de politie. Wanneer die hem wilde oppakken, probeerde hij te ontsnappen. Uiteindelijk kon de politie hem toch arresteren, nadat de man geweld had gebruikt tegen zowel de politie als de omstaanders die zijn ontsnapping wilden tegenhouden.²³⁸

De verhuurders waren niet alleen tegen de maatregelen omdat ze dan inkomsten zouden verliezen, maar ook omdat ze de renovatie van hun panden zelf zouden moeten financieren. Ze reageerden op die maatregelen door de stad ervan te beschuldigen de opgelegde hygiënevoorschriften zelf niet na te leven. Ze verkondigden bovendien dat het stadsbestuur geen alternatieve opvangplaatsen voorzag voor diegenen die uit hun huis waren gezet. Sommige politici gaven toe aan die weerstand en versoepelden de regels, omdat ze geen stemmen wilden verliezen. Het merendeel van de verhuurders had immers stemrecht.²³⁹ Zoals eerder vermeld, kante een ander deel van de burgerij

²³⁵ 'Ingezondene stukken. Stadsbelangen', *Het Handelsblad*, 19 mei 1866, 2.

²³⁶ 'Nogmaals het bloed-depot in den Zwanengang', *De Vrijheid. Weekblad voor het volk*, 1 juli 1866, 1.

²³⁷ 'Proces-verbaal nr. 291' (Antwerpen. Derde Wijk, 4 juli 1866), ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Politiearchief, 450#93.; 'Proces-verbaal nr. 329' (Antwerpen. Derde Wijk, s.d.), ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Politiearchief, 450#93.

²³⁸ 'Proces-verbaal nr. 186' (Antwerpen. Zesde Wijk, 13 augustus 1866), ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Politiearchief, 450#209.

²³⁹ Van Gerven, 'Cholera te Antwerpen. 19de eeuw. Realiteit en reacties', 77-79.

zich evenzeer tegen het cholera-beleid, namelijk de liberale handelaars. Zij waren geen voorstander van de isolatiemaatregelen omdat die de handel belemmerden.²⁴⁰

Naast het wantrouwen ten opzichte van de verschillende overheden, keek een deel van de gewone bevolking ook met argwaan naar de medische wereld. Op de achterdocht in die tweede groep ga ik nu in. Volgens Karel Velle waren er verschillende redenen voor dat wantrouwen. Een eerste oorzaak was sociaal-cultureel. Traditionele opvattingen, zoals fatalisme en het idee van in een gesloten gemeenschap te leven, zorgden ervoor dat ideeën over ziekte, de dood en het lichaam moeilijk te veranderen waren. Bovendien ging de meerderheid van de gewone bevolking naar hun familie of naar de Kerk voor advies, en niet naar een dokter. Een tweede reden van argwaan was van psychologische aard: hoewel de jaren 1860 tijden van verandering waren, waardeerden velen uit de lagere klassen de vele innovaties niet. Ook de toenemende macht van artsen binnen de samenleving beschouwden zij als iets nieuws. Een laatste reden waarom de lagere klassen weinig in contact kwamen met de medische sector was de hoge kost van het doktersbezoek. Als gevolg van dat gebrek aan contact veranderden hun opvattingen over dokters ook niet.²⁴¹ Toch dient hier genuanceerd te worden: de meest behoeftigen konden gratis een beroep doen op de armdokters en kwamen dus mogelijk wel in contact met de medische wereld. Ik veronderstel dat het bij de lagere klassen, en zeker bij de arme plattelandsbewoners, de norm was om argwanend tegenover de geneeskunde te staan. Toch ben ik mij ervan bewust dat hun opvattingen wellicht niet zo homogeen waren. Waarschijnlijk waren er binnen het gewone volk eveneens personen die zich verzetten tegen dat wantrouwen en wel openstonden voor medisch advies.

Dat een groot deel van de gewone bevolking niet veel vertrouwen in de geneeskundige sector had, wordt duidelijk uit het vulgariserende tijdschrift *Le médecin de la famille*. Dat tijdschrift was gericht op de hele Belgische bevolking, en bijgevolg ook de Antwerpse. In een reeks artikels getiteld *Un marchand de santé: bourreau et médecin* vergeleek een zekere Charles de Ganges hen met beulen. Het lijkt om een satirisch artikel te gaan, waarin de auteur zich voordeed als iemand die argwanend stond tegenover geneeskundigen. Ik veronderstel dat het om satire gaat omdat het verscheen in een tijdschrift dat de medische sector gunstig gezind was. Zich voordoend als een criticus op de geneeskunde, redeneerde de Ganges als volgt: volgens hem bevonden dokters zich altijd in het aangezicht van de dood, waardoor iedereen – hun familie uitgezonderd – hen vermeed en ontvluchtte. De redenering gaat verder: iedereen vermeed beulen, omdat die steeds met de dood in aanraking kwamen. In die visie ging de gelijkenis met andere woorden op.²⁴² In zijn satire stelde de Ganges bovendien ook dat de arts, die hij beschreef als “*cet infâme*” en “*ce paria*”, geen nut meer had, sinds de praktijk van het ophangen van mensen aan

²⁴⁰ Tesh, ‘Political Ideology and Public Health in the Nineteenth Century’, 327-28.

²⁴¹ Karel Velle, ‘Het spreekwoord als bron voor de sociale geschiedenis. Casus: spreekwoorden rond lichaam, ziekte en gezondheid’, *Oostvlaamse Zanten* 60, nr. 4 (1985): 221.

²⁴² Charles de Ganges, ‘Un marchand de santé: bourreau et médecin’, *Le médecin de la famille ou l’art d’entretenir la santé. journal utile à tout le monde, traitant de l’hygiène publique*, 15 maart 1867, 50.

populariteit had ingeboet.²⁴³ Wat hij daar juist mee bedoelde, expliciteerde hij echter niet. Het feit dat hij zich voordeed als iemand die zich kritisch opstelde ten opzichte van artsen, toont aan dat die laatste groep wel degelijk commentaar kreeg.

Ook de omstandigheden in de ziekenhuizen, die zo “erbarmelijk” en “chaotisch” waren, maakten dat de lagere klassen niet veel vertrouwen hadden in de medische sector. Sommigen van hen vreesden zelfs alles wat ermee te maken had.²⁴⁴ Uit een briefwisseling tussen de burgemeester van Antwerpen en de directeur van het Bestuur der Burgerlijke Godshuizen bleek dat het er in de maand juni – een maand na de uitbraak van de epidemie en een aantal weken voor het hoogtepunt ervan – chaotisch aan toeging in het Elisabethziekenhuis. In zijn brief schreef de directeur dat het wekelijks ziekenhuisbezoek op zondag voor de tweede keer op rij had geleid tot de toestroom van “*une foule considérable*”. Wat hij daarmee juist bedoelde blijft onduidelijk. Het zou kunnen betekenen dat het er gewoon erg druk was geweest, maar het zou ook kunnen dat die drukte in onrust had geresulteerd. De directeur stelde in elk geval dat “*l’affluence rend la surveillance & le maintien du bon ordre difficile*”. Hoewel er intussen een politieagent aanwezig was om de orde te bewaren, bleek dat onvoldoende. De directeur vroeg dan ook om nog een extra agent in te zetten.²⁴⁵ De volgende dag al contacteerde de burgemeester de politiecommissaris en vroeg hem om dag en nacht extra politieagenten in te schakelen. Dat was “*dans l’intérêt du service & afin de ne pas entraver l’enlèvement des cholériques*”.²⁴⁶ Uit de correspondentie blijkt dat de bezoeken aan het Elisabethziekenhuis hectisch verliepen. Ik beschik niet over bronnen die de houding van de gewone bevolking omtrent deze kwestie kunnen blootleggen, maar wellicht zorgde de tumultueuze situatie ervoor dat ze de plek liever vermeden. Zoals al eerder aangehaald, gebruikten artsen de in hun ogen heersende chaos en ongezonde toestand van ziekenhuizen als een argument om de nationale overheid ervan te overtuigen het gezondheidssysteem te hervormen.²⁴⁷

Desalniettemin waren er ook vulgariserende werken waarin geschreven stond dat de bevolking moest luisteren naar artsen en ziekenhuizen niet moesten vrezen. Het in 1853 verschenen handboek van dokter Sweron, lid van verschillende verenigingen waaronder de *Société de médecine de la province d’Anvers*, illustreert dat. Over ziekenhuizen schreef hij: “*En effet l’immense avantage que présentent les hôpitaux en général, c’est de procurer aux malades des soins intelligents et un concours des circonstances hygiéniques favorables qu’ils ne peuvent trouver chez eux*”.²⁴⁸ Door eveneens te wijzen op het goede bed, de raad van medici en de rust die patiënten er zouden vinden, wilde hij zijn lezers ertoe aanzetten ziekenhuizen niet langer te vermijden. Ook geneesheren moesten ze beginnen te vertrouwen, zeker zijn lezers die op het platteland woonden. Verder vond hij het

²⁴³ Charles de Ganges, ‘Un marchand de santé: bourreau et médecin’, *Le médecin de la famille ou l’art d’entretenir la santé. journal utile à tout le monde, traitant de l’hygiène publique*, 30 maart 1867, 61-62.

²⁴⁴ Vermeiren en Hansen, ‘Het hospitaalwezen: ziekenzorg voor armen’, 43-46, 57.

²⁴⁵ ‘Brief van de directeur van het Bestuur der Burgerlijke Godshuizen over het inzetten van een extra bewaker aan het Elisabethziekenhuis’, 26 juni 1866, ANTWERPEN, collectie Felixarchieff, Archief van de Gezondheidsdienst, 641#147.

²⁴⁶ ‘Brief van de burgemeester aan het Bestuur der Burgerlijke Godshuizen over het inzetten van bewakers’, 27 juni 1866, ANTWERPEN, collectie Felixarchieff, Archief van de Gezondheidsdienst, 641#147.

²⁴⁷ Velle, ‘Eglise, médecine et soins de santé au XIXe et au début du XXe siècle’, 54.

²⁴⁸ Sweron, *Manuel d’hygiène à l’usage des habitants des campagnes*, 35.

noodzakelijk dat ze het advies van dokters zouden toepassen: “*Les gens du peuple et surtout dans les campagnes sont d’opinion qu’il ne faut suivre qu’une partie des prescriptions faites par le médecin. Il est au contraire indispensable de les suivre avec la plus scrupuleuse exactitude*”.²⁴⁹ De bovenstaande citaten tonen twee zaken aan. Enerzijds tonen ze aan dat er wel degelijk wantrouwen was bij de gewone bevolking. Anderzijds illustreren ze dat er onder medici een tendens was – wellicht onder invloed van het medicaliseringsproces – om iets te doen aan dat gebrek van vertrouwen. Het gaat hier echter om een werk geschreven door een arts, en niet door iemand uit de lagere klasse. Alhoewel Sweron zijn handboek had geschreven met het oog op de gewone bevolking, staat het niet vast dat die gehoor gaf aan de oproep van de dokter. Historici kunnen dat niet achterhalen door een gebrek aan bronnen *from below*.

Er waren ook geruchten over de motieven van artsen naar aanleiding van de cholera-epidemie. Volgens sommigen zouden zij – al dan niet in samenwerking met de overheid – opzettelijk mensen vergiftigen, om zo meer lichamen te verkrijgen voor anatomisch onderzoek. Hun doodsoorzaak zouden ze dan foutief toeschrijven aan de cholera. Of de Belgische lagere klassen nog steeds geloof hechtten aan dat idee in 1866 valt te betwijfelen: geen enkele bron rapporteerde daarover. Wel staat het vast dat de complottheorie in de jaren 1830 tot opstanden leidde in verschillende landen, waaronder het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk.²⁵⁰

In Italië, waar tussen 1865 en 1911 verschillende cholera-opstanden plaatsvonden, bleven die geruchten over vergiftiging een reden om te protesteren, zowel op het platteland als in de grote steden. Hoewel de oorzaak van de epidemie intussen was ontdekt door Robert Koch, nam het geloof in de mythe steeds verder toe, naarmate de jaren vorderden.²⁵¹ In België berichtte de pers over die protesten. Zo schreef een anonieme auteur in het vulgariserende *Le médecin de la famille*: “*Comme il arrive souvent, sous l’empire de la terreur qu’inspirent de pareilles calamités publiques, plusieurs médecins ont été regardés, par la populace furieuse, comme étant des empoisonneurs, et quelques-uns d’entre eux ont été lâchement maltraités. Il est fort heureux qu’ils n’y aient pas laissés la vie, ce qui est déjà arrivé en pareille circonstance*”.²⁵² Hij erkende met andere woorden de spanning die in Italië bestond tussen de bevolking en de medische wereld en koos duidelijk de kant van de dokters. Door woorden zoals “*terreur*”, “*calamités publiques*” en “*la populace furieuse*” te gebruiken, stelde de auteur van het artikel diegenen die geloofden in de complottheorie voor als een collectieve massa die tegen de rede inging en gedreven werd door emoties. Hij stelde hen meer bepaald voor als het tegenbeeld van een intellectuele elite, namelijk als een irrationele en door gevoelens overmande groep. Door de focus op dat contrast slaagde het tijdschrift er wellicht in om, in een tijd waarin rationaliteit iets positiefs was en emotionaliteit iets negatiefs, zijn boodschap doeltreffend over te brengen aan zijn lezers, mensen die behoorden tot het gewone volk. Ook de voorstelling van de Italiaanse

²⁴⁹ Sweron, 57.

²⁵⁰ Samuel Kline Cohn, ‘Cholera revolts: a class struggle we may not like’, *Social History* 42, nr. 2 (2017): 164 - 165.

²⁵¹ Cohn, 175.

²⁵² ‘Maladies régnantes’, *Le médecin de la famille ou l’art d’entretenir la santé. journal utile à tout le monde, traitant de l’hygiène publique*, 15 augustus 1867, 169.

bevolking als een collectief geheel droeg daaraan bij.²⁵³ In Rusland groeide het aantal protesten eveneens aan, zowel in hoeveelheid als in gewelddadigheid. De staat beantwoordde die met zware repressie.²⁵⁴

Naast de overheid en de artsen, kreeg ook de pers weleens kritiek te verduren. Ik behandel de pers in dit deel omdat ik ervan uitga dat onder de gewone bevolking verschillende personen Antwerpse dagbladen lazen. Tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw vonden diverse ontwikkelingen plaats, zowel op socio-economisch vlak als op gebied van communicatie en technologie. Die ontwikkelingen hebben er volgens Els De Bens en Karin Raeymaeckers, beiden hoogleraar in de communicatiewetenschappen, voor gezorgd dat tegen het einde van de negentiende eeuw kranten goedkope massamedia waren geworden. Kranten hadden met andere woorden geleidelijk aan een steeds breder publiek gekregen.²⁵⁵ In 1866 kreeg de pers kritiek omdat ze sporadisch advertenties publiceerde over geneesmiddelen die niet werkten tegen cholera. Zo schreef doctor Osiander in zijn handboek dat gericht was op het gewone volk: “*De ondervinding heeft geleerd, dat in de dagbladen met veel ophef aangeprezene voorbehoudmiddelen tegen de cholera, als: elixirs, vele soorten van bitter, enz volstrekt geen nut aanbrengen dan de beurzen der leveranciers te vullen.*”²⁵⁶ Met dat citaat keurde hij twee partijen af. Ten eerste veroordeelde hij de pers, omdat die advertenties publiceerde over middelen die – volgens Osiander – niet werkten. Daarnaast verwierp hij de bedrijven achter die zogenaamde pseudomedicijnen, die er volgens hem enkel op uit waren om winst te maken. Of er onder de gewone bevolking personen waren die het eens waren met Osiander, is onduidelijk. Het blijft voor historici immers moeilijk om de impact en de perceptie van dergelijke boeken in te schatten. Verder, hoewel dagbladen veel kritiek kregen, berichtten ze toch weleens over geneesmiddelen die beschouwd werden als slechtwerkend of niet-werkend. Zo verscheen er in *Het Handelsblad* een korte vermelding: “*Om zeker te zijn dat men den oprechten bewardenden Elixir tegen den cholera, van M. SOBRY, heeft, moet men zich verzekeren over den zegel die op het opschrift der flesch staat.*”. Met dat kort bericht – dat zich tussen de artikels bevond en niet tussen de advertenties – wilde de auteur ervan mogelijk zijn lezers waarschuwen dat er ook “valse” versies van het elixir rondgingen.²⁵⁷

De kranten ontkrachtten ook andere geruchten. Op 15 maart publiceerde het Antwerpse, liberale dagblad *De Koophandel* bijvoorbeeld een artikel waarin stond dat er wellicht opnieuw cholera was in Egypte, maar dat er nog niet veel mensen aan waren overleden.²⁵⁸ Een week later verscheen er echter een artikel met de boodschap dat de ziekte toch niet terug was in Egypte. Blijkbaar waren de telegrammen die de week ervoor waren rondgegaan vervalst.²⁵⁹ Twee weken later verscheen er opnieuw een artikel dat afrekende met een roddel. In een korte samenvatting over de gemeenteraadszitting van de avond ervoor stond namelijk geschreven dat de burgemeester

²⁵³ Boddice, *The History of Emotions*, 105-6.

²⁵⁴ Cohn, ‘Cholera revolts’, 170-71.

²⁵⁵ Els De Bens en Karin Raeymaeckers, *De pers in België: het verhaal van de Belgische dagbladpers gisteren, vandaag en morgen* (Leuven: LannooCampus, 2007), 34.

²⁵⁶ Osiander, *Volksgeneeskunde, of eenvoudige middelen en raadgevingen tegen de kwalen en krankheden der menschen*, 233-34.

²⁵⁷ ‘De Koninklijke Familie te Gent’, *Het Handelsblad*, 12 juli 1866, 2.

²⁵⁸ ‘LAETSTE TYDINGEN: per telegraef’, *De Koophandel*, 15 maart 1866, 3.

²⁵⁹ ‘BUITENLAND’, *De Koophandel*, 22 maart 1866, 2.

had meegedeeld dat er geen choleraslachtoffers waren gevallen in Luik en Luxemburg, zoals eerder de ronde was gegaan.²⁶⁰ Die voorbeelden bewijzen dat er wel degelijk verkeerde informatie over de epidemie rondging onder de gewone bevolking en dat *De Koophandel* die weleens weerlegde.

Er waren ook geruchten over de lijken van choleraslachtoffers. Enerzijds vreesde de samenleving die kadavers omwille van de zogenaamde miasmen die eruit voortkwamen. Om die reden wilde ze zich er zo snel mogelijk van ontdoen. Anderzijds gingen er geruchten rond dat de lichamen van een aantal zieken begraven werden, terwijl de personen nog in leven waren.²⁶¹ Zo zouden twee mensen levend begraven zijn in Ledeberg, een gemeente bij Gent waar cholera veel inwoners had getroffen. Ze zouden er beiden in geslaagd zijn om zelf uit de kisten te geraken.²⁶² Of dat echt is gebeurd, kon ik op basis van de beperkte bronnenanalyse niet besluiten. Het staat wel vast dat er effectief verhalen rondgingen over schijndoden en dat de pers die publiceerde. Om de geruchtenmolen te doen stoppen stelde de Belgische staat “*médecins-verificateurs*” aan, die moesten controleren of er wel echt sprake was van dode lichamen.²⁶³ In Antwerpen kreeg een zekere dokter Stradling de taak om tweemaal per dag die controle uit te voeren.²⁶⁴ Daarnaast voerde de stad een regel in die verplichtte dat doodskisten 24 uur lang open moesten blijven liggen, hoewel een deel van de bevolking geloofde dat de lijken erin die “beangstigende” miasmen voortbrachten. Om de bewoners niet te veel paniek te bezorgen, besliste het stadsbestuur bovendien om lijk-kisten enkel nog ’s morgens en ’s avonds te laten vervoeren. Uiteindelijk opteerde ze er zelfs voor om in de plaats ervan gewone karren te gebruiken. Dat zorgde echter voor nog meer paniek en geruchten bij de gewone bevolking, die vanaf dan alle karren in de gaten begon te houden. Daarom besliste de gemeenteraad om terug over te schakelen naar gewone lijk-wagens.²⁶⁵ Uit dit voorbeeld wordt duidelijk dat de Antwerpse politici tijdens de epidemie verschillende keren *ad hoc* maatregelen namen, niet alleen omwille van medische of logistieke redenen, maar ook om tegemoet te komen aan de emoties en ongerustheid van de Antwerpenaren.

Zij die noch de overheid noch de artsen vertrouwden, gaven zich weleens over aan escapisme. Sommige Belgen vluchtten letterlijk naar andere oorden, omdat ze gehoord hadden dat de epidemie daar niet zo zwaar woedde.²⁶⁶ Anderen vluchtten in excessen en gingen ’s nachts feesten, hoewel dat verboden was. Dat Antwerpenaren zich naar kroegen begaven in plaats van zich thuis te isoleren, kan verschillende redenen hebben. Wellicht speelden gevoelens als woede, angst en verveling een grote rol. Ook kan het dat de feestvierders gewoonweg even aan de realiteit wilden ontsnappen en aan andere zaken wilden denken. Bij zowel vroegere als latere epidemieën is die tendens om te feesten en te drinken eveneens zichtbaar. In de veertiende eeuw gaven personen uit de lagere klassen

²⁶⁰ ‘Gemeenteraad’, *De Koophandel*, 5 april 1866, 1.

²⁶¹ Thierry Eggerick en Michel Poulain, ‘L’épidémie de 1866 - le cas de Belgique’, in *Peurs et terreurs face à la contagion: choléra, tuberculose, syphilis (XIXe-XXe siècles)*, onder redactie van Jean-Pierre Bardet, Patrice Bourdelais, en Pierre Guillaume (Paris: Fayard, 1988), 65-67.

²⁶² ‘BINNENLAND’, *Het Handelsblad*, 20 oktober 1866, 2.

²⁶³ Eggerick en Poulain, ‘L’épidémie de 1866 - le cas de Belgique’, 65-67.

²⁶⁴ ‘Conseil communal: choléra: rapport au conseil’ (Ville d’Anvers, 1866), 14, ANTWERPEN, collectie Felixarchief. Archief van de Gezondheidsdienst, 641#143.

²⁶⁵ Standaert, ‘De cholera te Antwerpen’, 130.

²⁶⁶ Eggerick en Poulain, ‘L’épidémie de 1866 - le cas de Belgique’, 58-60.

zich daar al aan over, maar ook bij de recente COVID-pandemie was er sprake van verschillende illegale “lockdownfeestjes”.²⁶⁷ De processen-verbaal van de Antwerpse politie van 1866 illustreren dat de politie regelmatig bekeuringen uitdeelde aan herberguitbaters die zich niet hadden gehouden aan de verplichte sluitingstijd. Die sluitingstijd was er gekomen om de verspreiding van de cholera-epidemie in te perken. De stadspolitie noteerde eveneens de namen van de aanwezigen in het proces-verbaal.²⁶⁸

Instructies voor de gewone bevolking vermeldden vaak dat om de cholera te vermijden, mensen zich niet mochten overgeven aan een overdaad van wijn, sterke dranken of bier.²⁶⁹ De autoriteiten hadden bij het neerschrijven van die instructie wellicht vooral de lagere klassen voor ogen. Bijgevolg behandel ik de discussie over het verband tussen cholera en alcohol in dit deel over de gewone bevolking. Over de effecten die alcohol had, voerden artsen veel discussies. Sommigen zagen het drinken ervan als een oorzaak van de cholera, anderen beweerden dan weer dat er geen verband bestond tussen die twee zaken. Die tweespalt ligt in lijn met andere medische discussies over alcohol. Zo had alcohol volgens sommigen een positieve invloed op tuberculose, anderen daarentegen zagen het als een factor die het risico op de ziekte juist vergrootte. Over het verband tussen geslachtsziekten en alcohol was er meer eensgezindheid; alcohol zou de kans op geslachtsziekten doen toenemen. Dronken individuen zouden zich volgens sommige medici immers “roekelozer” gedragen op seksueel vlak. Bovendien putte alcohol het lichaam uit, wat ervoor zorgde dat het geen weerstand meer kon bieden aan allerlei ziektes.²⁷⁰

In een debat over het verband tussen cholera en alcohol, gevoerd bij de *Société Royale des Sciences médicales et naturelles de Bruxelles*, meende dokter Eugène Janssens dat alcoholmisbruik leidde tot cholera. Plaatsen waar er geen alcohol voorhanden was – onder andere kloosters en gevangenissen –, bleven immers gespaard van de ziekte. De Brusselse dokter Bougard stond hem bij. Hij haalde het voorbeeld aan van een patiënte die hij zou genezen hebben van cholera, maar die, nadat ze vervolgens twee glazen jenever had gedronken, opnieuw heel ziek was geworden. Vijf uur later was ze overleden. De Brusselse arts Schuermans bracht daar echter tegenin dat vrouwen en kinderen de ziekte ook opliepen, hoewel die volgens hem zelden alcohol dronken. Hij concludeerde dan ook dat alcohol drinken “*peut être une cause prédisposante, mais elle ne peut déterminer cette terrible maladie*” en dat de enige determinant van de epidemie miasmen waren. Dat de epidemie niet voorkwam in kloosters en gevangenissen was volgens hem het gevolg van de afwezigheid van die onhygiënische dampen, en niet van de afwezigheid van alcohol.²⁷¹ Hoewel het hier om een discussie tussen Brusselse medici gaat, had ze wellicht toch een zekere invloed op diegenen die in Antwerpen actief waren. Het zou immers kunnen dat er Antwerpse dokters aanwezig waren bij het debat of de verslagen erover nadien hebben gelezen.

²⁶⁷ Barbara Tuchman, *De waanzinnige veertiende eeuw* (New York: Alfred A. Knopf Inc., 1990), 144.

²⁶⁸ Zie onder andere: ‘Proces-verbaal nr. 101’ (Antwerpen. Zesde Wijk, 19 mei 1866), ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Politiearchief, 450#209.; ‘Proces-verbaal nr. 248’ (Antwerpen. Derde Wijk, 25 juni 1866), ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Politiearchief, 450#93.

²⁶⁹ *Behoedmiddelen tegen de cholera bekend gemaakt door de zorgen van de gemeentebestuur van Antwerpen*, 1.; Valerius, ‘Quelques nouvelles considérations sur les causes et le traitement du choléra’, 338.

²⁷⁰ Nys, ‘De Ruiters van de Apocalyps.’, 15-22.

²⁷¹ ‘Société royale des sciences médicales et naturelles de Bruxelles. Séance du 1 octobre 1866.’, 496.

Dat sommigen alcohol als een oorzaak van de cholera zagen, zorgde ervoor dat bepaalde brouwerijen hun inkomsten zagen dalen. Dat kan een reden zijn waarom bepaalde stemmen beweerden dat het drinken van alcohol niet zorgde voor meer kans op de ziekte. *Het Handelsblad* berichtte dat een groot aantal Luikse brouwerijen tijdelijk was moeten stoppen met bier produceren, aangezien er door de vrees voor het bier veel minder vraag naar was. Een brouwer deelde zijn omzet mee: hij had in 1866 vier keer minder bier verkocht dan in het jaar ervoor.²⁷² Ook de Leuvense brouwerijen merkten de gevolgen van de epidemie op. In 1849 hadden de provincies Antwerpen en Limburg Leuven's bier verboden, omdat ze stelden dat het drinken ervan tot cholera zou leiden.²⁷³ In 1866 daarentegen, citeerde *De Koophandel* op vijf dagen tijd tweemaal een brochure van Adolphe Burggraeve, dokter en hoogleraar geneeskunde aan de Universiteit van Gent. Hij raadde het Leuven's bier juist aan: “*Wy zullen er by voegen dat het versche leuven'sche bier een uitmuntend waterloozend middel is en dat het, door de gemakkelijke wyze waarmede het in het lichaam omloopt, het waterloozen herstelt, welk gedurig achterblyft in de cholera. 't Is dus een uitmuntend middel om de ziekte te verwyderen, terwyl de sterke dranken haer aantrekken*”. Over een medewerker van een Leuvense brouwerij die onlangs gestorven was, zei hij dat diens overlijden niet het gevolg was van de epidemie, maar wel van diens excessief drankgebruik. Op het einde van zijn betoog citeerde de arts bovendien nog verschillende autoriteiten die ook zouden hebben gezegd dat Leuven's bier het beste bier was om te consumeren tijdens de cholera. Onder meer de hoogleraar scheikunde, farmacie en landbouwkunde, Jean-Baptiste Van Mons, en de koning zouden dat beweerd hebben.²⁷⁴ Burggraeve was eveneens actief als liberaal gemeenteraadslid. Bovendien was hij sociaal geëngageerd: hij richtte bijvoorbeeld de eerste sociale woningbouwmaatschappij in Gent op om het lot van de arbeiders te verbeteren.²⁷⁵ Het is daarom niet heel verrassend dat het liberale dagblad, dat ook arbeiders lasen, juist hem citeerde. In het liberaal gedachtegoed was het bovendien van belang dat ondernemingen bleven functioneren, om toestanden zoals in Luik te voorkomen.

In 1866 keek de gewone bevolking met argwaan naar de overheid en de medische wereld. Ze gaf kritiek op de choleramaatregelen: sommigen vonden dat die te ver gingen, anderen vonden dat die niet ver genoeg gingen. Onder het gewone volk was er bovendien een gebrek aan vertrouwen in de geneeskunde. Ik heb blootgelegd hoe dat juist kwam. Ik heb ook aangetoond dat er geruchten rondgingen over de motieven van artsen. Dokters reageerden daarop met pleidooien voor de geneeskundige wereld. Verder heb ik de pers behandeld. Hoewel die geregeld bepaalde geruchten ontkende, werd ze er ook van beschuldigd die mee te verspreiden. Tot slot heb ik geanalyseerd hoe de het gewone volk zich tijdens de ziekte overgaf aan escapisme en naar kroegen trok op momenten dat het verboden was. Ik ging daarbij ook in op de discussie over het verband tussen alcohol en cholera. Volgens sommigen resulteerde het drinken van te veel alcohol tot cholera, volgens anderen zou alcohol juist genezend werken.

²⁷² ‘BINNENLAND’, 2.

²⁷³ Reinhilde De Vos, ‘Ruimtelijk en sociaal patroon van de cholera-epidemie in Leuven 1849’ (Onuitgegeven meesterproef, Leuven, KU Leuven, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 1978), 97.

²⁷⁴ ‘Het Leuven'sch bier’, *De Koophandel*, 8 augustus 1866, 3.; Michel Bougard, ‘Jean-Baptiste Van Mons, een boegbeeld van de scheikunde’, in *Geschiedenis van de wetenschappen in België, 1815 - 2000*, vol. 1 (Brussel: Dexia, 2001), 147.

²⁷⁵ Petra Gunst, ‘Burggraeve, Adolphe (1806-1902)’, UGentMemorie, 24 februari 2015, <https://www.ugentmemorie.be/personen/burggraeve-adolphe-1806-1902>.

3 Geloof en propaganda

In het derde hoofdstuk staan de Kerk en de katholieke bevolking centraal. In een eerste deel ga ik in op het katholieke idee dat cholera een wraakactie was van God. Ik analyseer ook welke strategieën gelovigen gebruikten om aan die wraak te proberen te ontsnappen. Vervolgens zal ik de verhouding tussen wetenschap en geloof bestuderen. Die verhouding was er eerder een van interactie en samenwerking dan een van conflict. Tot slot onderzoek ik hoe katholieke en liberale politici cholera gebruikten in de politiek, om burgers van hun standpunten te overtuigen.

3.1 Ziekte als een straf van God?

Doorheen de geschiedenis hebben epidemieën al vaak aanleiding gegeven tot een bloei van religie. Veel christenen namen aan dat epidemieën een straf van God waren en veronderstelden dat ze boete moesten doen om om zijn genade te vragen en op die manier te genezen. Om die reden organiseerde de Kerk gezamenlijke vastensessies, collectieve bidmomenten en processies.²⁷⁶ Volgens Karel Velle gebeurde dat eveneens tijdens de verschillende cholera-epidemieën in het negentiende-eeuwse België. Toen gingen meer mensen naar de kerk, gaven meer mannen zich op om priester te worden en doneerden gelovigen meer geld aan de Kerk.²⁷⁷ Ook in Antwerpen was dat het geval.²⁷⁸ In dit deel analyseer ik waarom er juist een heropleving van geloof was tijdens de cholera-epidemie en hoe zich dat uitte.

Olaf Blaschke, hoogleraar nieuwe en nieuwste geschiedenis aan de Universiteit van Münster, ziet de negentiende eeuw als een “*zweites konfessionelles Zeitalter*”. De eerste confessionele periode vond volgens hem plaats tussen de Reformatie en de Vrede van Westfalen. Hij beargumenteert zijn stelling door te verwijzen naar het feit dat religie in de negentiende eeuw een centrale plaats had verworven in het publieke en het private leven.²⁷⁹ Vanaf de jaren 1850 was de Kerk gestart aan haar “modernisering”. Onder dat proces vielen de centralisatie van de Kerk, de disciplineren van de clerus en de heropleving van tradities, symbolen, rituelen en religieuze praktijken. Ook begon het netwerk van clerici steeds sterker aan elkaar te hangen.²⁸⁰ Het Katholiek Réveil in België kwam op vanaf de Belgische onafhankelijkheid. Vanaf dan begon het katholicisme opnieuw een steeds grotere rol te spelen in de samenleving: het leek alsof het katholieke geloof een onderdeel werd van de recent ontstane Belgische identiteit. De heropleving van het geloof was een reactie op de jaren van opgelegde secularisatie door de machten die voordien over de Belgische gebieden hadden geregeerd. Met het Réveil hingen gelovigen meer dan tevoren mystieke en irrationele geloofselementen aan. Zo vereerden ze heiligen of namen ze deel aan allerlei processies.

²⁷⁶ Andrew Cunningham, ‘Epidemics, Pandemics, and the Doomsday Scenario’, *Historically Speaking* 9, nr. 7 (2008): 30.

²⁷⁷ Velle, ‘België in de 19de eeuw. Gevolgen van de blauwe dood.’, 100.

²⁷⁸ Van Gerven, ‘Cholera te Antwerpen. 19de eeuw. Realiteit en reacties’, 84.

²⁷⁹ Olaf Blaschke, ‘Das 19. Jahrhundert: Ein Zweites Konfessionelles Zeitalter?’, *Geschichte und Gesellschaft* 26, nr. 1 (2000): 38-75.

²⁸⁰ Manuel Borutta, ‘Enemies at the gate: The Moabit Klostersturm and the Kulturkampf: Germany’, in *Culture Wars: Secular-Catholic Conflict in Nineteenth-Century Europe*, onder redactie van Christopher Clark en Wolfram Kaiser (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 228.

Die vorm van religiositeit kende vooral aanhangers onder de ultramontaanse clerici, de landbouwklasse, de aristocratie en de middenklasse. Hun beleving van religie werd met andere woorden opnieuw emotioneler, zowel op individueel als op collectief niveau. Het katholicisme was meer en meer geëvolueerd richting een religieuze volkscultuur, waarin de relatie tussen de clerus en leken een cruciale rol speelde.²⁸¹ Van het deel van de burgerij dat academisch geschoold was, waaronder veel wetenschappers en medici, bleef de meerderheid echter trouw aan de rationele ideeën die kenmerkend waren geweest tijdens de Verlichting. Zij beleefden religie op een meer liberale manier of identificeerden zichzelf als antiklerikaal.²⁸²

Gelovigen wendden zich meer tot hun religie in tijden van crisis – dus ook tijdens epidemische uitbarstingen – en deden dat om verschillende redenen. Sommigen zochten er steun in. Geloof zorgde bij velen immers voor een gevoel van geruststelling.²⁸³ Anderen beleden een meer intense vorm van religie uit schuldgevoel. Dat schuldgevoel kwam voort uit het idee dat ziekte een straf van God was. Als gevolg van de wetenschappelijke bevindingen van de negentiende eeuw, geloofden echter steeds minder mensen dat ziektes het gevolg waren van goddelijke inmenging. Velen zagen epidemieën, waarover er nog veel onduidelijkheid bestond, daarentegen wel nog als iets dat God had veroorzaakt. Meer bepaald beschouwden zij het als een straf van hem. Volgens Gary Ferngren, emeritus hoogleraar aan de *Oregon State University*, stopte de meerderheid echter met een goddelijke verklaring aan te geven aan de cholera zodra de oorzaak ervan bekend was.²⁸⁴ De besmettingstheorie werd pas algemeen aanvaard vanaf de jaren 1880.²⁸⁵ Ferngren redeneerde dan ook dat in 1866 een groot deel van de samenleving de cholera nog steeds beschouwde als een ziekte van goddelijke oorsprong.

Het negentiende-eeuwse geloof dat cholera een straf van God was, benoemt Sylvia Tesh met de term *supernatural history theory*. Volgens haar waren er toen twee opvattingen die lichtjes verschilden. Enerzijds was er een meer collectieve benadering, waarbij mensen geloofden dat God ziektes veroorzaakt, en niet de duivel. Aanhangers van die opvatting waren van mening dat God de volledige mensheid strafte omwille van de erfzonde. Dat is de neiging tot zondigen waarmee iedere mens geboren wordt, als gevolg van de zondeval van Adam. Anderzijds waren er ook stemmen die beweerden dat ziekte niet het resultaat was van dergelijke algemene zonde, maar wel van individuele zonden, meer bepaald van handelingen die ingingen tegen de goddelijke wil.²⁸⁶ Historica An Vandenberghe, die voor haar meesterproef verschillende Vlaamse preekboeken heeft bestudeerd, stelt dat in die werken collectieve crisissen zoals epidemieën voornamelijk voorgesteld werden als straffen voor de hele mensheid. Uit haar onderzoek bleek echter dat clerici in hun sermoenen niet vaak ingingen op dergelijke collectieve rampen, maar

²⁸¹ Tine Van Osselaer, 'Reform of Piety in the Southern Netherlands/Belgium', in *Piety and Modernity*, onder redactie van Anders Jarlert (Leuven: Leuven University Press, 2012), 107-8, 115.

²⁸² An Vandenberghe, 'Lijden, ziekte en genezing: visies van predikanten en artsen (1693-1868)' (Onuitgegeven meesterproef, KUL Faculteit Letteren, 2000), 137-38.

²⁸³ Vandenberghe, 29.

²⁸⁴ Gary B. Ferngren, *Medicine and Religion: A Historical Introduction*. (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2014), 172.

²⁸⁵ 'Cholera', in *Britannica Online*.

²⁸⁶ Tesh, 'Political Ideology and Public Health in the Nineteenth Century', 328-30.

eerder op individuele ziektes. Wellicht leidden verhalen daarover tot meer vrees bij de toehoorders. Dat zou ervoor kunnen hebben gezorgd dat gelovigen meer zouden nadenken over hun zonden.²⁸⁷

Tesh benadrukt dat in de negentiende eeuw bijna niemand geloofde dat epidemieën enkel en alleen het gevolg waren van Gods ingrijpen. Wat mensen wel geloofden was dat diegenen die zonden hadden begaan, vatbaarder waren voor epidemische ziektes dan diegenen die een vroom leven hadden geleid. Verder stelt Tesh dat de rijke klasse gebruikmaakte van het idee dat epidemieën een straf van God waren om de levensstijl van de armere klassen af te keuren.²⁸⁸ De elite beschouwde onder andere excessief en losbandig (seksueel) gedrag, dat volgens hen overwegend voorkwam bij de lagere klassen, als zondig. In feite gebruikten autoriteiten geregeld ziektes en de door hen gepercipieerde oorzaken ervan om vast te leggen welke normen in een samenleving golden. Vaak kwamen die normen overeen met religieuze ideeën. Zij die zich schikten naar die normen en goed christelijk gedrag vertoonden, zouden in hun ogen minder snel ziek worden. De anderen – in de ogen van de elite de lagere klassen – zouden volgens hen wel ziek worden, omdat ze zich niet hielden aan de opgelegde moraal. Ook hier is er dus wederom sprake van *blaming*.²⁸⁹ Volgens Karel Velle vond de Belgische katholieke elite dat de Kerk de gewone bevolking moest overtuigen dat armoede en ziekte onvermijdelijk waren. God had die zaken in hun visie zo gewild.²⁹⁰ Eigenlijk wilde een deel van de burgerij met andere woorden de status quo binnen de samenleving behouden. Ze wilde haar positie immers niet verliezen.

Volgens Andrew Cunningham, *research fellow* in de medische geschiedenis aan de Universiteit van Cambridge, linkten christenen eeuwenlang epidemieën aan de Apocalyps. Epidemische ziektes zouden aankondigen dat God de samenleving strafte voor haar zonden en zouden tegelijk een teken zijn dat Jezus zou wederkeren. De meerderheid van de christenen geloofde dat God zijn straffen uitdeelde aan de hand van secundaire, natuurlijke middelen. Ze veronderstelde dat hij via een verandering van de stand van de planeten of de sterren een wijziging in de lucht zou teweegbrengen. Die verandering zou vervolgens een gif voortbrengen, dat mensen zouden inademen of via hun poriën zouden binnenkrijgen. In de ogen van Cunningham speelden God en de Apocalyps niet langer een rol nadat wetenschappers in de jaren 1880 het proces van besmetting hadden blootgelegd en vaccins hadden ontwikkeld.²⁹¹ Duane Osheim, voorzitter van het *Corcoran Department of History* aan de Universiteit van Virginia, nuanceert die visie. Volgens hem legt Cunningham te sterk de nadruk op secularisatie, net zoals collega-historicus Samuel K. Cohn, Jr., hoogleraar middeleeuwse geschiedenis. Osheim gaat ermee akkoord dat er een kentering heeft plaatsgevonden in de houding ten opzichte van epidemieën, maar dat die kentering niet overal veel invloed heeft gehad. Volgens Osheim hangt de invloed van religie immers af van de cultuur waarin iemand zich bevindt.

²⁸⁷ Vandenbergh, 'Lijden, ziekte en genezing', 38, 132-133.

²⁸⁸ Tesh, 'Political Ideology and Public Health in the Nineteenth Century', 328-30.

²⁸⁹ Nelkin en Gilman, 'Placing Blame for Devastating Disease', 340-42.

²⁹⁰ Karel Velle, 'Eglise, médecine et soins de santé au XIXe et au début du XXe siècle', in *Caritas et la FIHW: un demi siècle de vie hospitalière 1938-1978-1988*, onder redactie van Joke Depuydt (Namen: FIHW, 1988), 45.

²⁹¹ Cunningham, 'Epidemics, Pandemics, and the Doomsday Scenario', 29-31.

Bovendien stelt hij dat potentiële religieuze reacties op epidemische ziektes niet voorspelbaar zijn en dat de christelijke reacties in het verleden niet altijd van apocalyptische aard waren.²⁹²

Het idee dat cholera een wraakactie van God was, kwam duidelijk naar voren in Belgische religieuze teksten. Dat was bijvoorbeeld het geval in de “*bevelbrief voor den vasten*” van kardinaal Engelbertus Sterckx, aartsbisschop van Mechelen tussen 1832 en 1867. Omdat het aartsbisdom Mechelen sinds 1801 ook Antwerpen omvatte, stond Sterckx ook daar aan het hoofd van de Kerk. Bijgevolg ging zijn tekst, die hij had opgesteld op 29 januari 1867 en waarin hij terugblikte op het jaar ervoor, wellicht eveneens rond in Antwerpen. Hij zou zijn bevelbrief hebben voorgelezen en opgehangen in de kerk, wellicht in de Sint-Romboutskathedraal, maar mogelijk hingen Antwerpse priesters hem ook op in hun kerken. In de tekst ging hij in op de oorzaken van de “*openbare rampen die onlangs den rouw in al de landen van Europa gebragt hebben*”. Met die rampen bedoelde hij cholera, veeziekte, overstromingen en oorlog. Hij verwees daarbij niet naar een specifieke oorlog, maar had het wellicht over de Oostenrijks-Pruisische Oorlog. Verder sprak hij over de maatregelen die katholieken tegen die rampen konden nemen. Volgens Sterckx waren de “*onheilen*” van 1866 het gevolg van “*wraekroepende zonden*”, waarvoor God alle volkeren had gestraft. Onder die zonden vielen in zijn ogen “*ongeloovigheid, goddeloosheid, godlastering en onteering der heilige zaken*”.²⁹³ Omdat de aartsbisschop in algemene termen sprak en de crisissen als een straf voor alle volkeren beschouwde, zou men kunnen stellen dat hij de epidemie voorstelde als resulterend uit collectieve zonden en niet uit individuele. Dat ligt in lijn met de interpretatie van An Vandenberghe.

Een verzameling preken, opgesteld door M.H. Schellens, pastoor van Borchtlombeek, kan daar nog een extra dimensie aan geven. Alhoewel het om een prekenboek gaat dat al in 1859 werd uitgegeven in Leuven, kan het toch nuttig zijn.²⁹⁴ Clerici stelden niet ieder jaar nieuwe sermoenen op en schreven ze zodanig dat de Kerk ze in verschillende tijden kon gebruiken. Het is dan ook mogelijk dat ze de preken uit dit werk nog steeds gebruikten in 1866.²⁹⁵ Daarnaast, hoewel het om preken gaat uit Borchtlombeek, ga ik ervan uit dat elementen ervan ook terugkwamen in Antwerpse sermoenen. Door een gebrek aan die bronnen kan ik dat echter niet met zekerheid zeggen. In een van zijn teksten verweet Schellens dat gelovigen pas nadachten over hun zonden nadat God hen gestraft had: “*Ziedaer, C.H.! Moet gy in deze uzelfen niet herkennen? Zoo lang uw schipke voor win zeylt, zoo lang de fortuyn u toelacht: zoo lang er geene ziekte, geene kwelling, geen bankeroet, geen verlies uwe rust komt storen, blyft gy in zonde zoo versmoord, dat gy noch aen God, noch aen godsdienst, noch aen ziel, noch aen zaligheyd, noch aen hemel, noch aen helle denkt. Maer zo haast God, vermoeyd in u te verdragen, zyne straffende hand over u uytsteekt; zoo haast gevoelt gy de roede niet, of, gelyk een kind door de slagen zyne misdaden, zoo wordt gy uwe zonden indachtig, waervoor gy straf ondergaet*”.²⁹⁶ De herhalingen van “geen(e)”, “zoo lang” en “noch” hadden

²⁹² Duane J. Osheim, ‘Religion and Epidemic Disease’, *Historically Speaking* 9, nr. 7 (2008): 36-37.

²⁹³ Zie respectievelijk: Sterckx, ‘Bevelbrief voor den vasten’, 333, 334-35, 335.

²⁹⁴ M.H. Schellens, ‘I. Sermoon op den twintigsten Zondag na Sinxen’, in *Nieuwe sermoenen op alle de zondagen van het jaer*, vol. 3 (Leuven: Vanlinthout en Cie, drukkers der hoogeschool, 1859), 223.

²⁹⁵ Vandenberghe, ‘Lijden, ziekte en genezing’, 37.

²⁹⁶ Schellens, ‘I. Sermoon op den twintigsten Zondag na Sinxen’, 223.

wellicht een angstaanjagend effect op de toehoorders. Waarschijnlijk wilde Schellens katholieken aansporen om, al voordat ze een of andere staf moesten ondergaan, na te denken over of ze al dan niet zonden hadden begaan. Als we de gedachtegang van de pastoor volgen en toepassen op 1866, zouden volgens hem de meeste gelovigen hun eigen zonden pas hebben erkend nadat de cholera hen had getroffen.

Een laatste preekboek, dat de Turnhoutse Kanunnikessen van het Heilig Graf gebruikten, dateert uit 1873 en illustreert eveneens dat de Kerk ziekte als een straf van God beschouwde. In een van de sermoenen ging de auteur in op het verband tussen zonde en ziekte. Hij meende dat ziekte een tijdelijke straf was voor zonde. Dat een pastoor eerst zonden vergaf, voordat de gelovige genas, had volgens hem een reden, namelijk dat “*zijne zonde de wortel, de oorzaak zijn van zijne ziekte, en dat hij [de pastoor] daarom eerst de oorzaak van de kwaal wil wegnemen eer hij er de gevolgen en uitwerksels wil doen van ophouden*”. Er volgde daarna een nuancering, meer bepaald dat “*God ook ziekten, tegenspoed, ongelukken en andere tijdelijke rampen [zendt] over de rechtvaardigen die niet gezondigd hebben en vervolgens geen straf verdiend hebben*”. Een parabel illustreerde dat verder. Later maakte de schrijver een onderscheid tussen individuele en collectieve zonden, zoals Tesh in haar omschrijving over de *supernatural history theory* had aangehaald. De katholieke auteur legde uit: “*publieke en algemene rampen als besmettelijke ziekten, hongersnood, duren tijd, overstromingen, verwoestingen der [onleesbaar], oorlogen en dergelijke rampen zijn ongetwijfeld de gevolgen en de straffen van de zonde van geheel een volk of van meerdere naties en landstreken, terwijl de bijzondere rampen ook de gewonlijke gevolgen zijn van persoonlijke zonden*”.²⁹⁷ De preek ging niet specifiek in op de cholera, maar ging over ziekte in het algemeen. Door te stellen dat zowel persoonlijke als collectieve zonden aanleiding konden geven tot ziekte, of dat nu een individuele ziekte was of een epidemie, wilde hij zo veel mogelijk katholieken overtuigen dat ze geen zonden mochten begaan. Bovendien, door te spreken over “besmettelijke ziekten” in het algemeen en niet over bijvoorbeeld specifiek de cholera, was het sermoen tijdens meerdere momenten bruikbaar: in tijden van cholera, maar ook in tijden van andere epidemieën.

Volgens de Kerk konden gelovigen veel doen om God te kalmeren en zo aan de epidemie te ontsnappen. Ik ga in mijn onderzoek enkel in op de Katholieke Kerk, omdat het merendeel van de Belgen aanhanger was van de rooms-katholieke leer. Ik heb geen cijfers gevonden voor het aandeel katholieken in België in 1866, maar twintig jaar eerder, in 1846, identificeerde 99,8 procent van de Belgen zich als katholiek. Uit die eerste Belgische volkstelling blijkt dat op 4.337.196 burgers 10.323 van hen hadden verklaard te behoren tot een andere geloofsstroming, zoals het protestantisme of het anglicanisme.²⁹⁸ Katholieken die geloofden dat cholera een straf van God was, konden een beroep doen op de verschillende sacramenten en pestheiligen die gangbaar waren binnen hun Kerk. Protestanten daarentegen kenden die tradities niet en konden niet boeten voor hun zonden zoals katholieken dat konden. Dat leidde er wel toe dat artsen meer aanzien kregen binnen protestantse kringen.²⁹⁹

²⁹⁷ ‘Ziekten en rampen zijn de gewoone gevolgen der zonde’, in *Verzameling korte preken* (1873), LEUVEN, collectie KADOC, Archief Kanunnikessen van het Heilig Graf Turnhout, BE/942855/1850/557.

²⁹⁸ Belgique Ministre de l’intérieur, *Statistique de la Belgique: Population. Recensement général (15 octobre 1846)* (Bruxelles: Ministère de l’Intérieur, 1849), 37-38.

²⁹⁹ Ferngren, *Medicine and Religion*, 172.

De Kerk raadde gelovigen aan om boete te doen voor hun zonden.³⁰⁰ Monique Scheer ziet christelijke boetedoening als een emotionele praktijk. Volgens haar drukken gelovigen met hun rituelen emoties uit, zowel op persoonlijk als op sociaal vlak. Ze uiten hun emoties bovendien aan de hand van hun lichaam terwijl ze boete doen.³⁰¹ Emotiehistorici identificeerden al verschillende gevoelens die gepaard gingen met religieuze activiteiten, zowel in een publieke als in een private context. Ze bestudeerden al angst, zowel voor de dood als voor het oordeel dat katholieken zouden moeten ondergaan onmiddellijk na hun dood. Daarnaast analyseerden ze al hoe religieuze bijeenkomsten in het verleden zorgden voor een gevoel van hoop en verbondenheid.³⁰² Boetedoening, waaronder ook biecht valt, heeft nog drie andere functies: het werkt verzoenend, als een straf voor begane zonde en als een middel om christenen te disciplineren. Volgens de katholieke leer heeft Jezus ervoor gekozen om zijn recht om te vergeven over te dragen aan de Kerk. Het idee is dat zij genade moet schenken voor de zonden van de katholieken om zo de band met Jezus te herstellen.³⁰³

In de vastenbrief die kardinaal Sterckx had opgesteld, somde hij verschillende strategieën op die in de ogen van gelovigen nuttig zouden zijn geweest om aan de epidemie te ontsnappen. De aartsbisschop, die over de cholera zei dat die “*overall schrik en verslagenheid [had] verspreid*” en dat het een wraakactie van God was, stelde dat katholieken bepaalde zaken konden doen om het “*onheil*” te stoppen. Zo konden ze deelnemen aan de openbare gebeden in kerken, hadden priesters bijzondere gebeden toegevoegd aan de heilige Sacrificie, en hadden kloosterlingen hun “*verstervingen en smeekingen vermeerderd*”.³⁰⁴ “*Heilige offers, gebeden en andere goede werken*” zouden volgens de kardinaal de woede van God doen afnemen: gelovigen moesten ze dan ook intensief uitvoeren. Meer specifiek vroeg hij hun om deel te nemen aan de openbare gebeden na misvieringen.³⁰⁵ Religieuze rituelen vonden echter niet altijd publiekelijk plaats. In de negentiende eeuw gebeurden die vaak thuis, in een familiale context.³⁰⁶ Het is dan ook mogelijk dat er personen waren die niet deelnamen aan processies of aan publieke gebeden, maar zich wel thuis tot hun geloof richtten. Verder schreef de negentiende-eeuwse aartsbisschop ook nog in zijn vastenbrief: “*Gelovigen, als jullie niet alle wanordes kunnen doen ophouden, probeer dan tenminste zondaars te bekeren en er een heilzame invloed op uit te oefenen*”.³⁰⁷ Uit dat citaat komt de missionaire visie van de Kerk duidelijk naar voren.

³⁰⁰ Nellie Plaizier - Van Gurp, ‘Sacrament van Boete en Verzoening: een onderzoek naar de noodzaak.’ (Onuitgegeven bachelorproef, Tilburg, Tilburg School of Theology, 2021), 6-8.

³⁰¹ Scheer, ‘Are Emotions a Kind of Practice (and Is That What Makes Them Have a History)?’, 210.

³⁰² John Corrigan, ‘Religion and emotions’, in *Doing Emotions History*, onder redactie van Susan J. Matt en Peter N. Stearns (Urbana: University of Illinois Press, 2014), 147.

³⁰³ Plaizier - Van Gurp, ‘Sacrament van Boete en Verzoening’, 6-8.

³⁰⁴ Sterckx, ‘Bevelbrief voor den vasten’, 334.

³⁰⁵ Sterckx, 337.

³⁰⁶ Tine Van Osselaer, ‘Christian Homes: Religion, Family and Domesticity in the 19th and 20th Centuries: An Introduction’, in *Christian Homes: Religion, Family and Domesticity in the 19th and 20th Centuries*, onder redactie van Tine Van Osselaer en Patrick Pasture (Leuven: Leuven University Press, 2015), 19-20.

³⁰⁷ Sterckx, ‘Bevelbrief voor den vasten’, 337.

Het discours van de vastenbrief is opvallend. De volgende paragraaf klinkt bijvoorbeeld erg dramatisch: “*Wy hebben zoo al onze poogingen vereenigd om den Heer te bedaren; doch hoe zouden wy kunnen hopen al deze rampen zien gansch op te houden, als eene menigte van zonden en verergernissen onophoudelyk der gramschap des hemels uitdagen? Eilaes! De boosheid en het getal der wanordes is zoo groot dat men moet vreezen dat God nog schrikkelyker zal straffen dan hy tot nog toe gedaen heeft*”. Een uitroep zoals “*Eilaes!*”, woorden die voor katholieken wellicht onheilspellend klonken en de vermelding van God, hadden waarschijnlijk een angstaanjagend effect op het doelpubliek. Ook de opsomming van “zonden” die katholieken hadden begaan, die een volledige bladzijde in beslag nam, deed hun gevoelens van vrees mogelijk toenemen. Sterckx gaf zijn toeschouwers echt bevelen: “*Stiert tot God de vurigste gebeden, opdat hy, door medelyden bewogen jegens zoo vele verdwaelde christenen, hun de genade eener opregte bekeering zou vergunnen. Smeekt de tusschenspraek af der Allerheiligste Maegd Maria, der HH. Engelen, uwer patroonen en der heiligen die, in ons land geboren, een byzonder belang stellen in ons geluk. Vermeerdert uwe aelmoezen ten voordele der arme menschen, en werkt door uwe mildheid mede tot het ondersteunen en ontwikkelen van al de goede werken*”. Door ook naar christelijke autoriteiten – Maria, de engelen, de patroonheiligen – te verwijzen, was het effect van de boodschap wellicht nog groter.³⁰⁸ De aartsbisschop wilde met zijn vastenbrief wellicht inspelen op de emoties van zijn doelpubliek, meer bepaald op het publiek zijn angst en schuldgevoel. Aan de hand van zijn taalgebruik wilde hij gelovigen ertoe aanzetten om zich in te zetten om boete te doen of om vergiffenis te vragen aan God. In die zin is de vastenbrief een voorbeeld van een emotionele praktijk.

Ook een Luiks priester, die anoniem bleef, weet in zijn preken cholera aan de zonden die volgens hem aanwezig waren in de samenleving. Hoewel Antwerpenaren wellicht niet in direct contact kwamen met zijn preken, ga ik er toch van uit dat zijn ideeën overeenkwamen met de gedachten van de Antwerpse clerus. Wellicht hoorden de gewone Antwerpenaren in hun kerk dan ook ongeveer dezelfde boodschappen. De priester verkondigde: “*Hélas! Que de désordres, que de scandales autour de nous! L’esprit de révolte que signale si énergiquement la vicaire de J.C.; cette profanation du dimanche qui brave toutes les lois de la terre et du ciel; cette indifférence, ce mépris pour nos saintes pratiques; cet éloignement du tribunal sacré et de la table du Seigneur; cette absence de vigilance des pères sur l’éducation de leurs enfants; cette idolâtrie pour les richesses et les plaisirs; ces murmures contre la Providence, ces jalousies, ces haines, ces usures et tant d’autres violations de la loi de Dieu, ne suffisent-elles pas pour expliquer toutes les épreuves que nous subissons?*”³⁰⁹ Door de herhalingen in zijn taalgebruik, door zijn specifieke woordkeuzes en door af te sluiten met een retorische vraag slaagde hij erin om een dramatisch effect te verkrijgen. Zo kon hij wellicht inspelen op de emoties van zijn toehoorders. Op die manier wilde hij ze ertoe aanzetten om vergiffenis te vragen aan God. Opnieuw is hier met andere woorden sprake van een emotionele praktijk. Om cholera te vermijden, dienden gelovigen volgens de priester een “goed” Christen te zijn en te vertrouwen op de goddelijke goede wil. Als de ziekte hen toch zou treffen, moesten ze volgens de geestelijke

³⁰⁸ Zie respectievelijk: Sterckx, 334, 335, 337.

³⁰⁹ ‘Actions des grâces pour la cessation du choléra’, in *Sermons, discours, exhortations et allocutions sur divers sujets de circonstance à l’usage du clergé; Recueillis et publiés par un pretre du diocèse de Liège* (Luik: Spée-Zélys & Grandmont Dondérs, 1866), 495.

aalmoezen geven en bidden; zo zouden ze Gods gratie krijgen. Volgens de Luikse priester was angst eveneens een oorzaak van de epidemie. Het is in zekere zin paradoxaal dat hij zijn toehoorders aanraadde om niet bang te zijn voor de ziekte, en hen tegelijk schrik wilde aanjagen met zijn preek.³¹⁰

Een groot aantal katholieken bad meer dan tevoren tijdens de cholera-epidemie van 1866. De Kerk organiseerde ook meer openbare gebedsbijeenkomsten dan gewoonlijk. Dat was het geval in Antwerpen en de rest van België.³¹¹ Wellicht baden mensen ook thuis, in hun private omgeving, meer dan voordien. Een poster uit het bisdom Doornik getiteld “*gebed geschikt om op de huisdeur geplakt te worden, en dat men leest opdat God ons van den cholera en al andere kwalen gelieve te bevryeen*” toont aan dat er specifieke gebeden waren die gelovigen opzegden om aan de ziekte te proberen te ontsnappen. Het gebed richt zich tot verschillende heilige figuren: God, Maria, Jozef, de heilige engelen en de heilige Rochus. Er werd aan ieder van hen bescherming gevraagd.³¹² Het is echter onduidelijk wanneer en of de poster in het straatbeeld verscheen. Het is bovendien moeilijk voor historici om te achterhalen of de poster ook circuleerde buiten het bisdom Doornik.

Een ander gebed, waarvan vaststaat dat Antwerpse en Limburgse gelovigen het in 1866 gebruikten, was er een dat de bevolking van mond op mond doorgaf. Het was erg kort: “*Heer Jezus Christus, wij nemen onzen toevlugt tot U Heiligen God, onsterfelijken God, heb medelijden met het menschelijk geslacht, zuiver ons van onze zonden en zwakheden, nu en altijd in alle eeuwigheid. Amen*”. Blijkbaar verklaarden priesters uit Jeruzalem, nadat ze dat gebed hadden voorgedragen, dat iedereen die het dagelijks zou opzeggen, “bevrijd” zou worden van cholera.³¹³ Dat het woord “cholera” niet expliciet deel uitmaakt van dit gebed is opvallend, maar ligt in lijn met een bevinding van de linguïst Gaston van Bulck. Die ondervond dat het eigenlijk uitzonderlijk was dat de cholera bij naam werd genoemd op gebedsprentjes. Hoewel er veel gebeden tegen de pest en andere besmettelijke ziektes rondgingen, vond hij maar vijf Vlaamse prentjes – waarvan er twee sowieso uit 1866 dateerden, bij de rest stond er geen datum – die expliciet de cholera vernoemden.³¹⁴

Ook bidden tot pestheiligen was een populaire strategie waarmee katholieken hoopten de gratie van God te verkrijgen. *Religious healing*, ook wel *divine healing* genoemd, is de praktijk waarbij gelovigen gebruikmaken van goddelijke machten, bijvoorbeeld heiligen, om te genezen van een ziekte.³¹⁵ Al sinds de tweede eeuw deden christenen aan heiligenverering, eerst alleen maar van martelaren, maar geleidelijk aan ook van niet-martelaren. Dat deden ze om de hulp of de genade van God te vragen. Vanaf het einde van de zestiende eeuw en verder

³¹⁰ ‘Actions des grâces pour la cessation du choléra’, 493.

³¹¹ Velle, ‘België in de 19de eeuw. Gevolgen van de blauwe dood.’, 100.; Van Gerven, ‘Cholera te Antwerpen. 19de eeuw. Realiteit en reacties’, 84.

³¹² ‘Gebed geschikt om op de huisdeur geplakt te worden, en dat men leest opdat God ons van den cholera en al andere kwalen gelieve te bevryeen’ (Tournai. Tyopgraphie de H. Casterman, imprimeur de l’évêché, z.d.), LEUVEN, collectie KADOC, Archief Jezuiten - Belgische (1832-1935) en Vlaamse (1935-) Provincie, BE/942855/1595/19010.

³¹³ ‘Documenten: gebed tegen de cholera’, *Volkskunde; Nederlandsch tijdschrift voor Volkskunde* 35, nr. 1 (1930): 65-66.

³¹⁴ Gaston Van Bulck, ‘De cholera, bij naam op devotionalia’, *Oostvlaamse Zanten* 68, nr. 2 (1993): 90.

³¹⁵ Ferngren, *Medicine and Religion*, 9.

gedurende de zeventiende eeuw nam het aantal bedevaartplaatsen toe. Daar gingen christenen heen om bepaalde heiligen te vereren.³¹⁶

Verskillende voorbeelden illustreren dat gelovigen ook aan *religious healing* deden in Antwerpen. Zo publiceerde het katholieke *Handelsblad* tussen 17 augustus en 8 september vier keer een advertentie over een boek over de heilige Onze-Lieve-Vrouw van La Salette, patroonheilige van de cholera. De eerste advertentie erover verscheen met andere woorden een maand na het hoogtepunt van de epidemie.³¹⁷ Het werk dateerde al van 1855.³¹⁸ Het zou logischer geweest zijn als het dagblad de advertentie al vroeger had gepubliceerd, op het moment dat de crisis het grootste was. Wellicht waren de Antwerpenaren een maand later echter nog steeds bevangen door emoties van angst en verdriet. In die zin is het evident dat gelovigen nog een beroep zouden doen op de verschillende pestheiligen.

Verder is het wellicht niet toevallig dat er net in 1867, een jaar na de fatale cholera-epidemie, een boekje verscheen over de heilige Macharius, een van de patroonheiligen tegen besmettelijke ziektes. Hoewel het werk in Gent werd uitgegeven, ga ik ervan uit dat het eveneens Antwerpse christenen bereikte, al heb ik daar geen zekerheid over. De auteur, een zekere D.D. De Smet, ging in op Macharius' leven, de mirakels die hij had uitgevoerd en zijn relikwieën. Het werk bevatte ook enkele gebeden gericht tot hem.³¹⁹ Hoewel het een jaar na de cholera-epidemie van 1866 uitkwam, schreef de auteur wel nergens over de epidemie. Toch speelde de uitbraak waarschijnlijk een rol in de beslissing om het werk te schrijven.

Naast Macharius was er nog een resem van andere pestheiligen. De bekendste en belangrijkste van hen is de heilige Rochus, beschermheilige tegen alle epidemische ziekten en patroonheilige van verschillende beroepen. Aangezien de dreiging van de pest was afgenomen, werd hij steeds populairder. Er had immers een verandering plaatsgevonden: in plaats van heiligen te vereren die enkel bekend stonden voor de pest, concentreerden gelovigen zich in de negentiende eeuw meer op heiligen die specifiek bekend stonden voor besmettelijke ziekten in het algemeen. Op sommige plaatsen stond Rochus bekend voor één bepaalde ziekte. In bijvoorbeeld Bunde, in Nederlands-Limburg, richtten christenen zich specifiek tot hem tijdens de cholera-epidemie. Over heel België richtten katholieken talloze kerken, kapellen, instellingen en ordes op ter ere van hem. Er waren nog andere pestheiligen en heiligen tegen besmettelijke ziekten, onder andere Sebastianus van Rome, Antonius Abt en Aegidius van Nîmes. In Antwerpen vroegen gelovigen aan de heilige Ignatius van Loyola om hen te sparen van de cholera. Velen dronken van zijn gewijd water daarvoor.³²⁰

³¹⁶ Jo Claes, Alfons Claes, en Kathy Vincke, *Geneesheiligen in de Lage Landen*. (Leuven: Davidsfonds, 2005), 11-12.

³¹⁷ 'GESCHIEDENIS VAN O.-L.-V. VAN SALETTE', *Het Handelsblad*, 17 augustus 1866, 4.

³¹⁸ *Vlaemsche bibliographie, of lyst der nederduitsche boeken, van 1830 tot 1855 in Belgie uitgegeven*, vol. 2 (Gent: Vanderhaeghen, 1867), 22.

³¹⁹ D.D. De Smet, *Vie de Saint Macaire, archevêque d'Antioche, patron contre la peste et l'épidémie* (Gent: Imprimerie et lithographie de D.B.D. Gemelstoet, 1867), 141-43.

³²⁰ Claes, Claes, en Vincke, *Geneesheiligen in de Lage Landen*, 37-43.

Toch was niet iedereen het eens met de aanbidding van pestheiligen. Dokter Jozef Theyskens, geneesheer te Duffel en lid van de Toezichtencommissie der krankzinnigengestichten van het arrondissement Mechelen, stelde bijvoorbeeld dat diegenen die te veel vertrouwen hechtten in hen, God verwaarloosden. Op die manier deden ze volgens hem aan afgoderij.³²¹ Theyskens schreef zijn werk echter pas in 1881, vijftien jaar na de cholera-golf van 1866. Dat het werd uitgegeven door Julius Vuylsteke, een Vlaamsgezind en liberaal politicus, is niet toevallig.³²² Theyskens gaf kritiek op een katholieke gewoonte; dat paste binnen het antiklerikale denken van Vuylsteke.

Deelnemen aan processies en missen was een tweede strategie van katholieken om boete te doen voor hun zonden en op die manier aan de cholera te ontsnappen.³²³ Verschillende illustraties tonen dat die activiteiten ook werden georganiseerd in Antwerpen. Zo kondigde het katholieke *Handelsblad* op 9 september aan dat er de volgende dag een mis zou plaatsvinden in de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekerk om “den Allerhoogste te danken voor het ophouden van den cholera”.³²⁴ Het klopt dat de epidemie in september tot een einde leek te zijn gekomen, al zouden er opnieuw slachtoffers vallen in oktober en november.³²⁵

Uit het al beschreven werk *Les victimes du choléra*, dat werd uitgegeven in Antwerpen, blijkt eveneens dat processies en bidden een belangrijke rol speelden tijdens de epidemische golf van 1866. De auteur schreef niet louter over de tot een hogere klasse opgeklommen Justine en de “gedegenereerde” Sophie. Hij vermeldde ook dat hij tijdens zijn huisbezoeken onderweg een verzameling mensen was tegengekomen die rond het standbeeld van een heilige aan het bidden waren. Hij schreef dat er tegelijk een processie aankwam die al biddend door heel de stad aan het rondgaan was. De auteur beschreef die als bestaande uit “une foule des femmes et d’enfants”. Hij voelde zich er niet comfortabel bij: “cette scène avait quelque chose de sinistre et de lugubre, qui faisait mal à voir”. Later suggereerde hij bovendien een verband tussen het gezelschap en de besmettingen die de dag erna volgden: “Je ne sais à quelle heure la procession rentra, ni quand finirent les dévotions dans la rue, mais il est avéré que durant cette fatale nuit quantité de personnes contractèrent le germe de la maladie qui les emporta les jours suivants”.³²⁶ Volgens hem had de cholera veel mensen die hadden deelgenomen aan de processie getroffen. De bovenstaande citaten passen binnen een liberaal gedachtegoed. Of de auteur een liberaal was, is echter onduidelijk. Hij had het werk immers anoniem gepubliceerd.

Naast het feit dat processies wellicht tot meer choleraslachtoffers leidden, hadden ze volgens sommigen nog een ander negatief gevolg, namelijk het veroorzaken van angst. Dat staat in een briefje waarop geen ontvanger is vermeld en waarvan de auteur iemand was die zijn brief enkel had ondertekend met een paraaf. Waarschijnlijk was

³²¹ Jozef Theyskens, ‘Het bovennatuurlijke en de geneeskunde’, in *Over het misbruiken van het bovennatuurlijke: voordrachten in het bereik van iedereen* (Gent: Julius Vuylsteke, 1881), 15-16.

³²² Ludo Valcke en José Verschaeren, ‘Vuylsteke, Julius P.’, in *NEVB Online*.

³²³ Velle, ‘België in de 19de eeuw. Gevolgen van de blauwe dood.’, 100.; Van Gerven, ‘Cholera te Antwerpen. 19de eeuw. Realiteit en reacties’, 84.

³²⁴ ‘STADSNIEUWS’, *Het Handelsblad*, 9 september 1866, 3.

³²⁵ Sonja Van de Vijver, ‘Cholera te Antwerpen 19e eeuw’ (Onuitgegeven meesterproef, Gent, Rijksuniversiteit Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 1969), 52.

³²⁶ *Les victimes du choléra*, 5.

hij afkomstig uit Antwerpen of richtte hij zich tot iemand uit die stad. De brief bevindt zich immers in het Antwerpse Felixarchief. De schrijver had het over de “*processions qui se font le soir par des personnes pieuses de la bonne classe*”. Hij schreef dat een groot deel van de mensen vroeg dat de politie die processies zou doen ophouden, omdat die in hun ogen paniek zouden veroorzaken.³²⁷

De Kerk organiseerde niet alleen processies die op het eerste gezicht in verband stonden met de epidemie. Zo werd op een affiche van een Antwerpse processie “*ter ere van de allerheiligste en onbevleete Maegd en Moeder Gods Maria, patrones der stad en der hoofdkerk*”, georganiseerd door de Orde der Algemeene Processie, cholera niet vermeld. De processie zou doorgaan op 19 augustus, een maand na het hoogtepunt van de epidemie.³²⁸ Dat er op de poster niets over cholera stond, kan verschillende redenen hebben. Ten eerste is het mogelijk dat de Kerk de epidemie niet vermeldde omdat ze de reactie van de liberalen vreesde. Volgens hen zorgden die processies er immers voor dat de ziekte zich sneller verspreidde. Ten tweede zou het kunnen dat ze gelovigen niet wilde verontrusten en de cholera wilde stilhouden, om zo geen paniek te veroorzaken. Tot slot is het denkbaar dat de Kerk geen aandacht meer wilde geven aan de epidemie, die intussen aan het afnemen was.

Als gevolg van het negentiende-eeuwse katholieke Réveil ging religie meer dan voordien gepaard met irrationele en mystieke elementen. De beleving ervan werd daardoor steeds emotioneler. Volgens Francesco De Toni, doctor in de linguïstiek, werkt het verband tussen emoties en religie in twee richtingen. Enerzijds horen emoties bij de beleving van religie. Zo gaan er allerlei gevoelens gepaard met religieuze activiteiten zoals processies en gebeden, bijvoorbeeld het gevoel van collectiviteit. Anderzijds zijn emoties ook het product van religie. Onder invloed van religie en religieuze praktijken ontstaan immers emotionele ideologieën die op hun beurt invloed hebben op de emotionele belevingen en gedragsuitingen van mensen. Religie kan bovendien een gunstig effect hebben op de regulering van emoties.³²⁹ Zo kon in 1866 het deelnemen aan religieuze activiteiten helpen om om te gaan met bepaalde gevoelens zoals schuldgevoel en angst.

Religie kan bovendien mensen samenbrengen op basis van hun gemeenschappelijke emotionele religieuze ervaringen. In die zin is Barbara Rosenweins concept *emotional communities* bruikbaar. Zij definieert *emotional communities* als “*largely the same as social communities - families, neighborhoods, syndicates, academic institutions, monasteries, factories, platoons, princely courts. But the researcher looking at them seeks above all to uncover systems of feelings, to establish what these communities (and the individual within them) define and assess as valuable or harmful to them (for it is about such things that people express emotions); the emotions that they value, devalue, or ignore; the nature of the affective bonds between people that they recognize; and the modes of*

³²⁷ ‘Brief over processies’, 26 juni 1866, ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst, 641#147.

³²⁸ J.D. Beéckmans, ‘Affiche van de processie ter ere van de allerheiligste en onbevleete maegd en moeder Gods Maria’ (Antwerpen: Drukkery Ph. Ville, Oude Koornmarkt, 1866), ANTWERPEN, Rijksarchief, Archieven van de Kerkfabriek van de O.-L.-Vrouwekathedraal van Antwerpen, Inventaris 12, Deel II: 9.B.2. Deelnemers aan de processies, volgorde van de groepen, wegwijzers, 1866 – 1955.

³²⁹ Francesco De Toni, ‘Emotion’, in *Analysing Religious Discourse*, onder redactie van Stephen Pihlaja (Cambridge: Cambridge University Press, 2021), 256.

emotional expression that they expect, encourage, tolerate, and deplore".³³⁰ Mensen die deel uitmaken van een dergelijke gemeenschap "*adhere to the same norms of emotional expression and value – or devalue – the same or related emotions*". Bovendien maken ze gebruik van hetzelfde discours, wat een controlerend effect kan hebben.³³¹ We kunnen Rosenweins begrip toepassen op de katholieke Antwerpenaren van 1866. Dat zij hun emoties op dezelfde manier uitten, volgt uit de observatie dat zij zich op hun geloof stortten en deelnamen aan allerlei religieuze activiteiten. Dat deden zij om tot een soort catharsis te komen, om iets te veranderen aan hun schuldgevoel ten opzichte van God. Ook het gedeelde taalgebruik was kenmerkend voor de Antwerpse katholieken: zij spraken immers dezelfde gebeden uit.

Een gevoel dat ik meer in detail zou willen bespreken is dat van lijden. Alhoewel velen probeerden te ontsnappen aan de epidemie door boetedoening, vreesden "de meest vrome" Christenen de ziekte en de dood die daar potentieel na kon volgen niet. Integendeel, zij keken uit naar hun tocht naar de hemel en zochten pijn en lijden zelfs op. Hoewel velen die gevoelens zien als zaken die mensen passief ondergaan, zien niet alle christenen dat zo. Zij beschouwen lijden immers als iets actiefs en positiefs; voor hen is pijn een vorm van *agency*. Lijden zorgt in hun visie voor verandering, zowel voor de gelovige zelf, als voor de wereld waarin die zich bevindt. De eerste martelaars, die stierven voor het christendom, gingen specifiek op zoek naar pijn. Ook onder gewone christenen waren er die ziekte niet schuwden.³³² Christenen zagen lijden zelfs als een goddelijk "geschenk" dat twee positieve gevolgen had. Enerzijds zouden gelovigen erdoor minder kans hebben om opnieuw zonden te begaan, anderzijds zou het ervoor zorgen dat ze een beter christen zouden worden.³³³ Ester Cohen, onderzoekster aan de Hebreeuwse Universiteit van Jeruzalem en gespecialiseerd in middeleeuwse geschiedenis, benoemt die gedachte met de term *philopassionism*.³³⁴

Ook in Belgische preken kwam de gedachte naar voren dat lijden iets positiefs was. De Borchtlombeekse priester Schellens schreef in zijn verzameling sermoenen dat ziekte noodzakelijk was, omdat het gelovigen zou tonen welke zonden ze hadden begaan en het een zuiverend effect op hen zou hebben. Als "*geneesmiddelen voor de ziel*" zouden ziektes "*de kwade lusten verzwakken*". Bovendien deelde hij mee: "*Den tegenspoed, eene doodelyke ziekte, eenen smertelyken toeval, zyn ons noodig om in onszelven te doen gaen en onze oogen te openen. Dan hetgeen de jaren ons hadden doen vergeten, komt ons te voren: wy zien onze zonden met al haren gruwel*".³³⁵ De anonieme Luikse priester ging in zijn sermoenen eveneens in op lijden en bracht het gevoel in verband met cholera. Volgens hem was het goed voor de ziel wanneer het lichaam lijdt: "*L'homme extérieur, c'est-à-dire la santé du corps, a peut-être souffert de ces derniers temps, nous ne le nions pas: mais l'homme intérieur, c'est-à-dire la santé de*

³³⁰ Rosenwein, 'Problems and Methods in the History of Emotions', 12.

³³¹ Barbara H. Rosenwein, *Emotional Communities in the early Middle Ages* (Ithaca: Cornell University Press, 2006), 2.

³³² Talal Asad, 'Thinking about Agency and Pain', in *Formations Of The Secular Christianity Islam Modernity* (Stanford: Stanford University Press, 2003), 79-87.

³³³ Vandenbergh, 'Lijden, ziekte en genezing', 134, 73.

³³⁴ Esther Cohen, 'Towards a History of European Physical Sensibility: Pain in the Later Middle Ages', *Science in Context* 8, nr. 1 (1995): 53.

³³⁵ Schellens, 'I. Sermon op den twintigsten Zondag na Sinxen', 218.

l'âme, s'est singulièrement fortifiée". Hij veronderstelde bovendien dat God wilde dat gelovigen leden. Dat schreef hij in een preek die specifiek ging over de epidemie, getiteld *Actions des grâces pour la cessation du choléra*.³³⁶ Hoewel het niet meteen duidelijk werd uit mijn bronnen, veranderde in de negentiende eeuw de visie op pijn en lijden geleidelijk. Velen begonnen pijn namelijk meer en meer te zien als iets dat geneeskundigen moesten en konden behandelen. Bovendien dient de term *philopassionism* ook genuanceerd te worden: binnen de Kerk waren er immers nog andere visies op pijn. De meerderheid van de christenen vermeed dat gevoel, in plaats van het op te zoeken.³³⁷

Dit deel heeft duidelijk gemaakt dat in Antwerpen religie een belangrijke rol speelde tijdens de cholera-golf van 1866. Toch wendde niet iedereen zich toen tot het katholieke geloof. Dat werd duidelijk uit het verhaal van Jan Renier Snieders – Nederlands arts en schrijver, maar gevestigd in Turnhout – waarvan *Het Handelsblad* dagelijks een deel publiceerde. Op een gegeven moment in het feuilleton verschoof de aandacht van het hoofdpersonage, dat zich in een hotel bevond, naar “de burgemeester”, die leed aan cholera en weldra zou sterven. In het verhaal gaat Snieders in op hoe zijn hoofdpersonage, de burgemeester zelf en diens omgeving met de ziekte omgingen. De tekst zou een beeld kunnen geven van hoe de bevolking naar de epidemie keek. Zo bleek dat de burgemeester wantrouwig stond tegenover zowel artsen als clerici. Hij twijfelde bijvoorbeeld over de medicatie die zijn dokter hem had voorgeschreven.³³⁸ In de volgende paragraaf zal ik ingaan op zijn wantrouwen in geestelijken.

Wanneer de hoteleigenaar voorstelde dat de burgemeester zich zou laten verzorgen door een katholieke zuster, antwoordde de patiënt, terwijl hij zijn neus optrok, dat hij niet van “*dat volkje*” hield. Zowel die uitspraak als de lichaamstaal van de burgemeester tonen zijn achterdocht aan. Toch kwam er uiteindelijk een zuster langs. Wanneer zij vroeg of de burgemeester gelovig was – indien dat het geval was, moest ze de priester gaan halen zodat die de ziekenzalving kon toedienen –, beantwoordde hij de vraag niet. Hij zei: “*nu, luister eens, geen woord meer van die gekke dingen*”.³³⁹ Finaal gaf hij toe dat hij niet gelovig meer was en dat hij “*alles voor fopperij*” hield en de priester haatte. Toch vroeg de burgemeester even later aan de zuster om de priester te gaan halen: “*Zuster, haal een priester.... Spoedig..... ik sterf.... Ik.....*”. De priester kwam uiteindelijk langs en kon de ziekenzalving nog toedienen voordat de burgemeester overleed.³⁴⁰ Het verhaal toont verschillende zaken aan. Ten eerste illustreert het dat katholieke zusters en priesters langskwamen bij cholera-patiënten, om hen te verzorgen of hen te begeleiden aan het einde van hun leven. Daarnaast maakt het duidelijk dat niet iedereen gebruik wilde maken van die religieuzen, maar dat de houding tegenover hen op het laatste moment nog kon veranderen. Het is niettemin mogelijk dat het

³³⁶ ‘Actions des grâces pour la cessation du choléra’, 492.

³³⁷ Joris Vandendriessche en Tine Van Osselaer, ‘Medicine and Religion’, in *Medical Histories of Belgium: New narratives on health, care and citizenship in the nineteenth and twentieth centuries*, onder redactie van Joris Vandendriessche en Benoit Majerus (Manchester: Manchester University Press, 2021), 86-87.

³³⁸ Jan Renier Snieders, ‘Mengelwerk: op de pijnbank. Proeven van diepe verveling’, *Het Handelsblad*, 27 november 1866, 1.

³³⁹ Jan Renier Snieders, ‘Mengelwerk: op de pijnbank. Proeven van diepe verveling’, *Het Handelsblad*, 28 november 1866, 1.

³⁴⁰ Zie respectievelijk: Jan Renier Snieders, ‘Mengelwerk: op de pijnbank. Proeven van diepe verveling’, *Het Handelsblad*, 29 november 1866, 1, 2.

dagblad die religieuze wending overdreef, of dat een dergelijke kentering uitzonderlijk was. Het is immers logisch dat de krant, die katholiek geaffilieerd was, de Kerk in een goed daglicht wilde plaatsen.

We kunnen concluderen dat de cholera van 1866 gepaard ging met een heropleving van religie. Omdat veel gelovigen veronderstelden dat de epidemie een straf van God was, stortten ze zich meer dan gewoonlijk op hun geloof. Het idee was dat die de mens strafte, ofwel omwille van individuele zonden, ofwel omwille van collectieve zonden. Op aanraden van verschillende geestelijken spraken katholieken diverse gebeden uit, richtten ze zich tot pestheiligen en namen ze deel aan processies. Die verschillende activiteiten gingen gepaard met allerlei gevoelens: ze konden bijvoorbeeld een regulerend effect hebben op het schuldgevoel en de angst van katholieken. Clerici verkondigden bovendien op verschillende momenten dat ziek zijn ook voordelen kon hebben en dat gelovigen hun lijden moesten aanvaarden. Tot slot heb ik aangetoond dat religieuze gevoelens in 1866 niet universeel waren: niet iedereen hing het katholieke geloof (in dezelfde mate) aan.

3.2 *De clerus en het artsencorps: in botsing?*

Het heersende beeld over de negentiende eeuw is dat geloof en wetenschap niet samengingen en zelfs in conflict waren met elkaar. Ook in de historiografie was dat lang het idee. Binnen dat conflictdenken stond lang het beeld centraal dat artsen en clerici twee tegengestelden waren. Dat was eveneens de centrale visie in België. Zo schreef Carl Havelange: “*La religion est ressentie par les médecins comme un des principaux obstacles à l’ascendant de la médecine scientifique*”.³⁴¹ Als we de gedachte doortrekken dat geloof en wetenschap twee tegenovergestelde zaken waren, dan zagen de personen die actief waren in het ene domein personen actief in het andere domein als behorend tot een andere groep. Het merendeel van geleerden en geestelijken percipieerden de cholera niet op dezelfde manier: de Kerk schreef het toe aan God, wetenschappers niet. Omwille van die twee redenen kunnen geestelijken en medici volgens Rob Boddice niet dezelfde ervaring hebben gehad tijdens de cholera van 1866.³⁴² De emoties die gepaard gingen met de epidemie beleefden ze in die visie ook niet op dezelfde manier.

Karel Velle beschreef de spanningen tussen de geneeskunde en de Kerk al voor de Belgische context. Hij identificeerde verschillende redenen daarvoor. Een eerste reden was de tegengestelde ideeën tussen artsen en clerici. Sinds het begin van de negentiende eeuw hadden binnen de medische discipline verschillende ontwikkelingen plaatsgevonden. De discipline was “verwetenschappelijkt” en “gedesacraliseerd”. Steeds meer medici geloofden namelijk dat ziektes een natuurlijke oorzaak hadden, en dat het geen straf van God was. De Kerk reageerde daarop door te zeggen dat ze daar geen bevestiging voor hadden, maar dat ze zich enkel baseerden op vage vermoedens. In een van zijn preken ging de Borchtlombeekse priester M.H. Schellens daarop in. Hij schreef: “*Gy gelooft hetgene men u zegt van de uytgestrektheyd der aerde, van de beweging der zee, van den omloop der hemellichten, van het bestaan der menschen die tegen onze voeten gaen; waerom? Omdat geleerde menschen dit*

³⁴¹ Havelange, ‘Quelques aspects du discours médical pendant la seconde moitié du XIXe siècle’, 187.

³⁴² Boddice en Hitzer, ‘Introduction’, 8.

getuygen: maer als gy de menschen op hun woord gelooft in het natuerlyke, waerom gelooft gy dan aen God niet in het bovennatuerlyke?'"³⁴³

Daarnaast waren medici en clerici rechtstreekse concurrenten. Alhoewel het voor geestelijken verboden was om verzorging toe te dienen aan gelovigen, deden enkelen dat toch, zeker diegenen die actief waren op het platteland. Volgens Velle traden zij preventief op om ziektes te voorkomen, hechtten zij wonden en voerden zij zelfs riskante ingrepen uit, die weleens dodelijk afliepen.³⁴⁴ Dat clerici ook tijdens de cholera-golf van 1866 zorgen toedienden aan choleraslachtoffers, blijkt uit diverse preken van de anonieme Luikse priester naar wie ik in het vorige deel al heb verwezen. In zijn sermoenen verheerlijkte hij diegenen die die zorgen toedienden en moedigde hij hen aan om dat te blijven doen.³⁴⁵ Geestelijken hadden echter niet de bevoegdheid om geneeskundige zorgen toe te dienen. Een twaalfde-eeuws concilie had hen dat zelfs verboden. Toch apprecieerden sommige gelovigen dat er clerici waren die zich bezighielden met gezondheidszorg. Aan de kant van de geneeskunde overheersten voornamelijk gevoelens van achterdocht. Artsen beschuldigden geestelijken dat ze een verkeerd beeld gaven van wat wetenschap juist inhield en dat ze valse informatie verspreidden onder de bevolking. Wanneer geestelijken veroordeeld werden voor hun illegale optreden, publiceerden medische tijdschriften er bovendien talloze artikels over.³⁴⁶

Om aan de clerus duidelijk te maken wanneer en op welke manier hij gelovigen juist mocht verzorgen, publiceerde *Le mémorial: Revue des intérêts religieux* een artikel. *Le mémorial* was een katholiek tijdschrift waarin informatie over canonieke en burgerlijke kerkelijke wetgeving was terug te vinden. In zijn stuk ging een anonieme auteur in op de vraag of clerici zieken uit hun parochie mochten behandelen en medische advies mochten geven en onder welke voorwaarden ze dat mochten doen. Hij richtte zich specifiek op Belgische pastoors, dominees en geestelijken. Antwerpse clerici behoorden dus eveneens tot zijn doelpubliek. De auteur vond het een goede zaak dat die zich bezighielden met de verzorging van behoeftige gelovigen: "*Il n'est pas besoin d'expliquer les motifs charitables qui auraient fait désirer beaucoup d'ecclésiastiques de pouvoir fournir à leurs paroissiens pauvres et malades, soit à prix réduits, soit plus souvent encore tout à fait gratuitement, les médicaments dont ils auraient besoin*". Hij beschreef verschillende wetten die een illegale uitoefening van de geneeskunde verboden, maar wees zijn lezers ook op een amendement dat in 1853 was toegevoegd. Volgens dat amendement was huishoudelijke geneeskunde vanaf dan officieel toegelaten. Dat wilde zeggen: "*tout citoyen, pour autant qu'il ne signe ni consultation, ni ordonnance, et que ses visites soient gratuites, peut, dans un but d'humanité ou de bienfaisance, donner à autrui des soins, des conseils, des remèdes familiers, c'est-à-dire qui ne supposent, dans leur auteur, aucune connaissance scientifique spéciale, avec cette restriction, toutefois, que l'accomplissement de ces actes ne*

³⁴³ M.H. Schellens, 'II. Sermoen op den dry en twintigsten Zondag na Sinxen', in *Nieuwe sermoenen op alle de zondagen van het jaer*, vol. 3 (Leuven: Vanlinthout en Cie, drukkers der hoogeschool, 1859), 297.

³⁴⁴ Karel Velle, 'De geneeskunde en de R.K. Kerk (1830-1940): een moeilijke verhouding?', *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden* 1 (1995): 6.

³⁴⁵ *Sermons, discours, exhortations et allocutions sur divers sujets de circonstance à l'usage du clergé; Recueillis et publiés par un pretre du diocèse de Liège* (Luik: Spée-Zélis & Grandmont Dondérs, 1866), 88, 109, 423.

³⁴⁶ Velle, 'De geneeskunde en de R.K. Kerk (1830-1940): een moeilijke verhouding?', 6.

dégénère pas en HABITUDE PROFESSIONNELLE".³⁴⁷ Dat het tijdschrift dat artikel publiceerde, toont aan dat er wel degelijk personen waren die geestelijken beschuldigden illegaal geneeskunde uit te oefenen. Wellicht was dat eveneens het geval tijdens de cholera-golf van 1866. Dat de Kerk bepaalde adviezen aanbood om tegen die beschuldigingen in te gaan, en geestelijken niet opriep op te houden met de verzorging van de arme bevolking, past eigenlijk binnen een liberaal gedachtegoed. In zekere zin pleitte ze immers voor vrijheid van gezondheidszorg.

Naast de twee net genoemde oorzaken van spanning tussen Kerk en geneeskunde, namelijk tegenstrijdige opvattingen en concurrentie, identificeerde Velle nog drie andere redenen. Ten eerste verbood de christelijke doctrine aan gelovigen om medisch in te grijpen: volgens de kerkelijke leer was het lichaam ondergeschikt aan de ziel en moest het het lijden aanvaarden. Katholieken verweten geneeskundigen dan ook dat ze materialistisch waren. Het is paradoxaal dat het doctrine lichamelijk ingrijpen verbood, maar dat clerici zich wel bezighielden met de verzorging van gelovigen. Ten tweede kantten geestelijken zich tegen de medische sector omwille van de epidemische maatregelen die hij aanraadde. Volgens medici waren kerken plaatsen waar mensen veel kans hadden om een besmetting op te lopen en was het beter om die tijdens de epidemie te vermijden. Bijgevolg verweten clerici de geneeskundigen liberale, antiklerikale motieven te hebben. De medische werken die geestelijken schreven voor de gewone bevolking, waren een laatste reden van spanning. Volgens de clerus was het zijn taak om gelovigen te voorzien van Bijbelse citaten, bepaalde rituelen en natuurlijke geneesmiddelen. Die zouden ze kunnen gebruiken om hun gezondheid te bevorderen. Artsen hekelden bepaalde van die standpunten en schilderden ze weg als onverantwoorde voorbeelden van bijgeloof.³⁴⁸

Enkele Belgische artsen gebruikten religie om zichzelf te legitimeren. Ze beweerden dat God toestemming had gegeven voor de uitbouw van een interventionele geneeskunde. Meer bepaald stelden ze dat je laten verzorgen door medici een christelijke plicht was: niet alleen tegenover jezelf, maar ook tegenover God. Verder betoogden ze dat gelovigen moesten werken aan hun lichaam: een gezond lichaam ondersteunde immers een zuivere ziel.³⁴⁹ Door te verwijzen naar God en diens wil en zo in te spelen op de emoties van gelovigen, konden ze mogelijk een deel van hen overtuigen van hun kunde.

Via hygiëneboekjes, vulgariserende medische tijdschriften en volksvoordrachten trachtten geneeskundigen de gewone bevolking op te voeden op vlak van hygiëne en gezondheid. Hoewel ze via die kanalen irreguliere geneesmiddelen afkeurden, gingen ze amper in op religie. Volgens An Vandenberghe konden ze religieuze activiteiten zoals processies en bidsamenkomsten niet afkeuren, omdat het merendeel van hun doelpubliek het katholieke geloof aanhing. Indien ze die zaken wel zouden afkraken, zouden ze gelovigen niet kunnen overtuigen van het door hen gepercipieerde nut van de geneeskunde. Ze probeerden echter wel op een subtiele wijze komaf te maken met bepaalde christelijke ideeën. Zo stelden ze medische interventies voor als iets waarmee God akkoord

³⁴⁷ Zie respectievelijk: 'Maladies. Soins et conseils donnés par des ecclésiastiques. Remèdes. - Exercice de l'art de guérir', *Le mémorial. Revue des intérêts religieux* 10 (1866): 79, 134, 89-90, 95, 115, 117.

³⁴⁸ Velle, 'De geneeskunde en de R.K. Kerk (1830-1940): een moeilijke verhouding?', 2-8.

³⁴⁹ Vandenberghe, 'Lijden, ziekte en genezing', 194.

ging. Dat deden ze in feite om hun doelpubliek te “bevrijden” van Gods macht over de maatschappij. De Kerk daarentegen legde de nadruk op het belang en de waarde van lijden. Christenen mochten in haar visie niet ingrijpen in dat lijden. Bovendien zag zij niet een gezond lichaam als bijdragend tot een zuivere ziel, maar wel lijden, ziekte en pijn.³⁵⁰

Toch was de verhouding complexer dan dat. Clerici werkten soms immers samen met de medische wereld. In de jaren negentig van de twintigste eeuw veranderde het beeld op de verhouding tussen religie en wetenschap. Het idee dat het twee tegengestelden waren, werd geleidelijk vervangen door de gedachte dat er vaak interactie en samenwerking plaatsvond tussen de twee domeinen. Er kwam met andere woorden een breuk met Karel Velle's idee dat dokters in de negentiende eeuw langzaam de taak van priesters hadden overgenomen.³⁵¹ Die shift in denken kwam er mede door John Brooke, die voorstelde om de zogenaamde *conflict thesis* te vervangen door een these die Ronald Numbers later zou benoemen als de *complexity thesis*. Volgens die theorie kunnen er verschillende visies zijn. Zo was de relatie tussen wetenschap en religie soms evenwichtig en soms conflictueus. Vaak was het echter genuanceerder.³⁵²

Ook tijdens de cholera-epidemie van 1866 was de relatie tussen de medische wereld en de clerus complex. Voordat ik inga op de samenwerking in België en in Antwerpen, wil ik de brede context belichten en erop wijzen dat er parallelle ontwikkelingen waren in andere landen, zoals in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. Charles Rosenberg, emeritus hoogleraar in de medische geschiedenis en verbonden aan *Harvard University* en de *University of Pennsylvania*, stelde in zijn onderzoek een evolutie vast in de rol die religie speelde tijdens de verschillende negentiende-eeuwse cholera-golven in de Verenigde Staten. Volgens hem waren er bij elke golf minder mensen die geloofden dat God een rol speelde bij het veroorzaken van de ziekte. In 1866 waren er dan ook veel minder spanningen tussen Kerk en wetenschap dan voordien. In tegenstelling tot de vorige golven van 1832 en 1849 stelde die eerste zich in 1866 op als voorstander van de wetenschap. Ze was nog steeds van mening dat enkel God besliste over leven en dood, maar opperde dat medisch ingrijpen toegelaten was. Op die manier kregen quarantaine en desinfectie een steeds grotere rol bij de bestrijding van de epidemie. Er was in de ogen van de Amerikaanse Kerk namelijk geen bewijs dat God het oneens zou zijn met wetenschappelijke hulpmiddelen. Tegelijkertijd deed de Amerikaanse samenleving steeds minder een beroep op gebeden en andere religieuze praktijken. Toch waren er nog stemmen die beweerden dat bepaalde slachtoffers ziek waren geworden enkel en alleen omwille van hun zonden.³⁵³

In Groot-Brittannië combineerden geleerden religieuze en wetenschappelijke ideeën over cholera. Robert Morris, hoogleraar geschiedenis aan de Universiteit van Edinburgh, vergeleek drie Britse pamfletten over de epidemie. De

³⁵⁰ Vandenberghe, 186-92.

³⁵¹ Vandendriessche en Van Osselaer, ‘Medicine and Religion’, 66.

³⁵² Ronald Numbers, ‘Review of Science and Religion, by John Hedley Brooke’, *Metascience* 1 (1992): 35-39.

³⁵³ Charles E. Rosenberg, *The Cholera Years: The United States in 1832, 1849, and 1866*, Phoenix Books 320 (Chicago: University of Chicago Press, 1962), 213-220.

eerste, uit 1832, weet de ziekte enkel aan religieuze krachten en zag het als een straf van God. In het pamflet kwam ook het idee terug dat cholera een door God aangeboden kans was voor gelovigen om te lijden. De derde, uit 1866, bevatte eveneens christelijke ideeën, maar die waren intussen gecombineerd met wetenschappelijke veronderstellingen. Zo beschouwde de auteur de epidemie wel als een straf van God, maar deed hij er tegelijk wetenschappelijk onderzoek naar. In 1866 kwamen religieuze en wetenschappelijke ideeën met andere woorden samen voor. Volgens Morris hielden die christelijke gedachten de wetenschappelijke “voortgang” echter niet tegen. Hoewel de pamfletschrijver nog bepaalde religieuze gedachten aanhing, was hij niet fatalistisch. Hij ging er immers van uit dat mensen over een vrije wil beschikten die ze konden gebruiken om aan de ziekte te ontsnappen.³⁵⁴

In Frankrijk werkten de nationale overheid, de Kerk en artsen geregeld samen in het kader van de vaccinatiecampagnes. Dat gaat in tegen het beeld dat clerici vaccinatiecampagnes zouden hebben tegengewerkt. Niet alleen informeerden geestelijken gelovigen over wat vaccinatie inhield en zetelden ze in verschillende medische commissies, ze deden er ook onderzoek naar. In België zag de situatie er echter wat anders uit. Aan het begin van de negentiende eeuw, onder de Franse bezetting, weigerde de Belgische clerus namelijk om op dat vlak samen te werken met de overheid. Het verzet ging niet per se om de praktijk zelf, maar diende eerder om weerstand te bieden aan een zaak die de bezetter had opgelegd.³⁵⁵ Na de Franse bezetting waren de gevoelens onder clerici gemengd. Een deel van hen was voorstander van vaccinatie en raadde gelovigen aan om zich te laten inenten. Zij pleitten eveneens voor een invoering van verplichte vaccinatie in België. Anderen daarentegen waren niet overtuigd en vroegen zich af of zij zich wel moesten bezighouden met het informeren over vaccinatie en of ze zich dan niet moeiden met “Gods taken”. Hun weerstand was echter eerder van individuele dan van collectieve aard.³⁵⁶ Dit voorbeeld toont met andere woorden aan dat ook binnen de clerus de houding ten opzichte van de medische wereld niet homogeen was.

Guillemain, die bestudeerde hoe sommige Franse artsen zich in de negentiende eeuw voorstelden als priesters, had tijdens zijn analyse opgemerkt dat ze dat in de tweede helft van de negentiende eeuw minder deden. Toch verdween de spiegeling aan clerici niet helemaal. Dat de dokters zich steeds minder voorstelden als geestelijken, was volgens Guillemain het gevolg van hun verbeterde situatie. Zo voelden ze zich minder bedreigd door onder andere de irreguliere geneeskunde en verdienden ze meer dan voordien.³⁵⁷ Omdat ze hun beroep nu percipieerden als minder in gevaar, hoefden ze hun “concurrent” niet meer te imiteren om christelijke patiënten te overtuigen van hun kunnen. Dat was wellicht het gevolg van een positievere houding van de Kerk ten opzichte van de medische sector.

³⁵⁴ Morris, ‘Religion and Medicine’, 265-67.

³⁵⁵ Yves-Marie Bercé, ‘Le clergé et la diffusion de la vaccination’, *Revue d'histoire de l'Église de France* 69, nr. 182 (1983): 88 - 93, 105.

³⁵⁶ Vanderpelen-Diagre en Valérie Leclercq, ‘Vaccinatie: goddelijk of kwaadaardig?’, *Cultuurgeschiedenis* (blog), 2020, <https://cultuurgeschiedenis.be/vaccinatie-goddelijk-of-kwaadaardig/>.

³⁵⁷ Guillemain, ‘Devenir médecin au XIXe siècle’, 118-19.

In België was de verhouding tussen geloof en wetenschap eveneens complex. Binnen de openbare gezondheidszorg van het negentiende-eeuwse België was de meerderheid van de organisaties in handen van katholieke ordes. Onder invloed van de Belgische liberale grondwet hadden die de vrijheid om zich uit te breiden zonder inmenging van de overheid. Op die manier konden ze een belangrijke rol in de samenleving aannemen. Wellicht gingen die organisaties wel in discussie met de geneeskunde, maar werkten ze er ook mee samen. Een bijsturing van de conflictthese is met andere woorden noodzakelijk.

Dat niet alle artsen gekant waren tegen de Kerk en niet alle clerici de geneeskunde afwezen, wordt duidelijk uit hun visie op religieuze processies. De meeste medici beschouwden die processies, die voor de gewone bevolking een “therapeutisch” effect hadden, als riskant en raadden politieke autoriteiten dan ook aan om ze te verbieden. Toch waren er ook geneeskundigen die meewerkten aan godsdienstige processies. Voor de jaarlijkse bedevaart naar Lourdes was de aanwezigheid van een aantal geneeskundigen noodzakelijk.³⁵⁸ Die bevinding toont aan dat binnen de medische wereld verschillende meningen klonken: niet iedereen was gekant tegen de activiteiten die de Kerk organiseerde tijdens epidemieën. De groep van medici werd met andere woorden gekenmerkt door heterogeniteit.

Ook tijdens de cholera-epidemie bleek de wetenschap de Kerk helemaal niet zo vijandig gezind te zijn. Zo toont een brief van een Antwerps-Duitse arts genaamd A. Mayer, lid van de Antwerpse *Société de Médecine*, aan dat er samenwerking plaatsvond tussen artsen, de stedelijke overheid en de clerus. Mayer maakte immers gebruik van een van de geneesmiddelen die het stadsbestuur had uitgedeeld, al had hij het recept deels aangepast. Het was volgens hem niet voldoende om het medicijn aan de bevolking uit te delen. Meer specifiek was er in zijn ogen nood aan “*des hommes intelligents et charitables*” om de bevolking in te lichten over het gebruik ervan. Die “intelligente”, “barmhartige” mannen had hij gevonden onder de clerus van de Sint-Andrieskerk. Vervolgens noemde hij drie namen die als “*amis de l’humanité*” uitstekend werk hadden geleverd. In de brief staat dat zij dag en nacht hadden gewerkt en zich zelfs tot in de verste wijken hadden begeven. Mayer hechtte veel belang aan hun diensten: “*ils ont par cela empêché le développement du choléra chez plus de 600 pauvres*”.³⁵⁹ Mogelijk had hij tot doel om diegenen die voor het stadsbestuur werkten, ervan te overtuigen de mannen op een of andere manier te bedanken.

De verschillende overheden apprecieerden de toewijding van clerici tijdens de cholera. Binnen het Antwerpse stadsbestuur waren verschillende personen dankbaar voor de hulp die de geestelijkheid had aangeboden tijdens de epidemie. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een brief van de Antwerpse burgemeester Jozef Cornelis Van Put aan J.B. Beeckmans, pastoor van de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekerk en deken van Antwerpen. Van Put vroeg om hem een lijst van de meest toegewijde clerici te sturen, zodat hij die kon bedanken voor hun “*actes d’humanité & de*

³⁵⁸ Vandendriessche en Van Osselaer, ‘Medicine and Religion’, 68-69, 77-78.

³⁵⁹ ‘Brief van dokter Mayer aan de burgemeester en schepenen van Antwerpen over de diensten van de clerus’, 1 november 1866, ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst, 641#134.

dévouement” tijdens de epidemie.³⁶⁰ Beeckmans had het daar moeilijk mee: hij zei dat het bijna onmogelijk was om slechts een aantal namen door te geven, omdat hij vond dat alle geestelijken zich barmhartig en toegewijd hadden opgesteld. Niettemin noemde hij uiteindelijk toch een aantal namen van individuen die volgens hem voortreffelijk hadden gewerkt.³⁶¹

Ook binnen de nationale overheid waren er mensen die hun dankbaarheid wilden tonen aan geestelijken die hun diensten hadden aangeboden tijdens de epidemie. Zo schreef Alphonse Vandenpeereboom, de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken, een brief aan de directrice van de gemeenschap van de ziekenzusters van Lier. Hij schreef dat die tijdens de cholera “*ont fait preuve d’un dévouement et d’une abnégation dignes d’éloges*” en wilde hen in naam van de hele regering daarvoor bedanken.³⁶² Mogelijk stuurde hij dergelijke brieven eveneens naar Antwerpse katholieke gemeenschappen.

Net zoals in de Britse context werden er in België boodschappen over cholera verspreid die een wetenschappelijk en religieus discours combineerden. Zo bevat het Antwerps Felixarchief een los document, geschreven door een zekere R.H.L. During. Hij was wel geen Belg: hij was afkomstig uit het Nederlandse Alkmaar. Toch moet zijn boodschap enkele Antwerpenaren hebben bereikt, anders zou het document niet in het Felixarchief terecht zijn gekomen. Wat zijn functie juist was, is onduidelijk, maar hij was geen arts. Wel had hij enige wetenschappelijke kennis, die hij wilde delen met “*het publiek*”. Hij schreef bovendien bereid te zijn om samen te zitten met geneeskundigen om verder over de epidemie te discussiëren. Dat toont aan dat er interactie plaatsvond tussen de wetenschap en personen met gelovige ideeën. During schreef een recept neer van een geneesmiddel dat zowel preventief als curatief tegen cholera zou werken. In zijn boodschap verwees hij tweemaal naar God; wanneer hij schreef dat hij hoopte op een goede afloop van de ziekte, vertrouwde hij op de hulp van de “*goeden*” en “*lieve*” God. During deed ook een oproep om te bidden. Volgens hem was de combinatie van het geneesmiddel en het bidden noodzakelijk om cholera te vermijden.³⁶³

Binnen de Kerk waren er verschillende stemmen die de geneeskunde vrij gunstig gezind waren. In een van zijn preken beschuldigde de Borchtlombeekse priester M.H. Schellens christenen dat ze te laat een beroep deden op God, de “*Verlosser en Zaligmaker*”. Volgens hem namen ze bij ziekte of in tijden van crisis namelijk eerst hun toevlucht tot niet-goddelijke middelen. Die zouden in zijn ogen niet werken: “*God alleen kan ons hertzeer ten volle genezen: God alleen kan den trooster onze pynlykheden zyn: want hy alleen is den God aller vertroosting*”. Toch

³⁶⁰ ‘Brief van de burgemeester aan meneer Beeckmans, deken-priester van Antwerpen’, 26 oktober 1866, ANTWERPEN, collectie Rijksarchief, Archieven van de Kerkfabriek van de O.-L.-Vrouwekathedraal van Antwerpen, Inventaris 12, Deel III: 8.C.3 Cholera, 1866 (sociale en politieke organisaties).

³⁶¹ ‘Brief van meneer Beeckmans, deken-priester van Antwerpen, aan de burgemeester van Antwerpen’, 26 oktober 1866, ANTWERPEN, collectie Rijksarchief, Archieven van de Kerkfabriek van de O.-L.-Vrouwekathedraal van Antwerpen, Inventaris 12, Deel III: 8.C.3 Cholera, 1866 (sociale en politieke organisaties).

³⁶² ‘Brief van Alphonse Vandenpeereboom aan de directrice van de gemeenschap van ziekenzusters van Lier’, oktober 1867, LEUVEN, collectie KADOC, Archief Gasthuiszusters-Augustinessen - Lier, BE/942855/1941/156.

³⁶³ R.H.L. During, ‘Een Voorbehoedmiddel tegen de Cholera, hetwelk ook tevens het Geneesmiddel is’, z.d., ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst, 641#147.

verwierp hij menselijke hulpmiddelen niet volledig. Dat deed hij door de *Ecclesiasticus* te citeren: “Zal ik u nu zeggen, C.H.! Dat gy in ziekte noch menschelyke voorzorg noch natuerlyke hulpmiddelen moet gebruyken? Neen: “men is verpligt den geneesheer te rade te gaen, en de medecynen te gebruyken die den Allerhoogsten geschapen heeft (Eccli.38.v.4.à) ””.³⁶⁴ Door te verwijzen naar dat apocriefe werk gaf hij zichzelf meer autoriteit. Toegepast op de cholera was Schellens wellicht van mening dat gelovigen de ziekte voornamelijk konden vermijden door boete te doen, al zag hij ook het nut in van de geneeskunde.

De anonieme Luikse priester, naar wie ik al heb verwezen in het vorige deel, gebruikte zelfs wetenschappelijke elementen in zijn discours. Zo zei hij over bidden, iets wat gelovigen volgens hem moesten doen om de “woede van God” in te dammen en te ontsnappen aan de epidemie, het volgende: “Prions aussi, prions avec ferveur, la prière désinfectera l’air, elle purifiera nos âmes, elle détruira le principe et le germe de nos maux; aujourd’hui, comme toujours, elle saura pénétrer les cieus et en faire descendre le pardon et le salut”.³⁶⁵ Woorden zoals “désinfectera” en “germe” zijn van een andere discursieve orde dan de rest van de preek, die de auteur opstelde in een religieus taalgebruik. Het kan louter metaforisch taalgebruik zijn geweest. Het feit dat de priester woorden gebruikte die wetenschappers ook hanteerden, zou echter illustratief kunnen zijn voor de meer open houding van de Kerk ten aanzien van de wetenschap.

Kardinaal Sterckx’ houding ten aanzien van de wetenschap was ambivalent. Hij schreef er vijandig over, maar toonde eveneens een zekere mate van toenadering tot de medische sector. Over de wetenschap zei hij dat ze “verkeerde informatie” propageerde: “Maekt men zelfs geen gebruik van congressen, van wetenschappelyke vergaderingen en van conferenciën voor het volk, om dwalingen te verspreiden, die grootelyks tegenstrydig zijn met den godsdienst en de samenleving?”.³⁶⁶ In een brief van 1832, die specifiek over cholera ging, stond de aartsbisschop echter open voor de geneeskundige instructies die de verschillende overheden propageerden. Zo spoorde hij gelovigen aan om, naast boete te doen, ook de “bevelen van wyze overheden” te volgen. Hij voegde daar wel aan toe dat geloof uiteindelijk belangrijker zou blijken.³⁶⁷ Wellicht was dat nog steeds zijn houding in 1866. Het is mogelijk dat de kardinaal niets zei over de maatregelen tegen cholera omdat de vastenbrief niet specifiek over de epidemie ging.

Het is erg moeilijk om een zicht te krijgen op hoe de gewone bevolking keek naar de relatie tussen de Kerk en de medische sector tijdens de cholera-golf van 1866. Het al besproken feuilleton *Op de pijnbank*, dat bijna dagelijks in *Het Handelsblad* verscheen, gaat niet in op de verhouding tussen de dokter enerzijds en de zuster en de pastoor

³⁶⁴ Zie respectievelijk: M.H. Schellens, ‘II. Sermoen op den twintigsten Zondag na Sinxen’, in *Nieuwe sermoenen op alle de zondagen van het jaer*, vol. 3 (Leuven: Vanlinthout en Cie, drukkers der hoogeschool, 1859), 227, 232.

³⁶⁵ *Sermons, discours, exhortations et allocutions*, 495.

³⁶⁶ Sterckx, ‘Bevelbrief voor den vasten’, 335.

³⁶⁷ Engelbertus Sterckx, ‘Mandatum Archiepiscopi et Episcoporum Belgii quo, flagello Dei cholera-morbo appropriante, tum spiritualia tum naturalia remedia ad illud avertendum aptissima, precesque’, in *Collectio epistolarum pastoralium, decretorum aliorumque documentorum quae pro regimine dioecesis Mechliniensis publicata fuerunt*, vol. 5 (Mechelen: H. Dessain, 1868), 40-41.

anderzijds. Wel kan het verduidelijken hoe de gewone bevolking keek naar de rol van religieuzen tijdens de epidemie. In het verhaal omschreef de auteur God als “*den almogenden geneesheer*”. Hij stelde hem met andere woorden voor als superieur boven alle andere medici.³⁶⁸ Op een gegeven moment was het hoofdpersonage in gesprek met de priester, die naar het hotel was gekomen waar de zieke burgemeester weldra aan cholera zou overlijden. Hij vroeg hem of hij niet bang was van de ziekte. Daarop antwoordde de pastoor glimlachend: “*Bang! Een priester denkt er nooit aan, of hij zich aan gevaar blootstelt; het gevoel van plicht overheerscht alles*”. Een onbevreesd gevoel domineerde bij hem. Het was wellicht de norm om als geestelijke te zeggen niet bang te zijn voor de epidemie. Het concept van *emotionology*, dat weergeeft dat er binnen een samenleving bepaalde emotionele standaarden bestaan, is bijgevolg van toepassing op dit voorbeeld.³⁶⁹ Volgens de katholieke leer werden voornamelijk mensen die zondig hadden geleefd ziek. Bovendien omarmden katholieken het gevoel van lijden. Als geestelijke moest de priester dan ook het goede voorbeeld geven.

In dit deel besprak ik de relatie tussen de geneeskunde enerzijds en de Kerk anderzijds. Academics dachten lang dat die in de negentiende eeuw grotendeels conflictueus was. Zo somde Karel Velle verschillende redenen van spanning tussen de twee domeinen op. Sinds de jaren 1990 erkennen historici echter dat het complexer was dan dat: er was ook samenwerking en interactie tussen wetenschap en geloof. Dat was eveneens het geval tijdens de cholera-epidemie van 1866, zowel in het buitenland, in Antwerpen, als in heel België. Verschillende voorbeelden toonden bovendien aan dat de clerus en het medisch corps dankbaar waren voor elkaars hulp.

3.3 *Cholera als een ideologisch wapen*

In dit deel ga ik in op hoe de cholera werd ingezet als een politiek hulpmiddel. Ik start met een korte contextualisering van de Belgische politiek in 1866. Daarna analyseer ik hoe zowel de katholieke als de liberale partij gebruikmaakte van de ziekte om de eigen achterban te behagen. Vervolgens ga ik specifiek in op de Antwerpse casus. Ik behandel daarbij het ontstaan en de werking van de Meetingpartij en haal een krantenartikel aan waarin de auteur het stadsbestuur verweet propagandistisch te werk te gaan. Verder daarbij aansluitend bestudeer ik hoe stemmen zowel langs liberale als langs katholieke kant de andere partij ervan beschuldigden verantwoordelijk te zijn voor de verspreiding van de cholera. Tot slot bespreek ik de rol van artsen in de politiek.

In 1866 waren er twee politieke partijen in België: de liberale en de katholieke. Tussen 1846 en 1870 waren de liberalen bijna continu aan de macht in België. Enkel de tweejarige unionistische regering die over België regeerde tussen 1855 en 1857 zorgde voor een korte onderbreking. In 1866 stond de regering onder leiding van Charles Rogier, die premier was tussen 1857 en 1868.³⁷⁰ Onder diens bewind, Rogier II, waren er veel spanningen tussen de liberalen en de katholieken. Om de andere partij in een slecht daglicht te plaatsen of om zelf meer stemmen te

³⁶⁸ Snieders, ‘Mengelwerk: op de pijnbank’, 29 november 1866, 2.

³⁶⁹ Stearns en Stearns, ‘Emotionology’, 813.

³⁷⁰ Emmanuel Gerard en Frederik Verleden, *De ongrijpbare macht: politieke geschiedenis van België* (Leuven: Acco, 2019), 373.

ronselen, maakten beide partijen op verschillende manieren gebruik van de cholera als een politiek argument. Volgens Karel Velle werd de ziekte bijgevolg “een onderdeel van de politieke propaganda”.³⁷¹ Politici schakelden de cholera met andere woorden geregeld in als een middel in hun politieke strijd.

In andere landen zetten politieke figuren de cholera eveneens in als een politiek hulpinstrument. Aan het begin van de twintigste eeuw bijvoorbeeld, deed in de Filipijnen anti-Amerikaanse propaganda de ronde. Inheemse leiders verkondigden dat de Amerikaanse kolonisators er cholera hadden verspreid om zo de lokale bevolking te vermoorden.³⁷² Ook tijdens andere epidemieën gebruikten politici die ziektes als een politieke strategie. Zo verspreidden verschillende anti-Duitse stemmen tijdens de Eerste Wereldoorlog het gerucht dat Duitsland verantwoordelijk zou geweest zijn voor het ontstaan en de verspreiding van de Spaanse Griep. Ze zouden het hebben aangewend als een “biologisch wapen”. Onder andere de Amerikaanse luitenant-kolonel Philip S. Doane, die toen aan het hoofd stond van de *Health and Sanitation Section of the Emergency Fleet Operation* en instond voor de Amerikaanse scheepswerven, deelde die gedachte. Toch kende de theorie niet erg veel aanhang, onder meer omdat ook Duitse soldaten aan de pandemie bezweken.³⁷³ Het al dan niet pleiten voor quarantaine tijdens diverse epidemieën was eveneens een politieke tactiek. Zij die kiezers wilden aantrekken die voorstander waren van liberale waarden zoals individuele vrijheid, stelden zich immers eerder voor als tegenstanders van de maatregel.³⁷⁴

In het negentiende-eeuwse België namen de spanningen tussen liberalen en katholieken geleidelijk aan toe. De progressieve stemmen binnen de liberale partij werden tussen de jaren 1850 en 1880 bijvoorbeeld steeds antiklerikaler. Zij zagen de Kerk als een gevaar voor liberale instellingen: dat gevaar moesten ze stoppen. De Schoolstrijd (1879 – 1884) is daar illustratief voor.³⁷⁵ De linkerkzijde van de liberale partij voerde mettertijd echt een antigodsdienstig propagandabeleid. Met speculaties en roddels, die verschenen in officiële bladen van de partij, in schimpbladen en op pamfletten, wilde ze de bevolking opzetten tegen de clerus. Volgens Karel Van Isacker, priester en historicus, had dat wel degelijk effect: vanaf de jaren zestig nam het katholieke geloof af in België.³⁷⁶

Ook de katholieke partij was haar tegenstander niet gunstig gezind. Historici beschouwen het Mechelse katholieke congres van 1869 als het moment dat katholieke politici voor het eerst een echte partij vormden. In het jaar dat ik bespreek, 1866, was er met andere woorden nog niet echt sprake van een katholieke partij. Gemakshalve spreek ik echter van de katholieke partij om te verwijzen naar het geheel van katholieke politici. De katholieke partij was

³⁷¹ Velle, ‘België in de 19de eeuw. Gevolgen van de blauwe dood.’, 104.

³⁷² Christian George Acevedo, ‘Propaganda, Folk Beliefs, and Health Information: Insights from the Cholera Outbreaks in the Philippines’, *Philippine Journal of Librarianship and Information Studies* 41, nr. 2 (2021): 20.

³⁷³ Alan M. Kraut, ‘Immigration, Ethnicity, and the Pandemic’, *Public Health Reports* 125, nr. 3 (2010): 125-26.

³⁷⁴ Eugenia Tognotti, ‘Lessons from the History of Quarantine, from Plague to Influenza A’, *Emerging Infectious Diseases* 19, nr. 2 (2013): 256.

³⁷⁵ Karel Van Isacker, *Herderlijke brieven over politiek: 1830-1966*, Mens en Tijd (Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel, 1969), 7-8.

³⁷⁶ Karel Van Isacker, *Werkelijk en wettelijk land: de katholieke opinie tegenover de rechterzijde 1863 - 1884*. (Antwerpen: Standaard, 1955), 164-66.

langzaam tot stand gekomen door samenwerking tussen de clerus en gelovigen. Zowel hogere als lagere clerici verkondigden dat die partij de enige aanvaardbare partij was voor aanhangers van de Roomse Kerk.³⁷⁷ Dat zal eveneens duidelijk worden in de vastenbrief die kardinaal Sterckx in 1867 had geschreven.

Veel katholieke politici schilderden de liberale partij af als de “vijand” van het geloof. Volgens hen zorgde die partij er immers voor dat religie een steeds minder grote plaats kreeg in de samenleving. Bijgevolg zou de partij verantwoordelijk geweest zijn voor de “*toenemende zedeloosheid van de bevolking*”. Dat groeiend antiliberaal sentiment ging gepaard met de verandering van de samenstelling van het episcopaat. Bisschoppen met dezelfde antiliberaal opvattingen als paus Pius IX vervingen de eerste bisschoppen van België die hadden bijgedragen aan de oprichting van de recent ontstane staat. De nieuwe bisschoppen waren gekant tegen de zogenaamde moderne vrijheden en beschouwden de nationale overheid als een gevaarlijke macht die vijandig stond tegenover de Kerk. Hun conservatieve ideeën hadden invloed op katholiek geaffilieerde politici, die zich onder hun invloed steeds meer tegen het liberalisme kantten. Toch was er ook binnen het katholiek milieu verdeeldheid. Enerzijds waren er de ultramontaanse klerikalen, die enkel de autoriteit van de paus erkenden en die radicaal tegen het liberalisme waren gekant. Anderzijds waren er de eerder liberale katholieken. Zij waren van mening dat er voor een degelijk bestuur nood was aan een combinatie van de katholieke staatsleer en politiek liberalisme. Het ultramontaanse kamp kende de meeste aanhangers en probeerde via diverse middelen zo veel mogelijk gelovigen van hun antiliberaal standpunten te overtuigen. Dat resulteerde in geschillen met de eerder liberale klerikalen.³⁷⁸

Dat de katholieke zijde steeds antiliberaler werd, kan duidelijk worden uit een artikel uit het klerikale *Handelsblad*. Op 11 augustus nam het een antiliberaal artikel over van het Antwerpse katholieke weekblad *De Huisvriend*. Het stuk ging in op de Zusters van Vincentius, die op vraag van het liberale stadsbestuur van Brussel in een ziekenhuis, specifiek gericht op cholera-patiënten, waren gaan werken. Uit zijn discours wordt duidelijk dat de auteur dat afkeurde. Hij vond de actie schijnheilig: “*Nu roept men hare hulp in; morgen als het vreeslijke spook van de cholera weggetrokken is, zal men het wollen kloostergoed weer met slijk bespatten en besmeuren...*”. Hij creëerde bovendien een tegenstelling. Aan de ene kant waren er de “*heeren vrijdenkers*”, of ook wel “*de aanbidders der revolutie van 1793*”, die “*barbaarscher [waren] dan de soldaten van het schrikbewind*”. De auteur stelde hen voor als actief, onbeschaafd en hypocriet. Hij schreef daarenboven: “*Zij, de volgelingen van Voltaire, zijn nog onrechtvaardiger dan hun meester*”. Aan de andere kant waren er de zusters, die hij in passieve termen omschreef. Zo waren zij “*altijd gereed [...] om zich voor hunnen evenmensch op te offeren, al worden zij dan ook nogal dikwijls als kankers behandeld*”.³⁷⁹ Uit zijn taalgebruik, dat inspeelde op de emoties van de lezers, wordt met andere woorden duidelijk dat de schrijver de leden uit het liberale bestuur wilde voorstellen als daders, die hun slachtoffers – de zusters – uitbuiten en op een oneerlijke manier behandelden. Dat *Het Handelsblad* het artikel louter overnam en er geen verdere commentaar aan toevoegde, illustreert dat de redactie het eens was met het stuk.

³⁷⁷ Van Isacker, *Herderlijke brieven over politiek*, 7-8.

³⁷⁸ Van Isacker, *Werkelijk en wettelijk land*, iii, 159.

³⁷⁹ ‘Antwerpen, 11 augusti’, *Het Handelsblad*, 11 augustus 1866.

Enkele dagen later, op 16 augustus, publiceerde de krant er opnieuw een stuk over, wederom op de voorpagina. Dat de artikels op de voorpagina verschenen, toont aan dat de redactie veel belang aan het onderwerp hechtte. Deze keer nam ze niet een stuk over van een ander weekblad, maar schreef ze in eigen naam. Ook hier is er sprake van een sterke antiliberaal houding. Opnieuw stelde de auteur de zusters die instonden voor de zorg van cholera-patiënten voor als slachtoffers, die “*niet zelden als eene pest der samenleving behandeld werden*”. Volgens het artikel waren zij op vraag van verschillende gemeentebesturen, die actief waren rond Brussel, “*naar het ene gelijk naar het andere slagveld gegaan*” en hadden zij zich “*overal ten gevare huns levens [...] voor hunne evenmensch opgeofferd*”. De oorlogsterm “slagveld” en het religieus getinte woord “opgeofferd” gaven de boodschap extra effect en droegen bij aan het beeld dat de auteur wenste te creëren van de zusters. Nadat de schrijver hen had geportretteerd als onderdanige vrouwen, ging hij in op de in zijn ogen schijnheilige overheden die een beroep op de zusters deden. Hij schreef: “*Wij willen dien oproep niet blameeren, neen! Maar het is ons wel toegelaten hier het tegenstrijdige te doen zien van die menschen, welke gedurig op de bres staan om de kristelijke liefdadigheid te bevechten, en die als het oogenblik van gevaar gekomen is, niets aan hunnen kant vinden om de Zusters te vervangen. Is dit niet een bewijs van machteloosheid hunner leering en denkwijze?*”. Volgens hem was het feit dat de liberale besturen dienst moesten doen op klerikale figuren een teken dat hun ideologie tekortkwam. Met de woorden “aan hunnen kant” werd de tegenstelling tussen liberalen en klerikalen nog groter; voor de schrijver van het artikel waren het echt twee verschillende werelden. Verder beweerde hij dat de niet-katholieke verpleegkundigen, op wie een aantal besturen eerst een beroep hadden gedaan, uit angst voor de epidemie ofwel waren opgehouden met zorg toe te dienen, ofwel zich overgegeven hadden aan een “*overvloed*” van alcohol. Daardoor had hun verpleegzorg volgens hem de “*betreurensweerdigste gevolgen*” gehad.³⁸⁰

Om zijn standpunt te verdedigen, namelijk dat de zusters nobel werk verrichtten, verwees de auteur naar de zorgen van verpleegzusters in landen die niet uitdrukkelijk katholiek waren. Die landen – Engeland, Pruisen, Rusland en Turkije – zouden “*de heldhaftigheid der Zusters*” hebben bewonderd en “*er ook hulde aan [hebben] bewezen*”. Met die passage wilde de schrijver benadrukken dat zelfs die niet-klerikale staten het “uitstekend katholiek werk” hadden ingezien. Hij sloot af met een oproep. Zijn lezers moesten zich niet bezighouden met wat liberale bladen schreven of met wat liberale politici zeiden. Volgens hem was het feit dat liberale besturen katholieke zusters om hulp moesten vragen voldoende bewijs voor de superioriteit van de katholieke strekking. Hij schreef verder nog dat na de epidemie er enkele antiklerikale politici zouden zijn die de zusters opnieuw zouden uitjagen “*als de plaag der samenleving*”. Hij had er echter vertrouwen in dat de meesten van hen zouden beseffen dat hun opvattingen verkeerd waren en dat ze de klerikale liefdadigheid zouden omarmen.³⁸¹

De cholera speelde ook een rol in het parlement, waar zowel katholieken als liberalen zetelde. De ziekte kwam immers geregeld ter sprake in de parlementaire handelingen van de jaren 1860. Ik heb twee debatten geanalyseerd

³⁸⁰ ‘In deze dagen’, *Het Handelsblad*, 16 augustus 1866, 1.

³⁸¹ ‘In deze dagen’, 1.

waarin de Kamerleden de cholera inzetten voor ideologische doeleinden. In beide zittingen was het belangrijkste doel wellicht om op te komen voor de achterban en op die manier stemmen voor de partij te garanderen. De liberale fractie behartigde de belangen van de handelaars en de industriëlen, van wie een groot deel – maar zeker niet iedereen – de miasmatheorie aanhing. Dat deel beweerde niet in besmetting te geloven en kante zich tegen isolatiemaatregelen en quarantaine, principes die nadelig zouden zijn voor de economie en de handel.³⁸² Uit een parlementair debat van 1868 blijkt wel degelijk dat liberale volksvertegenwoordigers zich niet echt opwierpen als voorstanders van isolatiemaatregelen. Isidore van Overloop, katholiek parlementariër, pleitte voor de oprichting van een lazaret in Antwerpen, om toekomstige epidemische uitbraken te vermijden. Jean François Vleminckx daarentegen, liberaal arts, wilde niet meteen een stelling innemen en antwoordde uiteindelijk dat de stad dat zelf moest beslissen. Hij zei bovendien: “*Si le gouvernement nous demandait un crédit pour la création d’un lazaret à Anvers, il me serait impossible de le voter*”. De katholieke Kamerleden die zich mengden in de discussie waren voorstanders van de oprichting van het lazaret. De liberale daarentegen, waren tegen de bouw ervan gekant.³⁸³ Hoe de debatten over het invoeren van isolatiemaatregelen of over de mogelijke opbouw van een lazaret in zittingen van het Antwerps stadsbestuur verliepen, heb ik binnen het bestek van mijn onderzoek niet kunnen analyseren. Het zou echter interessant zijn voor toekomstige studies die ingaan op de politieke dimensie van de cholera in Antwerpen. Ik veronderstel dat ook in de Antwerpse debatten liberale politici eerder de neiging hadden om zich te verzetten tegen maatregelen die nadelig waren voor hun achterban.

De Kamerleden gebruikten cholera eveneens als een argument om anderen van hun standpunten te overtuigen. Zo kwam de ziekte ter sprake in een zitting over de begroting, gehouden op 20 november 1866. Barthélémy Dumotier, katholiek, begon een discussie over het debietrecht op drank. Dat was een directe belasting voor herbergiers, die ervoor zorgde dat duizenden van hen stemrecht verkregen. Dumotier wilde net als andere katholieke politici de belasting afschaffen, wellicht omdat hij veronderstelde dat de stemmen van de herbergiers vooral naar de liberale partij gingen.³⁸⁴ Door de afschaffing van het debietrecht zou de samenstelling van stemgerechtigden met andere woorden veranderen en dreigde de liberale fractie kiezers te verliezen.³⁸⁵ Om dat te vermijden, verwezen de liberale parlementariërs naar de positieve impact die de belasting op de volksgezondheid had. Volgens hen zorgden het debietrecht en de daardoor hogere prijzen van alcoholische drank ervoor dat minder personen zich bedronken. Ze haalden eveneens het argument aan dat de belasting een aanzienlijke bijdrage leverde aan de begroting. Toch was het hen wellicht vooral te doen om het aantal potentieel liberale kiezers dat de belasting opleverde. Jean François Vleminckx, arts, voorzitter van de Koninklijke Academie voor Geneeskunde en actief als liberaal volksvertegenwoordiger, wilde de belasting dan ook juist verhogen. Hij gebruikte als argument dat “*les buveurs*” de eerste en grootste slachtoffers waren geworden van de cholera-epidemie die net had gewoed. Het is mogelijk dat

³⁸² Tesh, ‘Political Ideology and Public Health in the Nineteenth Century’, 327-28.

³⁸³ Emmanuel Gerard e.a., *Geschiedenis van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers 1830-2002* (Brussel: Belgische Kamer van volksvertegenwoordigers, 2003), 509-11.; ‘Séance du 5 mai 1868’, 1868 *Annales Parlementaires* §, 1148.

³⁸⁴ Gerard e.a., *Geschiedenis van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers 1830-2002*, 480.

³⁸⁵ ‘Séance du 20 novembre 1866’, 1866, *Annales Parlementaires* §, 54.; ‘1831 tot 1893: Wie genoeg betaalt, beslist: Het cijnskiesrecht voor mannen’, in *Algemeen enkelvoudig stemrecht* (Senaat, 2019), 8-13.

de arts in dit debat zijn beroep en diploma gebruikte om autoriteit te verwerven in een discussie die eigenlijk eerder om kiescijns ging, dan om de gezondheid van de samenleving. Hij probeerde de parlementsleden verder ook nog op een retorische manier te overtuigen: “*Je le demanderais au nom des lois de l’hygiène, dont les prescriptions ne sont jamais impunément méconnues; je le demanderais au nom des lois sacrées de la morale; je le demanderais enfin dans l’intérêt de la paix des familles, vous savez en effet comme moi, messieurs, ce que devient le foyer domestique, lorsque le chef se livre à des abus de boissons*”.³⁸⁶ Door te benadrukken welke positieve impact de belasting zou hebben gehad op de samenleving, wilde hij wellicht inspelen op de gevoelens en moraliteit van de andere parlementsleden. Het was in zijn ogen onfatsoenlijk om het debietrecht af te schaffen: op maatschappelijk vlak zou dat verschillende problemen opleveren.

Dat politici tijdens de parlementaire debatten op nationaal niveau gebruikmaakten van de epidemie als een politiek hulpmiddel, inspireerde wellicht ook Antwerpse figuren om hetzelfde te doen. Volgens Jan Van Gerven publiceerde het liberale Antwerpse dagblad *Le Précurseur* geregeld kritische artikels. De commentaar ging zowel over het cholera-beleid van de Meetingpartij als over het klerikaal-liberaal conflict in de stad. In dat geschil werd cholera volgens van Gerven “*een onderdeel van de propaganda*”. Hij stelt zelfs dat de spanningen tussen de katholieken en liberalen meer aandacht kregen dan de epidemie zelf.³⁸⁷

In Antwerpen was de Meetingpartij tijdens de cholera-golf van 1866 aan de macht. Die in 1852 opgerichte verzetspartij was ontstaan als tegenbeweging van de nationale regering, omdat die van Antwerpen de kern van de landsverdediging wilde maken. Tussen 1862 en 1872 kende de Meetingpartij een meerderheid in Antwerpen. De Vlaamsgezinde partij wilde voorbijgaan aan discussies over religie. Liever wilde ze zich bezighouden met dingen die er volgens haar leden echt toe deden, namelijk het oplossen van economische, sociale, democratische en nationale problemen. Vandaar bestond ze uit zowel klerikale als liberale politici. Geleidelijk aan zou ze echter opgaan in de Katholieke Partij. Met het ontstaan van de partij begon de middenklasse voor het eerst deel te nemen aan de Antwerpse politiek. Bovendien, hoewel ze enkel in Antwerpen regeerde, kende ze volgelingen in het hele land. Volgens Lode Wils, hoogleraar emeritus geschiedenis aan de KU Leuven, zorgde de Meetingpartij er daardoor voor dat de katholieke partij van een conservatieve partij evolueerde naar een centumpartij. De partij zou ook een democratiserend effect gehad hebben op liberale politici. Wils is bovendien van oordeel dat de Meetingpartij, hoewel ze zich niet wilde bezighouden met godsdienstgeschillen, daar niet in slaagde. Integendeel, Antwerpen werd in de jaren zestig het nieuwe antikatholieke centrum waar “Geuzen” zich actief verzetten tegen het katholicisme.³⁸⁸

Op 3 augustus zou koning Leopold II een bezoek brengen aan Antwerpen. Hij zou de intentie hebben gehad om de spanningen tussen de stad en de nationale overheid in te perken. Hij gaf echter te kennen dat hij niet kon komen

³⁸⁶ Gijbels, ‘L’omniprésence de la religion’, 222.; Séance du 20 novembre 1866, 55.

³⁸⁷ Van Gerven, ‘Cholera te Antwerpen. 19de eeuw. Realiteit en reacties’, 85.

³⁸⁸ Lode Wils, *Het ontstaan van de meetingpartij te Antwerpen en haar invloed op de Belgische politiek*. (Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel, 1963), 9, 301-4.

omwille van de cholera-epidemie. Verschillende kranten vroegen zich af of dat wel de echte reden was. Het was in hun ogen mogelijk dat de koning opzag tegen het bezoek aan het antikoningsgezinde bestuur van de stad. Bovendien had burgemeester Van Put geweigerd om een standbeeld van Leopold I in de stad te plaatsen. Volgens de dagbladen was het dan ook denkbaar dat de koning de epidemie als een excuus gebruikte. Hij had immers wel Gent, Luik en Bergen bezocht, steden waar de ziekte eveneens woedde.³⁸⁹ Uiteindelijk zou Leopold II de stad echter wel degelijk bezoeken, op 25 augustus.³⁹⁰ Uit dit voorbeeld wordt duidelijk dat de cholera binnen de politiek mogelijk ook werd ingezet als een excuus.

Uit een artikel uit het liberale dagblad *De Koophandel* blijkt dat – althans in de visie van de anonieme schrijver – cholera een onderdeel werd van de Antwerpse politieke propaganda. De auteur verweet het stadsbestuur beslissingen te nemen die niet volgden uit medische overwegingen, maar wel uit politieke. Hij deelde mee dat de stad had beslist om de kermis op Markgravelei, een straat met fraaie buitenhuizen van de burgerij en enkele hoveniersbedrijven, de volgende dag te laten doorgaan.³⁹¹ Ze achtte de gezondheidssituatie intussen immers goed genoeg. Hoewel de cholera nog steeds aanwezig was, was het hoogtepunt van de epidemie achter de rug en waren er niet veel zieken meer. Dat de kermis zou plaatshebben, vond hij positief: “*Wy keuren deze maetregel goed, want elke inbreuk op de broodwinning der neeringdoende personen is een hatelyk feit, voor eene regeering, wanneer er geene gegronde reden bestaen; want het heil des volks is de opperste wet*”. Hij vroeg zich echter af waarom de leden van het stadsbestuur een week tevoren op het allerlaatste moment de danspartijen in de herbergen hadden verboden. De auteur hekelde dat de burgemeester het besluit pas de dag op voorhand had aangekondigd. De uitbaters van de kroegen hadden immers reeds al hun drank en voedsel voor de feesten aangekocht en hadden daardoor financieel verlies geleden. Zij waren volgens hem dan ook de grootste slachtoffers van de maatregel. Hij vond het niet logisch dat de kermis wel mocht doorgaan, maar de dansfeesten niet.³⁹² Dat hij het voor de herbergiers opnam is niet verbazend. *De Koophandel* was immers een liberale krant die zich bezighield met het lot van ondernemers.

Vervolgens schreef de auteur dat het verbod op danspartijen ertoe zou leiden dat iedereen naar de Markgravelei zou trekken om daar te gaan feesten. Hij vroeg zich af of dat wel slim was. Hij beantwoordde zijn eigen gedachte: “*Maer neen, de knoop zit daer niet. Het volk afschrikken door spookten, kiespropaganda maken tegen 30 oktober, dat is het eenige doel van onze gemeentevaders*”.³⁹³ Het kan inderdaad een strategische beslissing zijn geweest, aangezien de bewoners van de Markgravelei tot de elite behoorden en bijgevolg stemrecht hadden. Diegenen die gekant waren tegen het verbieden van de kermis zouden het toenmalige stadsbestuur daarop hebben kunnen afrekenen bij de volgende verkiezingen. De auteur van het artikel schreef die achterliggende gedachte echter niet

³⁸⁹ ‘De Komst des Konings’, *Het Handelsblad*, 7 augustus 1866, 1-2.

³⁹⁰ Linda Everaert en Hendrik Van Caelenberghe, ‘Het “gemeene beest van Antwerpen”’, *Muntklapper* 104 (2019): 10.

³⁹¹ ‘Kiespropagande’, *De Koophandel*, 13 oktober 1866, 1.; Jo Braeken, ‘Markgravelei’, Inventaris onroerend erfgoed, 10 februari 2010, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/themas/11802>.

³⁹² ‘Kiespropagande’, 1, 2.

³⁹³ ‘Kiespropagande’, 2.

expliciet neer. Wellicht waren in zijn visie de rijke klassen minder bezig met het verbod op danspartijen in herbergen, omdat zij gewoon waren om naar andere etablissementen te gaan. Over het algemeen bezochten zij geen herbergen. Mannen uit de lagere klassen daarentegen waren wel te vinden in die kroegen en zouden ontgoocheld kunnen zijn geweest in het verbod.³⁹⁴ Zij hadden echter geen stemrecht. Hun frustratie zou met andere woorden geen invloed hebben op de volgende verkiezingen. Niettemin werd er later, onderaan het artikel, een verbetering toegevoegd. Intussen had het stadsbestuur blijkbaar aangekondigd dat danspartijen opnieuw zouden mogen doorgaan vanaf de volgende dag. Toch was de schade van de “*neeringdoende burgers*” volgens de krant “*onherstelbaer*”.³⁹⁵

De cholera werd ook nog op een andere manier ingezet, namelijk om politieke tegenstanders te beschuldigen van de verspreiding van de ziekte. Zowel klerikale als liberale individuen verweten personen van de andere politieke strekking verantwoordelijk te zijn voor de rondgang van de epidemie.³⁹⁶ Volgens Sylvia Tesh zagen bepaalde autoriteiten de *supernatural theory of disease*, die stelt dat ziekte een goddelijke oorsprong heeft, als een handig middel tegen hun vijanden. Ze gaf daarbij het voorbeeld van de gele koorts die in 1793 in Philadelphia rondging. Toen gaven zowel de Federalistische Partij als de Democratisch-Republikeinse Partij elkaar de schuld van de gele koorts. Beiden veronderstelden ze dat de andere partij verantwoordelijk was voor de woede van God.³⁹⁷ In het negentiende-eeuwse Antwerpen gebruikten enkel katholieke politici religieuze argumenten in het debat over cholera. Volgens hen was de epidemie een straf van God voor het liberale beleid, dat zij zagen als ketterij.³⁹⁸

Zowel Karel Velle als Jan van Gerven ondervonden in hun onderzoek dat klerikalen de liberale vraag naar de secularisering van kerkhoven als “ketterij” beschouwden. Die secularisering zou betekenen dat er geen onderscheid meer zou zijn tussen (de delen van) begraafplaatsen waar katholieken werden begraven en die waar niet-klerikalen werden begraven. Dat was onaanvaardbaar voor de katholieken. Sommigen van hen namen daarom aan dat de cholera-epidemie een straf van God was voor die liberale eis.³⁹⁹ Niet alleen de katholieke partij beschuldigde de liberale fractie, maar ook de Kerk zelf. Kardinaal Sterckx, aartsbisschop van Mechelen en bijgevolg ook van Antwerpen, gebruikte dat idee zelfs om zijn toehoorders ertoe aan te zetten om op de katholieke partij te stemmen. Zoals ik al eerder aanhaalde was de clerus van mening dat het de plicht was van diegenen die het katholicisme aanhingen om te stemmen op katholieke politici.⁴⁰⁰ Uit kardinaal Sterckx’ vastenbrief blijkt dat ook. Hij gebruikte de cholera om mannen met stemrecht ervan te overtuigen om op de “*de kandidaten die de beste waerborg van eerlykheid en bekwaemheid opleveren*” te stemmen. Hoogstwaarschijnlijk bedoelde hij daarmee katholieke politici, al sprak hij dat niet expliciet uit. De aartsbisschop stelde en betreurde dat velen hun stem verkeerd gebruikten, door

³⁹⁴ Maarten Van Dijk en Antoon Vrints, ‘De kroeg als bron van alle kwaad? Percepties van het openbaar lokaal in Antwerpen, 1350-1950’, in *Antwerpen bierstad: acht eeuwen biercultuur*, onder redactie van Ivan Derycke (Brasschaat: Pandora, 2011), 183.

³⁹⁵ ‘Kiespropagande’, 2.

³⁹⁶ Velle, ‘België in de 19de eeuw. Gevolgen van de blauwe dood.’, 104-5.

³⁹⁷ Tesh, ‘Political Ideology and Public Health in the Nineteenth Century’, 330.

³⁹⁸ Velle, ‘België in de 19de eeuw. Gevolgen van de blauwe dood.’, 104.

³⁹⁹ Velle, 105.; Van Gerven, ‘Cholera te Antwerpen. 19de eeuw. Realiteit en reacties’, 84.

⁴⁰⁰ Van Isacker, *Herderlijke brieven over politiek*, 8.

ze ofwel niet te gebruiken, ofwel door op de verkeerde kandidaten te stemmen “uit partygeest en uit berispelyke inzigten”. Vervolgens legde hij het verband met de “crisissen” die in verschillende landen hadden plaatsgevonden. In zijn visie was er met andere woorden een direct verband tussen de cholera-epidemie enerzijds en het stemmen op de “verkeerde” partij, hoogstwaarschijnlijk de liberale, anderzijds. Sterckx’ indirecte vraag illustreert dat: moest de mens als gevolg van het kiezen voor de “foute” kandidaten “*verwonderd staen dat de hemel, vergramd door zoo vele trouweloosheden, de menschen tot hunne pligten wederroept door besmettelyke ziekten en andere openbare ongelukken?*”.⁴⁰¹ Door in te spelen op de gevoelens van zijn toehoorders en hen bang te maken, wilde hij ze ertoe aanzetten om in de toekomst op klerikale politici te stemmen. Zo zouden ze andere “crisissen” vermijden. In zekere zin gaat het hier dus om een emotionele praktijk.

Volgens de liberalen daarentegen was de ziekte geen straf van God, maar waren juist de katholieken verantwoordelijk voor de verspreiding van de cholera. Ze stelden dat het onmogelijk was om de epidemie uit te roeien omdat de Kerk maar processies en samenkomsten bleef organiseren. Ze keurden de katholieke reacties dan ook af. Liberale politici vroegen bovendien om de regels die golden tijdens de vasten af te gelasten. De Kerk beschouwde dat als een liberale poging om haar rol in te dammen.⁴⁰² Ik heb al eerder verwezen naar een briefje uit het Felixarchief dat de auteur enkel had ondertekend met zijn paraaf. De briefschrijver getuigde dat een aantal mensen wenste dat de politie de processies zou doen ophouden. Die zouden volgens hen immers zorgen voor maatschappelijke paniek.⁴⁰³ Mogelijk was de brief geschreven door iemand die zich eerder als liberaal identificeerde.

Op die liberale beschuldigingen kwam reactie vanuit het klerikale milieu. In het katholieke *Handelsblad* zijn enkele artikels te vinden over de discussie over het organiseren van processies. Op 21 augustus berichtte het dagblad dat, hoewel er in Luik een verbod op processies was uitgevaardigd, de pastoor er toch een had geïnitieerd. Volgens de auteur had de liberaal Ferdinand Piercot, op dat moment burgemeester van Luik, een “*kwaadwillig besluit*” genomen. Hij schreef over het verbod: “*t Is de eerste maal, vermeenen wij, dat de vrijheid van godsdienst op zulk eene stoutmoedigen wyze, zoo woeste, en – waarom zouden wij het niet zeggen – zulke schaamtelooze wijze geschonden is*”. Verder deelde hij nog mee dat het verbod over de hele stad had geleid tot “*eene verontweerdiging [...], luidruchtig en streng uitgedrukt*”.⁴⁰⁴ Uit het stuk wordt duidelijk dat de auteur het oneens was met de beslissing van de burgemeester. Hij beschreef de reactie van diegenen die gekant waren tegen het verbod in vrij vaag taalgebruik. Het is niet geweten hoe de verontwaardiging die erop volgde er juist uitzag. Als die vrij bruto was, is het mogelijk dat de auteur de situatie aangenamer wilde voorstellen dan werkelijk het geval was geweest. Het kan ook zijn dat er helemaal niet zoveel reactie was gekomen op het verbod. In dat geval was de schrijver erin geslaagd om toch *agency* toe te schrijven aan de katholieken die tegen het verbod waren.⁴⁰⁵

⁴⁰¹ Sterckx, ‘Bevelbrief voor den vasten’, 336.

⁴⁰² Velle, ‘België in de 19de eeuw. Gevolgen van de blauwe dood.’, 104 - 105.

⁴⁰³ ‘Brief over processies’, 26 juni 1866.

⁴⁰⁴ ‘M. Piercot en de Vrijheid van Godsdienst’, *Het Handelsblad*, 21 augustus 1866, 1.

⁴⁰⁵ ‘Kollekte te Luik’, *Het Handelsblad*, 22 augustus 1866, 1.

De volgende dag verscheen er opnieuw een artikel over de Luikse situatie. Wederom nam het een groot deel van de voorpagina in beslag, wat illustratief is voor het belang dat de krant eraan hechtte. In dit stuk komt de spanning tussen aanhangers van het katholicisme enerzijds en diegenen die “antiklerikale” maatregelen troffen anderzijds duidelijk naar voren. Illustratief daarvoor zijn de volgende passages: “*Het schijnt dat M. Piercot, burgemeester van Luik, aan de katholieken krachtig wil doen gevoelen, dat ze in België nog slechts geduld worden*” en “*vandaag denken wij een bewijs te hebben dat dit alles niets anders is dan eene systematieke oppositie tegen al het goede dat de godsdienst in deze omstandigheden kan aanbrenge*”.⁴⁰⁶

In Luik hadden, een dag nadat de politie had gepoogd de processie te verhinderen, een paar agenten enkele leden van *l'Union fraternelle*, de toegang tot de kerk geweigerd. De leden hadden van de Kerk toestemming gekregen om geld in te zamelen om de slachtoffers van de cholera te steunen. De auteur leverde kritiek op diverse actoren: zowel op de burgemeester als op de politie. Over de burgemeester schreef hij: “*Wat komt die werm van een burgemeester, gewapend met eene kleingeestige menselijke wet, het gebod van den Koning der Koningen bestrijden!*”. Voor hem had het katholicisme met andere woorden de overhand boven de wet. De beslissing van de burgemeester om de kerk te sluiten zag hij als iets dat inging tegen de goddelijke wil. Ook de politieagenten was de schrijver niet gunstig gezind: hij beschreef hen als *javerts*.⁴⁰⁷ Javert, een politie-inspecteur, was de antagonist in Victor Hugo's *Les Misérables*. Hugo beschreef hem als een meedogenloos, angstaanjagend persoon die principieel alle wetten volgde.⁴⁰⁸ In de veronderstelling dat zijn lezers het personage kenden, hoopte de auteur van het krantenartikel hen een duidelijk beeld te geven van hoe “brut” de agenten waren geweest. Dat deed hij niet alleen door het gebruik van de topos, maar ook op een andere manier. Een van de clerici zou zijn opgepakt: “*Een hunner is vastgegrepen, buiten de St. Antonius-kerk getrokken, en door drij agenten, als een groote schelm naar het stadhuis gebracht, en dewijl hij de schotel [met het ingezamelde geld] nog in de hand hield, kon men eene oogenblik denken dat men eenen dief opricht met bewijs van den diefstal nog in de hand*”. De auteur stelde de geestelijke voor als een slachtoffer dat de politie hardhandig had aangepakt. Daardoor slaagde hij erin om diegenen die de cholera maatregelen handhaafden af te beelden als onbarmhartige daders en de clerici als passieve slachtoffers.⁴⁰⁹

De auteur verweet de burgemeester onwettig te handelen. Hij stelde de volgende vraag: “*En met welk recht kwam M. Piercot, de koude en dikwijls onbarmhertige wet tegen het heilige werk der menschlievendheid stellen?*”. Erna wijdde hij een heel stuk aan de juridische kant van de situatie. Om extra autoriteit te verwerven, refereerde hij daarvoor naar *Le mémorial: revue des intérêts religieux*, een katholiek tijdschrift dat informatie verschaftte over canonieke en burgerlijke kerkelijke wetgeving. De toelichting uit *Le mémorial* samenvattend, schreef hij dat sinds 24 juli 1862 in de wet was bepaald dat gelovigen op elk moment het recht hadden om in kerken geld in te zamelen

⁴⁰⁶ ‘Kollekte te Luik’, 1.

⁴⁰⁷ ‘Kollekte te Luik’, 1.

⁴⁰⁸ Éditions Larousse, ‘Javert’, in *Encyclopédie Larousse en ligne*.

⁴⁰⁹ ‘Kollekte te Luik’, 1.

voor filantropische doeleinden.⁴¹⁰ De burgemeester was met andere woorden tegen de wet ingegaan wanneer hij de leden van *l'Union fraternelle* had verboden om de kerk te betreden.

De schrijver sloot zijn stuk af met lof voor de Luikse bisschop, Théodore-Alexis de Montpellier. Volgens hem was het door diens tussenkomst “*dat men er in gelukte de inwoners tot kalmte, tot gelatenheid en onderwerping te brengen*”. Die passage maakt duidelijk dat er veel emoties gepaard waren gegaan met de hele gebeurtenis. De auteur beschreef meermaals hoe emotioneel de klerikale reactie was geweest: aan katholieke zijde vertoonden velen gevoelens van opwinding en woede. Hij stelde de klerikale visie op de situatie voor als erg homogeen. Daaruit zouden zijn lezers kunnen besluiten dat alle Luikse katholieken op dezelfde manier reageerden, alhoewel dat waarschijnlijk niet het geval was geweest. De bisschop op zijn beurt zou teleurgesteld geweest zijn in de beslissing van de burgemeester. In zijn brief aan de burgemeester verwees hij naar de maatregelen die hij had getroffen op vraag van het stadsbestuur: de Luikse kerken waren opgehouden met het luiden van hun klokken bij overlijdens en begrafenissen vonden niet meer plaats in kerken. Verder verdedigde hij de organisatie van processies en collectieve bidmomenten nog: hij deelde mee dat “*die plechtige gebeden te allen tijde werden gehouden, in alle katholieke landen en tijdens de ziekten, en dat zij altijd onder andere resultaten die, die gehad hebben van de gemoederen te stillen, den moed op te beuren, de buitenspoorigheid af te keeren en krachtigen invloed te hebben op den toestand van zaken*”.⁴¹¹

Tot slot wil ik nog kort ingaan op de rol van artsen in de politieke wereld. De al eerder vermeldde Jean François Vleminckx was bijvoorbeeld werkzaam als dokter, maar ook politiek actief. In de tweede helft van de negentiende eeuw waren er maatschappelijke discussies over of artsen al dan niet een politieke rol mochten aannemen, of dat zij eerder neutraal moesten blijven. Volgens Karel Velle toonden medici zich geleidelijk aan steeds meer politiek geëngageerd. Zo waren er onder hen die pleitten voor meer medische vertegenwoordigers in het parlement; meer geneeskundigen stelden zich dan ook kandidaat om parlementslid te worden. Toch zouden dokters nooit een aanzienlijke proportie aannemen in de politiek.⁴¹² Een voorbeeld van een Antwerps arts die eveneens een politiek functie had was Victor Desguin. Die was actief als geneeskundige, als voorzitter van de *Société Royale de Médecine Publique de Belgique* en vanaf 1878 als liberaal politicus in Antwerpen.⁴¹³

Binnen de medische wereld waren er stemmen die vonden dat artsen één blok moesten vormen en allemaal op dezelfde kandidaten moesten stemmen.⁴¹⁴ Geneeskundigen waren echter geen homogene groep: sommigen identificeerden zichzelf als liberaal, anderen als katholiek. Diegenen die actief waren in de politiek behoorden dan ook ofwel tot de liberale ofwel tot de katholieke partij. Niet alle artsen die in het parlement zetelden, gebruikten

⁴¹⁰ ‘Kollekte te Luik’, 1.

⁴¹¹ ‘Kollekte te Luik’, 1.

⁴¹² Velle, *De Nieuwe Biechtvaders*, 177-78.

⁴¹³ Joris Vandendriessche, ‘Geneeskunde en politiek. De Antwerpse carrière van Victor Desguin (1838 - 1919).’ (Onuitgegeven meesterproef, Leuven, KU Leuven, Faculteit Letteren, 2009), 106-08.

⁴¹⁴ Karel Velle, *De Nieuwe Biechtvaders*, 177-78.

hun beroep en de kennis die eruit volgde om hun ideologische opvattingen te onderbouwen. Anderen deden dat wel, zoals Jean François Vleminckx in het debat over de afschaffing van het debietrecht op drank. Volgens Anne Morelli, hoogleraar hedendaagse geschiedenis aan de *Université Libre de Bruxelles*, deden voornamelijk conservatieven een beroep op medici om hun ideologische standpunten te verdedigen.⁴¹⁵

Liberalen zijn over het algemeen tegen overheidsinterventies. Toch vonden zij dat de staat moest tussenkomen om de cholera-epidemie in te dammen. Desguin had moeite met in te gaan tegen het liberale principe van een kleine overheid. Niettemin zette hij zich tijdens de cholera-epidemie samen met andere liberale politici, als aanhangers van de hygiënistische beweging, in om de ziekte in te dammen. Heel verrassend is dat niet: veel liberalen waren voorstanders van het hygiënisme omdat hun leer paste bij het positivistische vooruitgangsgeloof van de tweede helft van de negentiende eeuw.⁴¹⁶ Hoewel katholieke en liberale medici hetzelfde beeld deelden over het plan om de samenleving te moraliseren, waren ze verdeeld over andere zaken zoals de sociale kwestie. In het parlement waren er artsen die gekant waren tegen bijvoorbeeld kinderarbeid in de mijnen. Het verbieden daarvan zou volgens hen ziekte en andere gezondheidsproblemen voorkomen. Toch voerden niet alle dokters oppositie.⁴¹⁷ Zij die afhankelijk waren van de beheerders van die mijnen deden dat bijvoorbeeld niet. Tijdens hun werk als arts vermeden medici echter ideologische debatten, in het belang van hun beroep. Bovendien verwezen de klerikalen onder hen zelden naar religieuze principes, wanneer een medisch beginsel inging tegen de christelijke doctrine.⁴¹⁸

In dit laatste subhoofdstuk heb ik besproken hoe politici de cholera inzetten als een ideologisch wapen. Ik ondervond hoe in het Antwerpse klerikaal-liberaal conflict stemmen van beide partijen de epidemie gebruikten om de andere partij de schuld te geven van de verspreiding van de ziekte. Verder bleek dat ze de cholera als een aanvullend argument aanwendden in parlementaire discussies in zaken die er nauwelijks iets mee te maken hadden. Ik bestudeerde ook hoe zowel de Antwerpse Meetingpartij als de katholieke en liberale politici die op nationaal niveau actief waren bepaalde cholera maatregelen al dan niet ondersteunden. Of ze dat deden, hing af van de gevoelens en opvattingen van hun achterban. In een laatste onderdeel heb ik de rol van artsen binnen de politiek blootgelegd. Sommigen van hen identificeerden zichzelf als katholiek, anderen als liberaal. Sommigen gebruikten hun beroep als een argument in politieke debatten, anderen deden dat niet.

⁴¹⁵ Anne Morelli, 'Les médecins parlementaires Belges (XIXe-XXe siècles)', *Socialisme H.S. 2 (L'engagement social et politique des médecins: Belgique et Canada, XIXe et XX siècles, Bruxelles: Institut Emile Vandervelde, 1993)*, 11-14.

⁴¹⁶ Vandendriessche, 'Geneeskunde en politiek', 106-8.

⁴¹⁷ Morelli, 'Les médecins parlementaires Belges (XIXe-XXe siècles)', 11-14.

⁴¹⁸ Vandendriessche en Van Osselaer, 'Medicine and Religion', 80-82.

Besluit

In dit onderzoek bestudeerde ik de beleving van de cholera-epidemie van 1866 in Antwerpen. Om die bloot te leggen voerde ik een inhoudsanalyse uit op mijn bronnen. Het bronnencorpus, dat bestond uit Antwerps en nationaal materiaal, omvatte onder meer archiefstukken, medische tijdschriften, dagbladen, boeken en parlementaire handelingen. In de studie stonden verschillende actoren centraal: artsen, de gewone bevolking en de Kerk. De nadruk lag daarbij op hun opvattingen en hun emoties en hoe die de dagelijkse praktijken waaraan ze deelnamen beïnvloedden. Aan de hand van een discoursanalyse probeerde ik hun ideologische positie te achterhalen.

Hoe beleefden de inwoners van Antwerpen nu juist de cholera-epidemie van 1866? De beleving van de ziekte bestond uit meerdere lagen en was erg heterogeen. Er waren veel tegenstrijdige opvattingen: niet alleen onder artsen, maar ook onder de gewone bevolking en zelfs onder clerici. Spanningen onder en tussen die groepen gingen bovendien vaak gepaard met een resem van emoties. Er was over verschillende zaken geen eensgezindheid. Er was bijvoorbeeld geen consensus over wat de oorzaak van de cholera was. Volgens sommigen speelde angst een cruciale rol in het oplopen van de ziekte, al was niet iedereen het daarmee eens. Verder debatteerden geleerden over of de infectieziekte het gevolg was van besmetting of van miasmen, ongezonde dampen die voortgekomen waren uit verrotting. Anderen stelden dan weer dat de ziekte geen natuurlijke oorsprong had, maar wel een goddelijke. Zij geloofden dat de cholera een straf was van God, die wraak wilde nemen voor de zonden die mensen hadden begaan.

Religieuze en wetenschappelijke argumenten lijken vaak onverenigbaar. Academici geloofden dan ook lang dat de verhouding tussen de Kerk en de geneeskunde er een van conflict was. Toch bleek de relatie complexer: er bestond een zekere vorm van tolerantie voor de andere discipline en soms was er eensgezindheid. Bovendien vond er weleens samenwerking plaats tussen de twee domeinen en combineerden geleerden en geestelijken geregeld een religieus en wetenschappelijk discours in hun geschriften. Daarenboven was een groot deel van de artsen gelovig. De medische wereld was met andere woorden niet homogeen en dat uitte zich ook in zijn politiek engagement. Van de geneeskundigen die een politieke rol aannamen – en dat gebeurde steeds vaker – behoorde een deel tot de katholieke fractie en een deel tot de liberalen. Daarnaast werd de cholera ingezet als een politiek hulpmiddel in de ideologische debatten tussen katholieken en liberalen. Zo zetten politici de epidemie vaak in met als doel om hun achterban te behagen of om meer stemmen te ronselen. Cholera was een ziekte die voor verdeeldheid in de samenleving zorgde; politici maakten ervan gebruik om nog meer verdeeldheid te zaaien.

Ook de emotionele reacties op de epidemie waren erg divers. Zo voelden sommige artsen zich naar aanleiding van de cholera meer dan tevoren ondergewaardeerd. Ze hadden daarvoor verschillende redenen. Zo vonden enkelen dat de overheid zich niet dankbaar genoeg opstelde voor de zorgen die ze tijdens de epidemie toedienden, maar niet iedereen ging daarmee akkoord. Anderen voelden zich miskend en bedreigd door de irreguliere geneeskunde, een

fenomeen dat volgens hen door zowel de overheid als de bevolking in stand werd gehouden. De gevoelens van miskennen die leefden onder hen leidden tot de vraag naar meer middelen (een hoger loon, nieuwe ziekenhuizen of een hervorming van de gezondheidszorg) of naar meer erkenning. Medici vroegen naar die middelen en erkenning in artikels van medische tijdschriften of andere schrijfsels. Dat deden ze doorgaans op een erg emotionele manier en met een discours waarin ze hun eigen beroep geregeld verheerlijkten. Het lijkt erop dat die ontroerende boodschappen een impact hebben gehad en hebben bijgedragen aan de medicalisering van de samenleving.

Bij de katholieke bevolking leefden dan weer vooral gevoelens van schuld; velen geloofden namelijk dat de cholera een straf van God was. Met hun preken speelden clerici in op dat schuldgevoel, om zo de gelovigen ertoe aan te zetten om boete te doen. Ook door hen angst aan te jagen, hoopten ze dat effect te bereiken. Daarnaast was het gevoel van lijden belangrijk. Volgens clerici moest de katholieke bevolking dat gevoel omarmen, omdat het een positief effect zou hebben op de ziel. Niet iedereen, zeker binnen de medische sector, was het daar echter mee eens. Onder de elite leefden voornamelijk gevoelens van angst en afkeer voor de “massa”. Die “massa” beleefde een heleboel emoties. Ze beleefde onder meer woede en miskennen omwille van de opgelegde cholera maatregelen, verdriet omwille van het verlies van verwanten en angst omwille van de onvoorspelbaarheid van de ziekte en omwille van het gebrek aan familiariteit met de geneeskunde.

Die tegengestelde opvattingen en diverse gevoelens gaven aanleiding tot een verscheidenheid van dagelijkse praktijken. Een eerste praktijk die gepaard ging met de epidemie, was het beschuldigen van anderen dat die verantwoordelijk waren voor de verspreiding van de cholera. Dat fenomeen, waaraan zowel politici als artsen meededen, noemen academici *blaming*. Volgens de hogere klassen was de rondgang van de ziekte de schuld van de armere klassen. Niet alleen de degeneratietheorie, maar ook de discussie over of cholera een gevolg was van besmetting of van miasmen speelde daarin een rol. Emoties waren daarin eveneens belangrijk, meer bepaald gevoelens van afkeer voor het gedrag en de levensomstandigheden van de lagere klassen. Ook in ideologische kwesties nam *blaming* een belangrijke plaats in. Zowel individuen die zich identificeerden als katholieken als individuen die zich identificeerden als liberalen beweerden namelijk dat de andere partij verantwoordelijk was voor de verspreiding van de infectieziekte.

Ten tweede was de communicatiestrategie over de epidemische toestand, die erg voorzichtig bleef, het gevolg van lange discussies. Sommigen, onder wie velen beweerden dat angst de bron was van cholera, veronderstelden dat erover communiceren zou resulteren in paniek. Bijgevolg pleitten ze ervoor om de ziekte zo stil mogelijk te houden. Anderen, vaak aanhangers van de degeneratietheorie, verkozen om, onder invloed van hun angst voor de lagere klassen, de gewone bevolking juist wel te informeren. Zo zou die haar gedrag aanpassen en de opgelegde hygiënemaatregelen volgen. Op die manier dachten ze de epidemie te kunnen indammen. Uiteindelijk kwam het tot een soort compromis. De autoriteiten communiceerden wel degelijk over de ziekte – onder meer in de pers, in de openbare ruimte en via instructiebundels – maar deden dat op een erg voorzichtige manier. Bovendien werden

daarvoor niet alleen artsen ingezet, maar ook bijvoorbeeld overheidsfiguren, leraren en geestelijken. De wetenschappelijke, politiek en religieuze wereld werkten met andere woorden samen. Alhoewel de communicatie over de cholera op een erg voorzichtige manier verliep, gingen er toch allerlei geruchten de ronde over de epidemie. Ofschoon de pers die geregeld ontkrachtte, verschenen er weleens geruchten in kranten. Ze konden het resultaat zijn van emotionele reacties, zoals het gerucht dat bepaalde cholera-patiënten levend begraven werden. Ze konden echter ook voortvloeien uit discussies waarin de meningen verdeeld waren, zoals het geval was bij de discussie over het verband tussen alcohol en cholera.

Verder was er weerstand van de gewone bevolking tegen de overheid en tegen de medische wereld. Die vloeide voort uit een combinatie van onwetendheid en bepaalde emoties. Protest tegen overheidsmaatregelen, zoals het verbod op dansfeesten, kwam er bijvoorbeeld omdat mensen het gevoel hadden dat de overheid niet naar hen luisterde en geen rekening hield met hen. Sommigen klaagden omdat de maatregelen volgens hen te ver gingen, maar anderen klaagden omdat ze vonden dat die niet ver genoeg gingen. Daarnaast leidden een gebrek aan kennis, traditionele opvattingen en gevoelens van afkeer voor bijvoorbeeld ziekenhuizen tot weerstand tegenover de medische wereld. Geneeskundigen poogden hun discipline wel te verdedigen, maar het is onduidelijk hoeveel impact hun pogingen daartoe hadden. De ongehoorzaamheid die volgde uit het verzet van een deel van de gewone bevolking kwam tot uiting in haar kroegbezoeken. Zo vertoefden verschillende personen nog in herbergen op momenten dat het verboden was.

Tot slot zorgden de gevoelens van angst en schuld die leefden onder katholieken ervoor dat zij meer dan in normale omstandigheden baden en missen en processies organiseerden. Sinds het katholieke Réveil was ook het zich wenden tot pestheiligen een populaire strategie om vergiffenis te vragen aan God. Gelovigen hoopten met die acties, die gepaard gingen met allerlei emoties, genade te krijgen van God en zo gespaard te blijven van de epidemie. Dat de ware oorzaak van de cholera nog niet gekend was, droeg eveneens bij aan de religieuze reactie. Als gevolg van het gebrek aan kennis over de bron van de ziekte kon het idee dat cholera een straf van God was immers blijven voortleven.

Met deze thesis ben ik erin geslaagd inzichten te bieden aan de medische geschiedenis en de emotiegeschiedenis. Ik heb bijgedragen aan het historisch onderzoek naar epidemieën, een onderzoeksdomein waarin sinds de corona-epidemie veel interesse is en waarin nog veel zaken onbestudeerd blijven. Ter aanvulling van bestaande studies, zoals die van Karel Velle en Jan van Gerven, leert mijn microanalyse dat de beleving van de cholera moeilijk veralgemeenbaar is. Ze was integendeel erg heterogeen. Mijn studie leent zich bijgevolg goed voor toekomstig comparatief onderzoek naar de beleving van de epidemie. Was de ervaring van de infectieziekte even complex en gelaagd op andere momenten of op andere plaatsen? Het zou bijvoorbeeld boeiend kunnen zijn om de vergelijking te maken met hoe de Antwerpse bevolking de cholera-golf van 1832 beleefde, toen de ziekte voor het eerst in Europa aanwezig was, of met hoe die de golf van 1892 beleefde, wanneer algemeen aanvaard was dat de ziekte het gevolg was van besmetting. Daarenboven zou het interessant zijn om te bestuderen hoe de ziekte in 1866 werd

beleefd in een dorp en om dat vervolgens te vergelijken met de beleving in Antwerpen. Die microstudies zouden een mooie aanvulling betekenen voor de al bestaande macroanalyses van onderzoekers zoals Karel Velle en Jan van Gerven.

Bibliografie

Bronnen

Archiefmateriaal

Felixarchief

- ‘Affiche die alle danspartijen in herbergen en openbare gestichten verbiedt’, 18 juli 1866. ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst. 641#147.
- ‘Behoedmiddelen tegen de cholera bekend gemaakt door de zorgen vh gemeentebestuur van Antwerpen’, z.d. ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst. 641#130
- Bleeker, P. ‘De cholera wenken voor allen’, 1865. ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst. 641#144.
- ‘Brief aan de burgemeester en schepenen van Antwerpen van de lokale medische commissie van Antwerpen’, 16 juli 1866. ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst. 641#144.
- ‘Brief over cholergevallen in een emigrantenziekenhuis van de politiecommissaris aan de burgemeester van Antwerpen’, 18 mei 1866. ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst. 641#140.
- ‘Brief over de inspectie van emigrantenhuizen van de voorzitter van de medische commissie aan de burgemeester van Antwerpen’, 26 mei 1866. ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst. 641#140.
- ‘Brief over processies’, 26 juni 1866. ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst. 641#147.
- ‘Brief van de burgemeester aan de politiecommissaris over de bals van de vigilantskoetsiers en de bakkersgasten’, 5 oktober 1866. ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst. 641#147.
- ‘Brief van de burgemeester aan de politiecommissaris over het uitzonderlijk laten doorgaan van een bal’, 7 oktober 1866. ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst. 641#147.
- ‘Brief van de directeur van het Bestuur der Burgerlijke Godshuizen over het inzetten van een extra bewaker aan het Elizabethziekenhuis’, 26 juni 1866. ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst. 641#147.
- ‘Brief van dokter Mayer aan de burgemeester en schepenen van Antwerpen over de diensten van de clerus’, 1 november 1866. ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst. 641#134.
- ‘Brief van l’Administration du Bureau de Bienfaisance et des Ateliers de Charité de la ville d’Anvers aan l’Administration communale d’Anvers’, 8 augustus 1866. ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst. 641#129.
- ‘Brief van muzikanten aan het Antwerps College van Burgemeesters en Schepenen waarin ze hun ontevredenheid uiten over het verbod op dansen’, z.d. ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst. 641#147.
- ‘Comiteit van openbare gezondheid te Antwerpen: aanwijzingen voor de heeren toezichters’, z.d. ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst. 641#147.
- ‘Conseil communal: choléra: rapport au conseil’. Ville d’Anvers, 1866. ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst. 641#143
- ‘Conseil supérieur d’hygiène publique: rapport sur les instructions concernant le choléra’. Antwerpen, 1866. ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archieven van gemeenten voor hun aanhechting bij of fusie met Antwerpen. 1222#74.

- During, R.H.L. ‘Een Voorbehoedmiddel tegen de Cholera, hetwelk ook tevens het Geneesmiddel is’, z.d. ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst. 641#147.
- Koene, J.C. ‘Brief van dokter Koene gericht aan de inwoners van Brussel’, 11 september 1866. ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst. 641#147.
- ‘Onderrichtingen over de middelen om zich tegen den cholera te behoeden of hem te bestrijden’. Deltombe, 1866. ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst. 641#142.
- Plaatselijke geneeskundige commissie Antwerpen. ‘Rapport des travaux 1866’. Antwerpen, 16 mei 1866. ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst. 641#631.
- ‘Proces-verbaal nr. 101’. Antwerpen. Zesde Wijk, 19 mei 1866. ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Politiearchief. 450#209.
- ‘Proces-verbaal nr. 186’. Antwerpen. Zesde Wijk, 13 augustus 1866. ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Politiearchief. 450#209.
- ‘Proces-verbaal nr. 248’. Antwerpen. Derde Wijk, 25 juni 1866. ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Politiearchief. 450#93.
- ‘Proces-verbaal nr. 291’. Antwerpen. Derde Wijk, 4 juli 1866. ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Politiearchief. 450#93.
- ‘Proces-verbaal nr. 329’. Antwerpen. Derde Wijk, z.d. ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Politiearchief. 450#93.
- ‘Rapport over 1867 van de plaatselijke geneeskundige commissie van Antwerpen aan de provinciale geneeskundige commissie van Antwerpen’, z.d. ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst. 641#631.
- ‘Statistieken van dokters’, 1866. ANTWERPEN, collectie Felixarchief, Archief van de Gezondheidsdienst. 641#134.

KADOC

- ‘Brief van Alphonse Vandenpeereboom aan de directrice van de gemeenschap van ziekenzusters van Lier’, 5 oktober 1867. LEUVEN, collectie KADOC. Archief Gasthuiszusters-Augustinessen - Lier, BE/942855/1941/156.
- ‘Gebed geschikt om op de huisdeur geplakt te worden, en dat men leest opdat God ons van den cholera en al andere kwalen gelieve te bevryeen’. Tournai. Tyopgraphie de H. Casterman, imprimeur de l’évêché, z.d. LEUVEN, collectie KADOC. Archief Jezuiëten - Belgische (1832-1935) en Vlaamse (1935-) Provincie, BE/942855/1595/19010.
- ‘Ziekten en rampen zijn de gewoone gevolgen der zonde’. In *Verzameling korte preken*, 1873. LEUVEN, collectie KADOC. Archief Kanunikessen van het Heilig Graf Turnhout, BE/942855/1850/557

Rijksarchief Antwerpen

- Beéckmans, J.D. ‘Affiche van de processie ter ere van de allerheiligste en onbevleete maegd en moeder Gods Maria’. Drukkery Ph. Ville, Oude Koornmarkt, 1866. ANTWERPEN, collectie Rijksarchief, Archieven van de Kerkfabriek van de O.-L.-Vrouwekathedraal van Antwerpen. Inventaris 12, Deel II: 9.B.2. deelnemers aan de processies, volgorde van de groepen, wegwijzers, 1866 – 1955.
- ‘Brief van de burgemeester aan meneer Beeckmans, deken-priester van Antwerpen’, 26 oktober 1866. ANTWERPEN, collectie Rijksarchief, Archieven van de Kerkfabriek van de O.-L.-Vrouwekathedraal van Antwerpen.
- Inventaris 12, Deel III: 8.C.3 Cholera, 1866 (sociale en politieke organisaties).

- ‘Brief van meneer Beeckmans, deken-priester van Antwerpen, aan de burgemeester van Antwerpen’, 26 oktober 1866. ANTWERPEN, collectie Rijksarchief, Archieven van de Kerkfabriek van de O.-L.-Vrouwekathedraal van Antwerpen. Inventaris 12, Deel III: 8.C.3 Cholera, 1866 (sociale en politieke organisaties).

Tijdschriften

- Bulletin de l’Académie Royale de Médecine de Belgique, 1866
- De Vrijheid. Weekblad voor het volk, 1866
- Le Scalpel, 1866 – 1867
- Le médecin de la famille ou l’art d’entretenir la santé. journal utile à tout le monde, traitant de l’hygiène publique, 1867
- Le Mémorial. Revue des intérêts religieux, 1866
- Journal de médecine, de chirurgie et de pharmacologie, 1866

Dagbladen

- De Koophandel, 1866
- Het Handelsblad, 1866

Parlementaire handelingen

- Séance du 5 mai 1868, Annales Parlementaires § (1868).
- Séance du 20 novembre 1866, Annales Parlementaires § (1868).
- Séance du 27 novembre 1867, Annales Parlementaires § (1867).

Uitgegeven bronnen

Belgique Ministre de l’intérieur. *Statistique de la Belgique: Population. Recensement général (15 octobre 1846)*. Bruxelles: Ministère de l’Intérieur, 1849.

———. *Statistique de la Belgique: Population. Recensement général (31 décembre 1866)*. Bruxelles: Ministère de l’Intérieur, 1866.

De Smet, D.D. *Vie de Saint Macaire, archevêque d’Antioche, patron contre la peste et l’épidémie*. Gent: Imprimerie et lithographie de D.B.D. Gemelstoet, 1867.

Durant, Léopold. *L’épidémie cholérique de 1866 et l’intervention du gouvernement*. Antwerpen: Buschmann, 1866.

Lebel, Joachim-Joseph. *Epidémie cholérique de 1866*. Brussel: Imprimerie de Ve Parent & Fils, 1867.

Les victimes du choléra: épisodes des deux dernières épidémies. Antwerpen: Impr. Ed. Van Rooijen, 1866.

Memoriaal van administratie der Provincie Antwerpen. Vol. 26. Kipdorp: Imprimerie de J.H. Conart, 1866.

Osiander, J.F. *Volksgeneeskunde, of eenvoudige middelen en raadgevingen tegen de kwalen en krankheden der menschen*. Leeuwarden: L. Schierbeek, 1863.

Rapport de la Commission médicale locale de la ville d’Anvers au sujet de l’épidémie du choléra de 1866. Antwerpen: Imprimerie J.-E. Buschmann, 1866.

Schellens, M.H. *Nieuwe Sermoenen op alle de zondagen van het jaer*. Vol. 3. Leuven: Vanlinthout en Cie, drukkers der hoogeschool, 1859.

Segers, Jean-Corneille. *Nouvelle théorie sur l'asthme*. Brussel: Tircher, 1861.

Sermons, discours, exhortations et allocutions sur divers sujets de circonstance à l'usage du clergé; Recueillis et publiés par un pretre du diocèse de Liège. Luik: Spée-Zélis & Grandmont Dondérs, 1866.

Sterckx, Engelbertus. 'Bevelbrief voor den vasten'. In *Collectio epistolarum pastoralium, decretorum aliorumque documentorum quae pro regimine dioecesis Mechliniensis publicata fuerunt*, 5:333-39. Mechelen: H. Dessain, 1868.

———. 'Mandatum Archiepiscopi et Episcoporum Belgii quo, flagello Dei cholera-morbo appropriante, tum spiritualia tum naturalia remedia ad illud avertendum aptissima, precesque'. In *Collectio epistolarum pastoralium, decretorum aliorumque documentorum quae pro regimine dioecesis Mechliniensis publicata fuerunt*, 5:37-44. Mechelen: H. Dessain, 1868.

Sweron, M. *Manuel d'hygiène à l'usage des habitants des campagnes*. Mechelen: Imprimerie de Van Velsen - Van Der Elst, 1853.

Theyskens, Jozef. 'Het bovennatuurlijke en de geneeskunde'. In *Over het misbruiken van het bovennatuurlijke: voordrachten in het bereik van iedereen*, 15-16. Gent: Julius Vuylsteke, 1881.

Vlaemsche bibliographie, of lyst der nederduitsche boeken, van 1830 tot 1855 in Belgie uitgegeven. Vol. 2. Gent: Vanderhaeghen, 1867.

Secundaire literatuur

'1831 tot 1893: Wie genoeg betaalt, beslist: Het cijnskiesrecht voor mannen'. In *Algemeen enkelvoudig stemrecht*, 1-20. Senaat, 2019.

Abraham, Thomas. 'The Price of Poor Pandemic Communication'. *British Medical Journal* 340 (2010).

Acevedo, Christian George. 'Propaganda, Folk Beliefs, and Health Information: Insights from the Cholera Outbreaks in the Philippines'. *Philippine Journal of Librarianship and Information Studies* 41, nr. 2 (2021): 17-22.

Barclay, Katie. *The Routledge History of Emotions in the Modern World*. Milton: Taylor & Francis Group, 2022.

Bardet, Jean-Pierre, Patrice Bourdelais, en Pierre Guillaume. *Peurs et terreurs face à la contagion: choléra, tuberculose, syphilis (XIXe-XXe siècles)*. Paris: Fayard, 1988.

Bercé, Yves-Marie. 'Le clergé et la diffusion de la vaccination'. *Revue d'histoire de l'Église de France* 69, nr. 182 (1983): 87-106.

Bingenheimer, Jeffrey B., Paula B. Repetto, Marc A. Zimmerman, en James G. Kelly. 'A Brief History and Analysis of Health Promotion'. In *Encyclopedia of Primary Prevention and Health Promotion*, onder redactie van Thomas P. Gullotta, Martin Bloom, Jonathan Kotch, Craig Blakely, Lynne Bond, Gerald Adams, Colette Browne, Waldo Klein, en Jessica Ramos, 15-26. Boston: Springer US, 2003.

Blaschke, Olaf. 'Das 19. Jahrhundert: Ein Zweites Konfessionelles Zeitalter?' *Geschichte und Gesellschaft* 26, nr. 1 (2000): 38-75.

Blondé, Bruno, Maarten Van Dijck, en Antoon Vrints. 'Een probleemstad?: spanningsvelden tussen burgerlijke waarden en sociale realiteiten'. In *Antwerpen: biografie van een stad*, onder redactie van Inge Bertels, Bert De Munck, en Herman Van Goethem, 294-300. Antwerpen: De Bezige Bij, 2010.

Boddice, Rob. *The History of Emotions. Historical Approaches*. Manchester: Manchester University Press, 2018.

- Boddice, Rob, en Bettina Hitzer. *Feeling Dis-Ease in Modern History: Experiencing Medicine and Illness*. Londen: Bloomsbury Publishing Plc, 2022.
- Bonea, Amelia, Melissa Dickson, Sally Shuttleworth, en Jennifer Wallis. *Anxious Times: Medicine and Modernity in Nineteenth-Century Britain*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2019.
- Borutta, Manuel. 'Enemies at the gate: The Moabit Klostersturm and the Kulturkampf: Germany'. In *Culture Wars: Secular-Catholic Conflict in Nineteenth-Century Europe*, onder redactie van Christopher Clark en Wolfram Kaiser, 227-54. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Bougard, Michel. 'Jean-Baptiste Van Mons, een boegbeeld van de scheikunde'. In *Geschiedenis van de wetenschappen in België, 1815 - 2000*, 1:146-53. Brussel: Dexia, 2001.
- Bourke, Joanna. *Fear: A Cultural History*. Londen: Virago, 2005.
- . 'Fear and Anxiety: Writing about Emotion in Modern History'. *History Workshop Journal* 55, nr. 1 (2003): 111-33.
- Briese, Olaf. *Angst in den Zeiten der Cholera*. Berlijn: Akademie Verlag, 2003.
- Briggs, Asa. 'Cholera and Society in the Nineteenth Century'. *Past & Present*, nr. 19 (1961): 76-96.
- Broeckx, Jean-Corneille. *Essai sur l'histoire de la médecine belge, avant le 19e siècle*. Gent: Hebbelynck, 1837.
- Chevalier, Louis. *Le Choléra: La Première Epidémie du XIXe siècle*. La-Roche-sur-Yon: Imprimerie Centrale de l'Ouest, 1958.
- Claes, Jo, Alfons Claes, en Kathy Vincke. *Geneesheiligen in de Lage Landen*. Leuven: Davidsfonds, 2005.
- Cohen, Esther. 'Towards a History of European Physical Sensibility: Pain in the Later Middle Ages'. *Science in Context* 8, nr. 1 (1995): 47-74.
- Cohn, Samuel Kline. 'Cholera revolts: a class struggle we may not like'. *Social History* 42, nr. 2 (2017): 162-80.
- . *Epidemics: Hate and Compassion from the Plague of Athens to AIDS*. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Comer, F. 'Geschiedkundig overzicht van de cholera'. *Wetenschappelijke Tijdingen*, 1974, 66-84.
- Corrigan, John. 'Religion and emotions'. In *Doing Emotions History*, onder redactie van Susan J. Matt en Peter N. Stearns, 143-63. Urbana: University of Illinois Press, 2014.
- Cunningham, Andrew. 'Epidemics, Pandemics, and the Doomsday Scenario'. *Historically Speaking* 9, nr. 7 (2008): 29-31.
- Damme, Wim van, en Wim van Lerberghe. 'Editorial: Epidemics and Fear'. *Tropical Medicine and International Health* 5, nr. 8 (2000): 511-14.
- De Bens, Els, en Karin Raeymaeckers. *De pers in België: het verhaal van de Belgische dagbladpers gisteren, vandaag en morgen*. Leuven: LannooCampus, 2007.
- De Vos, Reinhilde. 'Ruimtelijk en sociaal patroon van de cholera-epidemie in Leuven 1849'. Onuitgegeven meesterproef, KU Leuven, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 1978.

- Debroyer, Tim. 'Het einde van tuberculose? Behandelingen en patiëntenervaringen in het Sanatorium Elisabeth te Sijsele (1945-1986)'. Onuitgegeven meesterproef, KU Leuven, Faculteit Letteren, 2021.
- Devos, Isabelle. *Allemaal beestjes: mortaliteit en morbiditeit in Vlaanderen, 18de-20ste eeuw*. Historische economie en ecologie. Gent: Academia Press, 2006.
- 'Documenten: gebed tegen de cholera'. *Volkskunde; Nederlandsch tijdschrift voor Volkskunde* 35, nr. 1 (1930): 65-66.
- Dorst, Aletta G. 'Metaphor'. In *Analysing Religious Discourse*, onder redactie van Stephen Pihlaja, 235-55. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
- Eggerick, Thierry, en Michel Poulain. 'L'épidémie de 1866 - le cas de Belgique'. In *Peurs et terreurs face à la contagion: choléra, tuberculose, syphilis (XIXe-XXe siècles)*, onder redactie van Jean-Pierre Bardet, Patrice Bourdelais, en Pierre Guillaume, 56-82. Paris: Fayard, 1988.
- Evans, Richard J. *Death in Hamburg: Society and Politics in the Cholera Years 1830-1910*. Harmondsworth: Penguin books, 1990.
- . 'Epidemics and revolutions: Cholera in nineteenth-century Europe'. *Past & Present* 120, nr. 1 (1988).
- Everaert, Linda, en Hendrik Van Caelenberghe. 'Het "gemeene beest van Antwerpen"'. *Muntklapper* 104 (2019): 6-13.
- Fairchild, Amy L., en Ron Bayer. 'Public Health with a Punch: Fear, Stigma, and Hard-Hitting Media Campaigns'. In *The Oxford Handbook of Stigma, Discrimination, and Health*, 429-38. Oxford University Press, 2017.
- Falise, Claudine. 'Le choléra à Bruxelles en 1866'. *Les Cahiers de la Fonderie: revue d'histoire sociale et industrielle de la région bruxelloise* 16 (1994): 26-30.
- Ferngren, Gary B. *Medicine and Religion: A Historical Introduction*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2014.
- Fillet, Koen. 'Kermis in de Choleratijd'. Het Geheugen van de Mug, z.d.
- Gerard, Emmanuel, en Frederik Verleden. *De ongrijpbare macht: politieke geschiedenis van België*. Leuven: Acco, 2019.
- Gerard, Emmanuel, Els Witte, Eliane Gubin, en Jean-Pierre Nandrin. *Geschiedenis van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers 1830-2002*. Brussel: Belgische Kamer van volksvertegenwoordigers, 2003.
- Gijbels, Jolien. 'L'omniprésence de la religion: les médecins belges et le dilemme obstétrical (1840-1880)'. *Annales de démographie historique* 139, nr. 1 (2020): 207-35.
- Gijbels, Jolien, Michèle Goyens, Frédéric Lemmers, Dirk Speelman, Joris Vandendriessche, Cécile Vanderpelen, en Kaat Wils. 'Mining 19th-Century Belgian Medical Journals: Challenges and Results'. *Digital Studies / Le Champ Numérique*, 2022.
- Guillemain, Hervé. 'Devenir médecin au XIXe siècle: Vocation et sacerdoce au sein d'une profession laïque'. *Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest. Anjou. Maine. Poitou-Charente. Touraine* 116, nr. 3 (2009): 109-23.
- Hamlin, Christopher. *Cholera: The Biography (Biographies of Diseases)*. New York: Oxford University Press, 2009.

- Havelange, Carl. 'De uitvinding van de wanorde: het negentiende-eeuwse verbond tussen collectiviteit en gezondheid'. In *De zieke natie: over de medicalisering van de samenleving 1860 - 1914*, 74-85. Groningen: Historische Uitgeverij, 2002.
- . 'Quelques aspects du discours médical pendant la seconde moitié du XIXe siècle. L'exemple de la province de Liège'. *Journal of Belgian History* XVI, nr. 1-2 (1985).
- . 'Survivance ou résistance? Les pratiques populaires ou marginales de l'art de guérir (XVIIIe-XIXe siècles)'. In *Comprendre le recours aux médecines parallèles*, 53-60. Brussel: Université Libre de Bruxelles, 1989.
- Hays, J. N. *The Burdens of Disease: Epidemics and Human Response in Western History*. New Brunswick: Rutgers University Press, 2009.
- Hoegaerts, Josephine, en Tine Van Osselaer. 'De Lichamelijkheid van Emoties - Een Introductie'. *Tijdschrift Voor Geschiedenis* 126, nr. 4 (2013): 452-65.
- Hofman, Elwin. 'Vergeet de hartstocht niet'. In *Het diner in de dinosaurus en andere verhalen uit de nieuwe cultuurgeschiedenis*, 173-76. Brussel: ASP, 2021.
- Honingsbaum, Mark. *The Pandemic Century: One Hundred Years of Panic, Hysteria, and Hubris*. New York: W.W. Norton, 2019.
- Huber, Valeska. 'The Unification of the Globe by Disease? The International Sanitary Conferences on Cholera, 1851–1894'. *The Historical Journal* 49, nr. 2 (2006): 453-76.
- Kelly, Ann H., Frédéric Keck, en Christos Lynteris, red. *The Anthropology of Epidemics*. Londen: Taylor & Francis, 2019.
- Keulemans, Pascale. 'De cholera in Mechelen tijdens de negentiende eeuw'. Onuitgegeven meesterproef, KU Leuven, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 1984.
- Kraut, Alan M. 'Immigration, Ethnicity, and the Pandemic'. *Public Health Reports* 125, nr. 3 (2010): 123-33.
- . *Silent Travelers: Germs, Genes, and the 'Immigrant Menace'*. New York: Basic Books, 1994.
- Labisch, Alfons. "'Skandalisierte Krankheiten" und "echte Killer" – zur Wahrnehmung von Krankheiten in Presse und Öffentlichkeit". In *Propaganda, (Selbst-)Zensur, Sensation: Grenzen von Presse- und Wirtschaftsfreiheit in Deutschland und Tschechien seit 1871*, 273-89. Essen: Klartext, 2005.
- Malešević, Siniša. 'Imagined Communities and Imaginary Plots: Nationalisms, Conspiracies, and Pandemics in the Longue Durée'. *Nationalities Papers* 50, nr. 1 (2022): 45-60.
- Morelli, Anne. 'Les médecins parlementaires Belges (XIXe-XXe siècles)', 9-18. Socialisme H.S. 2. Bruxelles: Institut Emile Vandervelde, 1993.
- Morris, R. J. 'Religion and Medicine: The Cholera Pamphlets of Oxford, 1832, 1849 and 1854'. *Medical History* 19, nr. 3 (1975): 256-70.
- Neefs, Hans. *Between Sin and Disease: The Social Fight against Syphilis and AIDS in Belgium (1880-2000)*. Saarbrücken: LAP Lambert, 2010.
- Nelkin, Dorothy, en Sander L. Gilman. 'Placing Blame for Devastating Disease'. *Social Research* 87, nr. 2 (2020): 335-51.

- Numbers, Ronald. 'Review of Science and Religion, by John Hedley Brooke'. *Metascience* 1 (1992): 35-39.
- Nye, Robert. 'Kennis over macht: medicalisering, de staat en de rechten van het individu'. In *De zieke natie: over de medicalisering van de samenleving 1860 - 1914*, 22-41. Groningen: Historische Uitgeverij, 2002.
- Nys, Liesbet. 'De Ruiters van de Apocalyps. "Alcoholisme, tuberculose, syfilis" en degeneratie in medische kringen, 1870 - 1940'. In *Degeneratie in België 1860 - 1940: een geschiedenis van ideeën en praktijken*, 11-42. Leuven: Universitaire pers Leuven, 2003.
- Nys, Liesbet, Henk de Smaele, en Johan Tollebeek, red. *De zieke natie: over de medicalisering van de samenleving 1860 - 1914*. Groningen: Historische Uitgeverij, 2002.
- Osheim, Duane J. 'Religion and Epidemic Disease'. *Historically Speaking* 9, nr. 7 (2008): 36-37.
- Pannekoucke, Lora. 'Ongelijkheid in tijden van cholera: comparatief onderzoek in tijd en ruimte naar de cholera-epidemie van 1866 in Antwerpen'. Onuitgegeven meesterproef, Universiteit Antwerpen, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 2021.
- Perini, Mario. 'Panic and pandemics: from fear of contagion to contagion of fear'. In *Psychoanalytic Reflections on a Changing World*, 213-33. Londen: Routledge, 2012.
- Pihlaja, Stephen. 'Analysing Religious Discourse: Introduction'. In *Analysing Religious Discourse*, 1-11. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
- Plaizier - Van Gorp, Nellie. 'Sacrament van Boete en Verzoening: een onderzoek naar de noodzaak.' Onuitgegeven bachelorproef, Tilburg School of Theology, 2021.
- Puissant, Anne. 'De cholera te Leuven in het jaar 1866.' Onuitgegeven meesterproef, KU Leuven, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 1981.
- Rebmann, Petra. 'Syfilis 1834-1850: de geboorte van een epidemie'. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, nr. 22 (1991): 569-623.
- Rosenberg, Charles E. *The Cholera Years: The United States in 1832, 1849, and 1866*. Phoenix Books 320. Chicago: University of Chicago Press, 1962.
- Rosenwein, Barbara. 'Problems and Methods in the History of Emotions'. *Passions in Context* 1 (2020): 1-31.
- Rosenwein, Barbara H. *Emotional Communities in the early Middle Ages*. Ithaca: Cornell University Press, 2006.
- Scheer, Monique. 'Are Emotions a Kind of Practice (and Is That What Makes Them Have a History)? A Bourdieuan Approach to Understanding Emotion'. *History and Theory* 51, nr. 2 (2012): 193-220.
- Schepers, Rita. *De opkomst van het medisch beroep in België: de evolutie van de wetgeving en de beroepsorganisaties in de 19e eeuw*. Nieuwe Nederlandse bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde en der natuurwetenschappen 32. Amsterdam: Rodopi, 1989.
- . 'Een wereld van belangen: artsen en de ontwikkeling van de openbare gezondheidszorg'. In *De zieke natie: over de medicalisering van de samenleving 1860 - 1914*, 200-219. Groningen: Historische Uitgeverij, 2002.
- Schiffrin, Deborah, Deborah Tannen, en Hamilton E. Heidi, red. *The Handbook of Discourse Analysis*. Malden: Blackwell Publishers Ltd, 2001.

- Schrijver, Koen De. 'Cholera in Antwerpen in de negentiende eeuw'. *Vlaams Infectieziektenbulletin* 56, nr. 2 (2006): 6-8.
- Standaert, O. 'De cholera te Antwerpen'. *Geschiedenis der Geneeskunde* 2 (1997): 126-36.
- Stearns, Peter N., en Carol Z. Stearns. 'Emotionology. Clarifying the history of emotions and emotional standards'. *American Historical Review* 90, nr. 4 (1985): 813-30.
- Talal Asad. 'Thinking about Agency and Pain'. In *Formations Of The Secular Christianity Islam Modernity*, 67-99. Stanford: Stanford University Press, 2003.
- Tesh, Sylvia. 'Political Ideology and Public Health in the Nineteenth Century'. *International Journal of Health Services* 12, nr. 2 (1982): 321-42.
- Tognotti, Eugenia. 'Lessons from the History of Quarantine, from Plague to Influenza A'. *Emerging Infectious Diseases* 19, nr. 2 (2013): 254-59.
- Tollebeek, Jo. 'Degeneratie, moderniteit en culturele verandering. Een Belgisch perspectief'. In *Degeneratie in België 1860 - 1940: een geschiedenis van ideeën en praktijken*, 299-320. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2003.
- Tollebeek, Jo, Geert Vanpaemel, en Kaat Wils. 'Een codewoord. Bij een geschiedenis van ideeën en praktijken'. In *Degeneratie in België 1860 - 1940: een geschiedenis van ideeën en praktijken*, 3-7. Leuven: Universitaire pers Leuven, 2003.
- Toni, Francesco De. 'Emotion'. In *Analysing Religious Discourse*, onder redactie van Stephen Pihlaja, 256-75. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
- Tuchman, Barbara. *De waanzinnige veertiende eeuw*. New York: Alfred A. Knopf Inc., 1990.
- Van Bulck, Gaston. 'De cholera, bij naam op devotionalia'. *Oostvlaamse Zanten* 68, nr. 2 (1993): 90.
- Van de Vijver, Sonja. 'Cholera te Antwerpen 19e eeuw'. Onuitgegeven meesterproef, Rijksuniversiteit Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 1969.
- . 'De bestrijding van de cholera in Antwerpen tijdens de 19de eeuw'. *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur* 2, nr. 8 (1984).
- Van Dijck, Maarten, en Antoon Vrints. 'De kroeg als bron van alle kwaad? Percepties van het openbaar lokaal in Antwerpen, 1350-1950'. In *Antwerpen bierstad: acht eeuwen biercultuur*, onder redactie van Ivan Derycke, 180-94. Brasschaat: Pandora, 2011.
- Van Gerven, Jan. 'Cholera te Antwerpen. 19de eeuw. Realiteit en reacties'. *Oostvlaamse zanten* 68, nr. 2 (1993): 75-89.
- Van Isacker, Karel. *Herderlijke brieven over politiek: 1830-1966*. Mens en Tijd. Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel, 1969.
- . *Werkelijk en wettelijk land: de katholieke opinie tegenover de rechterzijde 1863 - 1884*. Antwerpen: Standaard, 1955.
- Van Osselaer, Tine. 'Christian Homes: Religion, Family and Domesticity in the 19th and 20th Centuries: An Introduction'. In *Christian Homes: Religion, Family and Domesticity in the 19th and 20th Centurie*, onder redactie van Tine Van Osselaer en Patrick Pasture, 7-26. Leuven: Leuven University Press, 2015.

- . ‘Reform of Piety in the Southern Netherlands/Belgium’. In *Piety and Modernity*, onder redactie van Anders Jarlert, 101-24. Leuven: Leuven University Press, 2012.
- Vandenberghe, An. ‘Lijden, ziekte en genezing: visies van predikanten en artsen (1693-1868)’. Onuitgegeven meesterproef, KU Leuven, Faculteit Letteren, 2000.
- Vandendriessche, Joris. ‘Cholera, corona en de kracht van cijfers’. In *Het diner in de dinosaurus en andere verhalen uit de nieuwe cultuurgeschiedenis*, 140-44. Brussel: ASP, 2021.
- . ‘Geneeskunde en politiek. De Antwerpse carrière van Victor Desguin (1838 - 1919)’. Onuitgegeven meesterproef, KU Leuven, Faculteit Letteren, 2009.
- . ‘Medische expertise en politieke strijd: de dienst medisch schooltoezicht in Antwerpen, 1860-1900’. *Stadsgeschiedenis* 2 (2011): 16.
- Vandendriessche, Joris, en Benoit Majerus. ‘Introduction’. In *Medical Histories of Belgium: New Narratives on Health, Care and Citizenship in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, 1-26. Manchester: Manchester University Press, 2021.
- Vandendriessche, Joris, en Tine Van Osselaer. ‘Medicine and Religion’. In *Medical Histories of Belgium: New narratives on health, care and citizenship in the nineteenth and twentieth centuries*, onder redactie van Joris Vandendriessche en Benoit Majerus, 65-98. Manchester: Manchester University Press, 2021.
- Velle, Karel. ‘Arts, geneeskunde en samenleving: medicalisering in België in de 19de en 20ste eeuw’. Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 1987.
- . ‘België in de 19de eeuw. Gevolgen van de blauwe dood.’ *Geschiedenis der Geneeskunde* 4, nr. 2 (1997): 95-105.
- . ‘Bronnen voor de medische geschiedenis: de Belgische medische pers (begin XIXde eeuw - 1940)’. *Annalen van de Belgische vereniging voor de geschiedenis van de hospitalen en de volksgezondheid* 23-24 (1985): 67-119.
- . ‘De geneeskunde en de R.K. Kerk (1830-1940): een moeilijke verhouding?’ *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden* 1 (1995): 1-21.
- . *De Nieuwe Biechtvaders*. Leuven: Kritak, 1991.
- . ‘De strijd tegen de tuberculose’. *Geschiedenis der Geneeskunde* 3 (1996): 1-62.
- . ‘Eglise, médecine et soins de santé au XIXe et au début du XXe siècle’. In *Caritas et la FIIHW: un demi siècle de vie hospitalière 1938-1978-1988*, onder redactie van Joke Depuydt, 35-58. Namen: FIIHW, 1988.
- . ‘Het spreekwoord als bron voor de sociale geschiedenis. Casus: spreekwoorden rond lichaam, ziekte en gezondheid’. *Oostvlaamse Zanten* 60, nr. 4 (1985): 219-31.
- Verbaeys, Nele. ‘In de ban van de cholera: Brugge en Gent in 1866’. Onuitgegeven meesterproef, Universiteit Gent, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 2008.
- Vermeersch, Joren. *1349: Hoe de Zwarte Dood Vlaanderen en Europa veranderde*. Antwerpen: Uitgeverij Vrijdag, 2019.
- Vermeiren, Luc, en Ingrid Hansen. ‘Het hospitaalwezen: ziekenzorg voor armen’. In *Er is leven voor de dood: tweehonderd jaar gezondheidszorg in Vlaanderen*, 43-57. Kapellen: Pelckmans, 1998.

Walhout, Evelien, en Erik Beekink. 'Just Another Crisis? Individual's Experiences and the Role of the Local Government and Church During the 1866 Cholera Epidemic in a Small Dutch Town'. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung. Supplement*, nr. 33 (2021): 54-78.

Wils, Kaat, red. *Het lichaam (m/v)*. Leuven: Leuven University Press, 2001.

Wils, Lode. *Het ontstaan van de meetingpartij te Antwerpen en haar invloed op de Belgische politiek*. Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel, 1963.

Digitale informatie

ARMB. 'Les membres: FOSSION Nicolas'. Geraadpleegd 24 maart 2023. https://www.armb.be/1-academie/composition/armbmembrelist/detailmembre/?no_cache=1&L=0.

Braeken, Jo. 'Markgravelei'. Inventaris onroerend erfgoed, 10 februari 2010. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/themas/11802>.

'Cholera'. In *Britannica Online*.

Felixarchief. 'Archief van de Gezondheidsdienst', 1 juni 2020. <https://felixarchief.antwerpen.be/nieuwspagina/archief-van-de-gezondheidsdienst>.

Gunst, Petra. 'Burggraeve, Adolphe (1806-1902)'. UGentMemorie, 24 februari 2015. <https://www.ugentmemorie.be/personen/burggraeve-adolphe-1806-1902>.

Larousse, Éditions. 'Javert'. In *Encyclopédie Larousse en ligne*.

'Osiander, Johann Friedrich'. In *Deutsche Biographie Online*.

Valcke, Ludo, en José Verschaeren. 'Vuylsteke, Julius P.' In *NEVB Online*.

Vanderpelen-Diagre, en Valérie Leclercq. 'Vaccinatie: goddelijk of kwaadaardig?' *Cultuurgeschiedenis* (blog), 2020. <https://cultuurgeschiedenis.be/vaccinatie-goddelijk-of-kwaadaardig/>.

Wils, Lode. 'Meetingpartij'. In *NEVB Online*.

Abstract

Binnen het onderzoeksdomein van de Belgische medische geschiedenis is er relatief weinig onderzoek gedaan naar de beleving van ziekte. Wat de beleving van de cholera-epidemie – een infectieziekte van de dunne darm – betreft, bestaan er slechts enkele zeer algemene studies. België kende in de negentiende eeuw zes cholera-epidemieën; in deze meesterproef ging ik in op de laatste, die van 1866. Wat dit onderzoek bovendien nieuw maakt, is de focus op emoties. Op die manier levert het ook een bijdrage aan de emotiegeschiedenis.

Aan de hand van een inhoudsanalyse en een discoursanalyse bestudeerde ik de beleving van de cholera-epidemie van 1866. Dat gebeurde specifiek voor de inwoners van Antwerpen. De focus lag op hun opvattingen, emoties en de dagelijkse praktijken die daaruit resulteerden. Door te werken met een verscheidenheid aan bronnen, waarvan een groot deel bestond uit archiefmateriaal, slaagde ik erin om de houding van drie grote groepen bloot te leggen: die van de artsen, de Kerk en de rest van de bevolking.

Deze studie bood inzicht in de gelaagdheid en heterogeniteit van de Antwerpse beleving van de cholera-epidemie. Er waren veel tegenstrijdige opvattingen betreffende de ziekte. Zo was er geen eensgezindheid over de bestrijding en de oorsprong ervan. Volgens sommigen was die oorsprong goddelijk, volgens anderen natuurlijk. Verder debatteerden autoriteiten over of ze de bevolking over de epidemie moesten informeren. Bij de ervaring van de epidemie kwamen verschillende emoties kijken, zoals angst, woede, verdriet, miskenning. Door in te spelen op die gevoelens konden verschillende figuren anderen ertoe aanzetten om bepaalde acties te ondernemen. Artsen konden zo bijvoorbeeld bijdragen aan de medicalisering van de samenleving. Daarnaast konden clerici op die manier katholieken ertoe aanzetten om boete te doen. Het idee was immers dat cholera een straf van God was voor de zonden die de mens had begaan en dat gelovigen aan de ziekte konden ontsnappen door boetedoening. De religiositeit in 1866 was bijgevolg intenser dan gewoonlijk: om genade te vragen aan God organiseerden katholieken meer processies en missen en baden ze meer. De ziekte had nog diverse andere maatschappelijke gevolgen, die op momenten waarop er geen epidemie woedde minder gangbaar waren. Zo legden overheidsfiguren en artsen cholera-maatregelen op waartegen weerstand kwam. Verder zorgde een combinatie van onwetendheid en allerlei emoties voor de verspreiding van verschillende geruchten, over diverse onderwerpen. Tot slot zorgde de cholera ervoor dat de overheid, de geneeskunde en de Kerk samenwerkten. Desalniettemin werd de epidemie ook ingezet als een politiek hulpmiddel in de debatten tussen de katholieken en de liberalen.

Deze meesterproef draagt bij aan het onderzoek naar de beleving van ziekte en meer specifiek naar die van cholera. Ik slaagde erin om het bestaande onderzoek aan te vullen met een microperspectief. Daardoor kunnen historici nu de bevindingen die anderen op al macroniveau deden door een andere lens bekijken.